**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**
**ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**
**ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

*На правах рукопису*

УДК [323.25:323.39](47+57)«195/196»

**МАРУСИК Костянтин Олександрович**

# РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ОНОВЛЕННІ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В ПЕРІОД ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»

23.00.02 – політичні інститути та процеси

**Науковий керівник:**

доктор політичних наук, професор

**РОТАР Наталія Юріївна**

**Чернівці - 2013**

## ЗМІСТ

**Вступ** **3**

**Розділ 1. Теоретико-методологічні основи дослідження** **10**
1.1. Методологічні принципи вивчення ролі інтелігенції в політичному процесі 10
1.2. Джерельна база дослідження 28
Висновки до першого розділу 37

**Розділ 2. Місце інтелігенції у процесі десталінізації політичного режиму в СРСР** **39**
2.1. Особливості суспільно-політичних процесів у другій половині 40-х – на початку 50-х років XX ст. 39
2.2. Відносини *влада – інтелігенція* як віддзеркалення внутрішніх протиріч політичного режиму 61
2.3. Політизація статусу інтелігенції в період десталінізації 83
Висновки до другого розділу 101

**Розділ 3. Процес оновлення та особливості функціонування механізмів політичного контролю за діяльністю інтелігенції в СРСР** **103**
3.1. Оновлення механізмів інтеграції інтелігенції у забезпеченні функціонування політичного режиму М. Хрущова 103
3.2. Трансформація механізмів контролю за політичною діяльністю інтелігенції 124
Висновки до третього розділу 137

**Розділ 4. Особливості моделі протестної політичної участі інтелігенції в умовах тоталітарного/авторитарного політичного режиму** **138**
4.1. Еволюція базової форми протестної політичної участі інтелігенції 138
4.2. Інакомислення як механізм політичного протесту інтелігенції 159
Висновки до четвертого розділу 176

**Висновки** **178**
**Список використаних джерел** **183**

# ВСТУП

**Актуальність теми дослідження.** Україна увійшла в третє тисячоліття як незалежна, демократична європейська держава. Сучасні євроінтеграційні прагнення України визначаються як геополітичним статусом, так і науковими, культурними, духовними здобутками. Проте, маючи високий рівень освіти й науки, потужний потенціал інтелектуалів, Україна у політичному й економічному вимірі залишається позаду навіть деяких посткомуністичних країн.

В умовах політичної модернізації кожен народ, зокрема й український, покладає чималі сподівання на інтелектуальну частину суспільства – інтелігенцію. Сьогодні українська інтелігенція все активніше включається у державотворчі процеси, що відбуваються на теренах країни, адже інтелігенція виступає основним суб'єктом суспільно-політичних перетворень, виконуючи роль ініціатора та носія політичних змін. Традиційно, інтелігенція не є однорідною: частина інтелігенції поповнює ряди правлячої еліти, отримуючи за це чимало суттєвих привілеїв, водночас втрачає деякі морально-етичні характеристики, друга – найбільш значима її частина, не знайшовши місця у тій чи іншій новій системі соціальних відносин, опиняється на периферії суспільного життя, третя – наполегливо й послідовно виступає за ліберально-демократичні перетворення. Трансформаційні процеси в сучасній Україні зумовлюють потребу у формуванні інтелігенції нового типу, спроможної працювати в інтересах країни, відповідати завданням її економічного, соціального, політичного й духовного розвитку.

Отже, серед актуальних проблем політичної теорії і практики вагоме місце займає питання дослідження місця і ролі інтелігенції у політичному житті суспільства, зокрема в оновленні політичного режиму у період хрущовської «відлиги». Варто зазначити, що окреслена проблема не є новою для суспільних наук, адже окремі її аспекти знайшли відображення у працях істориків, соціологів, філософів, культурологів, і, певною мірою, політологів. Проте у

процесі побудови демократичної правової держави питання ролі інтелігенції у політичному житті суспільства, її відносини з владою набули нового звучання, повертаються до нас новими, ще недостатньо дослідженими гранями. З кожним днем усе чіткіше окреслюється значення інтелігенції як невід'ємного елементу політичного життя суспільства, адже саме інтеліґенція здійснює безпосередній вплив на його морально-духовний клімат.

На наш погляд, у такому ракурсі феномен ролі і місця інтелігенції у політичному житті суспільства досліджений недостатньо. Отже, не претендуючи на повний аналіз усіх існуючих з даної проблеми точок зору, автор зосередив увагу на розгляді процесу формування інтелігенції та ролі, яку вона відіграла в оновленні політичного режиму радянського суспільства в окреслений період.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертаційне дослідження виконано у рамках комплексної наукової теми «Суспільно-політичні проблеми сучасних міжнародних відносин» (номер державної реєстрації 0112U000318), що розробляється кафедрою міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Тема дисертації затверджена на засіданні Вченої ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (протокол № 3 від 29 квітня 2010 р.).

**Мета і завдання дослідження.** Метою дисертаційної роботи є здійснення комплексного політологічного дослідження ролі та функцій інтелігенції, які вона виконувала у процесі оновлення політичного режиму в СРСР у період десталінізації. Окреслена мета зумовила постановку і вирішення таких дослідницьких **завдань**:

- визначити методологічні принципи вивчення ролі інтелігенції в політичному процесі;
- проаналізувати особливості суспільно-політичних процесів у другій половині 40-х – на початку 50-х років XX ст.;
- охарактеризувати політизацію статусу інтелігенції в період десталінізації;
- розкрити характер інтеграції інтелігенції у забезпеченні функціонування

політичного режиму М. Хрущова;

- простежити трансформацію механізмів контролю влади за політичною діяльністю інтелігенції;
- визначити особливості та наслідки еволюції базової форми протестної політичної участі інтелігенції;
- охарактеризувати інакомислення як джерело протестної моделі політичної участі інтелігенції.

*Об'єктом дослідження* є процеси оновлення політичного режиму в СРСР в період хрущовської «відлиги».

*Предмет дослідження* – роль інтелігенції в оновленні змісту, суті та функцій політичного режиму в СРСР.

Хронологічні межі дослідження зумовлені визначенням ролі інтелігенції у політичному процесі в період обмеженої лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР, що охоплює 1950-1960 рр. Нижня межа окреслює період, пов'язаний зі смертю Сталіна, який започаткував хрущовську «відлигу», верхня – визначає, що можливість співробітництва інтелігенції і влади у демократичних перетвореннях сталінської моделі соціалізму вичерпала себе. До того часу визначилися основні ідейні течії серед представників інтелігенції, консолідувалися владні структури, завершилися реформи, що спонукали до зміни ролі інтелігенції у політичних процесах.

**Методи дослідження.** Багатогранність досліджуваної проблеми зумовила необхідність застосування міждисциплінарного підходу. В основу підходів і методів покладено методологічні принципи наукової об'єктивності та системності, сходження від абстрактного до конкретного, раціональності наукового пошуку.

Методологічною основою дисертаційного дослідження стала сукупність загальнонаукових та спеціальних методів політичної науки, що забезпечило комплексний підхід до проблеми виявлення базових умов для трансформації політичних поглядів інтелігенції у період обмеженої лібералізації суспільно-політичного життя у радянську добу. Використання системного підходу

орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта й тих механізмів, що її забезпечують, на виявлення різноманітних типів зв'язків складного об'єкта і зведення їх у єдину теоретичну конструкцію. Застосування структурно-функціонального підходу у дослідженні ролі інтелігенції у політичних процесах у постсталінський період дало можливість глибше осягнути сутність і характер особливості трансформаційних процесів у середовищі радянської інтелігенції в окреслений період, проаналізувати механізми відносин інтелігенції і влади.

У межах зазначених підходів використано низку методів дослідження. Так, метод аналізу допоміг опрацювати чимало архівних документів і опублікованих матеріалів, що наочно підтвердили суперечливість і неоднозначність ролі інтелігенції у політичних процесах. Метод синтезу сприяв поєднанню окремих фрагментів одержаної інформації у єдине ціле. Контент-аналіз був використаний з метою визначення основних питань і проблем трансформації політичних настроїв радянської інтелігенції, зокрема у її відносинах із владою шляхом виявлення у документах партійних органів ключових культурологічних термінів. Проблемно-хронологічний метод дав можливість простежити досліджувані процеси в історичній ретроспективі. Статистичний метод допоміг осмислити інформацію емпіричного характеру та опрацювати дані, що відображали якісний склад інтелігенції. Історичний підхід дозволив автору пов'язати воєдино минуле і сьогодення, виявити найбільш характерні тенденції та перспективи реального впливу інтелігенції на процеси суспільно-політичного розвитку. При вивченні світогляду представників творчої, освітньої і наукової інтелігенції використовувалися методи порівняння, індукції та дедукції.

**Наукова новизна** результатів дослідження визначається сукупністю поставлених завдань та засобами їх розв'язання і конкретизується такими положеннями:

*Уперше:*

– обґрунтовано, що контроль за суспільно-політичною діяльністю

інтелігенції в досліджуваний період здійснювався як в інституційних, так і позаінституційних формах, серед яких найчастіше використовувалася форма ідеологічних кампаній. В системі радянського політичного управління ідеологічні кампанії проти інтелігенції мали: неофіційний характер, що поєднувався з офіційними наслідками для інтелігенції; нерегулярний характер – ініціювання режимом чергової ідеологічної кампанії виявлялося зовсім несподіваним для сучасників; масовий характер, що забезпечувався мобілізацією усього наукового співтовариства; тенденцію до перманентної зміни ролей між «гонителями» та «переслідуваними»; на меті обов'язкове створення образу ворога, який використовувався політичним режимом як інструмент знищення чи залякування ворогів і незручних режимові представників інтелігенції та, як повсякденний інструмент реалізації політичного контролю і управління народом через маніпулювання інтелігенцією;

– доведено, що інтелігенція, в силу властивої їй внутрішньої суперечливості, є потенційним і найбільш рішучим носієм потужних протестних настроїв. Зважаючи на те, що цінності, які поширювалися частиною радянської інтелігенції, випереджали політичний час, вони, відповідно, детермінували трансформацію політичної культури та політичної системи радянського суспільства;

– встановлено, що особливості використання протестної моделі політичної участі інтелігенції визначаються змістом радянського політичного дискурсу, концентрацією протестних політичних орієнтацій переважно в середовищі інтелігенції та фактичним поступовим нівелюванням статусу інтелігенції як суспільно значимої страти. Реалізація інтелігенцією протестної моделі політичної участі у формі дисидентства зафіксувала: по-перше, неможливість формування ефективної протестної моделі політичної участі на рівні однієї суспільної страти; по-друге, виразно окреслила залежність ефективності протестних виступів від ідеології політичного режиму; по-третє, досвід використання протестних форм політичної участі, здобутий інтелігенцією в

дисидентському русі, засвідчив, що за потреби протестний потенціал інтелігенції можна вкладати в рамки сценарію, спроектованого відповідно до інтересів та цілей влади.

*Поглиблено:*

– зміст основних характеристик політичного режиму в СРСР у 1940-1960-ті роки, зокрема щодо визначення місця інтелігенції в системі відносин *влада–суспільство*;

– розуміння механізмів впливу політичного режиму на суспільно-політичну роль інтелігенції в період десталінізації, що здійснювався у вигляді не тотального, а ідеологічного контролю за її діяльністю (Комісія з питань ідеології, культури та міжнародних партійних зв'язків ЦК КПРС, згодом – Ідеологічна комісія ЦК КПРС).

*Набули подальшого розвитку:*

– положення сучасної політичної науки щодо необхідності використання в дослідженнях інтелігенції постмодерністського розуміння політичної реальності, коли майже кожне явище реальності сприймається як певний суспільний феномен, що є продуктом часу і випадковості;

– ідеї про конструктивну роль інтелігенції як каталізатора суспільних протестних настроїв в умовах недемократичного політичного режиму.

**Практичне значення** одержаних результатів полягає у можливості застосування їх у навчальній, науковій та політичній сферах. Розроблені в процесі дисертаційного дослідження висновки, положення і практичні рекомендації можуть бути використані під час подальшого аналізу та прогнозування впливу інтелігенції на суспільно-політичний розвиток в Україні як на регіональному, так і державному рівнях. Основні положення та висновки дослідження можуть бути використані зацікавленими суб'єктами політичної і громадської діяльності; при розробці та викладанні курсів для студентів гуманітарного профілю, що навчаються за спеціальностями «Політологія», «Культурологія», «Державне управління», «Зв'язки з громадськістю». Крім того, результати дослідження можуть слугувати методологічною основою при

аналізі соціально-політичних та ідеологічних проблем суспільства.

**Особистий внесок здобувача** у статті, опублікованій у співавторстві полягає у визначенні внеску української діаспори у дослідження ролі української інтелігенції.

Загальний обсяг публікації, надрукованої у співавторстві становить 0,5 авт. арк. (особистий внесок здобувача – 0,3 авт. арк.).

**Апробація результатів дослідження.** Основні ідеї та окремі положення дисертаційного дослідження пройшли апробацію на кафедрі міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та викладені у виступах на міжнародній науковій конференції «Архітектурний ансамбль Резиденція митрополитів Буковини і Далмації – перлина європейської культури: історія і сучасність» (Чернівці, 2008), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції – XX Харківські політологічні читання (Харків, 2008), VI міжнародній конференції «Кайндлівські читання» (Чернівці, 2011), II міжнародній науково-практичній конференції студентів і аспірантів «Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи» (Чернівці, 2012); VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Модернізація політичної системи сучасної України: Стан і перспективи розвитку» (Луганськ, 2012).

**Публікації.** Основні положення і результати дисертаційного дослідження висвітлені у десяти наукових публікаціях, шість з яких опубліковані у наукових фахових виданнях з політичних наук.

**Структура дисертації.** Структура роботи відповідає основним завданням дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на дев’ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел (362 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 208 сторінок, з яких 182 сторінки основного тексту.

# РОЗДІЛ 1
# ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

## 1.1. Методологічні принципи вивчення ролі інтелігенції у політичному процесі

До аналізу поняття «інтелігенція» не можна підходити як до статичного в політичному просторі й часі явища, адже вона була і залишається прямим відображенням соціально-економічних, політичних, національних, культурних та інших відносин у будь-якому людському суспільстві. Інтелігенція як поняття, і як соціальний феномен є динамічною структурою, тому у визначенні принципів вивчення ролі інтелігенції у політичному процесі важливо розуміти, що дослідницький інтерес і результат дискурсу інтелігенції визначається історичним часом, специфікою політичного процесу, культурними особливостями тієї чи іншої країни.

Відомий дослідник інтелігенції В.Соскін наголошує, що «поняття «інтелігенція» є головним предметом дискусій серед інтелігентознавців. І це зрозуміло: від того, як характеризується ця група, залежить значною мірою ставлення до неї» [290, с. 3]. Етимологічно поняття «інтелігенція» походить від латинського слова intelligentia, в перекладі - шар суспільства, що складається з людей, які володіють певним рівнем інтелектуального, розумового розвитку, змістом свідомості яких є знання, отримані під час пізнавального процесу. Починаючи з XIX ст. поняття «інтелігенція» стало використовуватися для позначення особливої соціальної групи, причому тривалий час поширеним в гуманітарному комплексі наукового знання було твердження, що вперше термін «інтелігенція» вжив письменник П.Боборикін [129, с. 59] і, отже, інтелігенція - суто російський феномен і використовувати його для аналізу інших соціальних та політичних систем можна лише з великими застереженнями. Імовірно, що встановленню і закріпленню асоціативного зв’язку між інтелігенцією та російським соціумом сприяли погляди М. Вебера,

який називаючи російську інтелігенцію «останнім великим інтелектуальним рухом, проте не єдиним, але безумовно таким, що несе спільну віру і в цьому сенсі визначає вид релігії» [55, с.234], вказував, що дане поняття неприйнятно для західних країн, оскільки інтелігенція – «це ситуація в самій Росії» [Цит. за 76, с. 244].

Деякі науковці стверджують, що термін «інтелігенція» має польське походження. Так Є.Рашковський, обґрунтовуючи свою точку зору, зауважує: «У період «Весни народів» на території Галичини вперше з'явилося безпредикатне визначення інтелігенції як суспільної групи: «інтелігенція» – патріотично налаштований контингент, перш за все, шляхти, а нерідко й городян з досить невисоким рівнем освіченості. І вже з Польщі безпредикатне поняття інтелігенції як суспільної групи … перекочувало в Росію …» [253, с. 116].

Ми підтримуємо наукову позицію, згідно з якою дослідження сутності інтелігенції має більш тривалу історію – античні автори вживали це поняття для характеристики людської саморефлексії; мислителі Середньовіччя надавали йому релігійного змісту; в епоху Реформації та Просвітництва зазначене поняття поступово набувало гуманістичного змісту. Певної концептуалізації термін «інтелігенція» набув в системах поглядів Шеллінга, Гумбольта, Гізо, Гегеля, Канта, Маркса, які розуміли інтелігентність як властивість свідомості, що осягає світ, а також – як особливий стан «теоретичного духу», що досяг свого самоусвідомлення [176, с. 5]. Така позиція щодо існування інтелігенції в різних національних державах сформувалася у XIX ст. і в Росії. Одним з перших поняття «європейська інтелігенція» використав П. Ткачов в 1868 р. в статті «Підростаючі сили» [303, с. 292 ]. М.Данилевський у роботі «Росія і Європа» (1868-1869 рр.) писав про характерні риси польської та румунської інтелігенції [77, с. 34, 37, 393, 404, 406], а К. Леонтьєв у книзі «Візантизм і слов'янство» (1875 р.) – про особливості грецької, болгарської та сербської інтелігенції [164, с. 46, 49, 61-

62, 67]. У 1880 р. К. Кавелін описуючи Європу, писав, що «інтелігенції там набагато більше, ніж у нас» [118, с. 438]. Проте, найбільш чітко цю позицію сформулював на поч. XX ст. П. Мілюков, який вважав, що інтелігенція не є явищем специфічно російським: «…адже і в інших країнах інтелігенція, як окрема суспільна група, виникала, в той час, коли підвищення рівня культури чи ускладнення суспільних завдань разом з удосконаленням державно-громадського механізму і демократизацією управління створювали потребу в спеціалізації та професійному угрупованні інтелігентської праці» [190, с. 297]. Згодом, К. Манхейм ствердив власне розуміння інтелігенції в європейській політичній науці, обґрунтувавши тезу про те, що «…у кожному суспільстві є соціальні групи, головне завдання полягає у створенні інтерпретації світу для даного суспільства. Ми називаємо ці групи «інтелігенцією» [177, с. 15].

Утвердження поняття «інтелігенція» в суспільно-політичному дискурсі супроводжувалося його достатньо різною смисловою інтерпретацією. На думку Р. Мамедова, в Російській імперії сформувалася традиція називати інтелігенцією «передових людей, які прагнули віддавати свої інтелектуальні здібності служінню суспільству, суспільному благу, крім того, їх турбувала доля народу та вітчизни» [176, с. 21]. Отже, уявлення про інтелігенцію спочатку виступало своєрідним синонімом колективної совісті і просвітництва, а інтелігент зазнав інтерпретації як «людина високої ідеї, яка присвятила себе турботам про спільну справу, служінню правді, істині, справедливості» [313, с. 123]. Але, вже у 1870-х рр. офіційна російська преса використовувала слово «інтелігенція» в негативному сенсі, про що С.Трубєцкой пригадував, «… бути «культурною людиною» це позитивно, проте слово «інтелігент» було таким же принизливим, як і «чиновник»… Це увійшло у підсвідомість раніше, ніж у свідомість» [135, с. 183].

З кінця XIX ст. у політичному дискурсі поширювалося розуміння інтелігенції як «класу освічених людей», як «передової за своїм розумовим розвитком частини суспільства», як людей, «професія яких визначається їхніми

знаннями і здібностями» [135, с. 184-189]. Російський ліберальний діяч С. Єлпатьєвський стверджував, що інтелігенція – це «суспільно мисляча і суспільно чутлива, ... озброєна знаннями, керована суспільними імпульсами частина соціуму, яка в своїх думках і почуттях, у своєму світорозумінні і своїй громадській поведінці відштовхується не від вузьких, особистих, групових, професійних або класових інтересів, а від інтересів країни в цілому, народу в цілому...» [92, с. 60]. Він же відзначав, що поняття «інтелігенція» має більш ніж піввікову історію, і цим словом можна позначати «все те, що розуміємо під словосполученням культурні люди, тобто культурні класи населення», причому незалежно від того, мають вони диплом про освіту чи ні [92, с. 58-59].

Проте, відомий український мислитель В.Липинський, критикуючи інтелігенцію за політичну недалекоглядність, у рамках своєї концепції держави, вважав її одним із основних класів і визначав їй посередницьку функцію інтелектуальної праці, що обслуговує еліти і продуцентів (селян, великих землевласників, робітників) [226, с.13]. На думку В. Липинського, представники інтелігенції за способом життя і світоглядом не можуть бути віднесені «ані до хліборобів, ані до промисловців, ані до працюючих фізично робітників» [165, с.143]. Дещо упереджено ставлячись до сучасної йому інтелігенції, науковець стверджував, що опозиційна ідейна боротьба української інтелігенції проти русифікації й ополячення після Хмельниччини «залишиться єдиною гарною і світлою сторінкою її історії» [165, с. 160]. Таке розуміння суті інтелігенції, сформоване В.Липинським підтримав і І.Лисяк-Рудницький. Згідно з його поглядами, люди, зайняті у сільському господарстві, промисловості, торгівлі, війську, навіть якщо вони мають вищу освіту, не є інтелігенцією. Проте, окрім науковців, учителів, літераторів, журналістів, митців, юристів, лікарів, він вказував на ще одне «інтелігентське звання» – духовенство, і вважав його частиною інтелігенції [166, с. 361].

Більшовицька ідеологія у 1920-х рр. виробила власний підхід до визначення інтелігенції. Здобувши владу, більшовики швидко відмовилися від власного «інтелігентного статусу», а власне інтелігенцію визначили як

«релікт» соціальної структури, який швидко зійде з історичної арени. Щоправда, лідери комуністичної партії розуміли, що без спеціалістів вони не зможуть закріпитися у національних республіках, тому і дещо послабили пресинг інтелігенції і більше того, стали на її захист. Інтелігенція радянського періоду з'явилася на рубежі 1920-1930-х рр. як штучно створений шар, який офіційно розглядався як альтернатива старій, буржуазній інтелігенції.

Журнал «Неприкосновенный запас» наводив цікаву цитату з Тлумачного словника російської мови, 1935 р. Відповідно до словника, інтелігентом вважалася людина, соціальна поведінка якої характеризувалася безвольністю, коливаннями, сумнівами. Більше того, у словнику йшлося про те, що у побуті, у повсякденному вжитку слово «інтелігент» мало негативний відтінок. І, щоб переконати читача у можливості такого тлумачення слова, редактор наводив ленінський вислів: «Ось вона, психологія російського інтелігента: на словах він хоробрий радикал, на ділі він - підленький чиновник» [97, с. 51]. Звідси, основне завдання партії полягало у необхідності позбавлення нової інтелігенції від старих хвороб. Утвердження у 30-ті роки в радянському суспільствознавстві догматів марксистсько-ленінської ідеології здавалося б назавжди поставило крапку у суперечках щодо ролі інтелігенції у суспільстві. Інтелігенція розглядалася як соціальний прошарок, до складу якого входили працівники розумової праці без власного світогляду, які відображали інтереси відповідно того чи іншого класу суспільства. Однак, у добу сталінізму вже цілком серйозно говорилося про зникнення такого «прошарку» як інтелігенція, оскільки її «революційний рух» ніколи «не спирався на організацію класу» [16, с. 7; 40].

Серйозні дослідження проблем інтелігенції у радянському суспільствознавстві розпочалися у 1970-ті рр., коли ідеологи КПРС визнали, що інтелігенція займає специфічне місце в структурі суспільства, хоча і не погоджувалися із західними дослідниками, які визначали її як елітну групу суспільства, що, окрім того, володіє власними засобами виробництва – «інтелектуальним капіталом» [162, с.159]. Саме у цей період, поряд із

«радянською людиною», «радянським народом» з'явилася і «радянська інтелігенція», бо ж іншої в межах СРСР бути просто не могло.

До кінця 80-х років XX ст. теорія інтелігенції та методологія її вивчення розроблялися в руслі марксистсько-ленінської парадигми наукового знання і офіційних пропагандистських установок [111]. У 1987 р. побачив світ словник-довідник «Радянська інтелігенція», у передмові до якого зазначалося, що «радянська соціалістична інтелігенція – це принципово новий соціально-історичний тип інтелігенції, складова частина соціально-класової структури суспільства» [282, с.3]. Характеризуючи її як «соціально-професійний шар трудящих, професійно зайнятих висококваліфікованою розумовою працею, спрямованих на служіння корінним інтересам соціалістичного суспільства», автори словника-довідника підкреслювали, що радянська інтелігенція «займає рівне становище з робітниками і селянами, згуртована з ними єдиною метою, єдиним світоглядом, єдиним ставленням до соціалістичної власності. Нова радянська інтелігенція являє собою єдину в соціально-економічному та ідейно-політичному відношенні групу ... Провідною тенденцією її розвитку є тенденція вирівнювання соціального стану всіх груп, що входять до неї. Вона є найбільш швидкозростаючим шаром радянського суспільства» [282, с. 3-4].

Вузький, переважно функціональний підхід, основою якого є класове (професійне) трактування терміну «інтелігенція» дістався у спадщину науковцям пострадянської доби. У сучасних політологічних дослідженнях ще достатньо активно використовується механістичний підхід до феномену інтелігенції. При обґрунтуванні, як правило, застосовують традиційні методи, розроблені ще на початку епохи модерну. На думку Г.Будник, сьогодні можна нарахувати більше трьох сотень визначень інтелігенції, які дослідниця узагальнює за рядом ознак. До першої групи вона відносить визначення, де дається уявлення про інтелігенцію як особливу соціальну групу, головне заняття якої полягає в продуктивній розумовій діяльності. Такий підхід «виходить з дослідницьких практик радянського періоду і несе на собі печатку теорії класової боротьби, у якій інтелігенція розглядається як прошарок між

класами, а інтелектуальна праця оцінюється як вторинна порівняно з фізичною, продуктивною працею» [49, с. 47]. Друга група визначень інтелігенції пов'язана з протиставленням інтелігенції і влади, твердженнями про її природну опозиційність до політичної влади і потенційну революційність. Третя група визначень позиціонує інтелігенцію як еталон моральності, будівника і зберігача вищих духовних цінностей. Інтелігентність тут визначається як «головна якість особистості, пов'язана з особливим ладом внутрішнього життя людини, повного невтомної духовної спраги, прагнення до невпинного духовно-морального зростання, а також активним і відповідальним ставленням до життя, людей і самого себе» [49, с. 48]. Окреслені вище узагальнення визначення інтелігенції не вичерпують всієї повноти спроб дати «об'єктивно» наукові визначення, проте вони достатні для того, аби зробити висновок про те, що погляд на інтелігенцію виключно як на соціальну групу обмежує дослідників.

Результатом наукових дискусій став висновок про необхідність пошуку такого об'єднуючого чинника у вивченні інтелігенції, який би відповідав її складній, багатогранній і багатофункціональній структурі. Однією з відповідей російського комплексу гуманітарного знання стало започаткування нової галузі наукового знання – інтелігентознавства [176], яке соціально-економічні та політичні процеси перетворює з головного об'єкта уваги дослідника в контекст, на тлі якого розгортається діяльність інтелігенції [178]. Проте, навіть представники інтелігентознавства визнають, що сучасний дискурс про інтелігенцію, особливістю якого є підвищений дослідницький інтерес спровокований наявністю в цій темі «смислової лакуни, порожнечі», обумовлений низкою обставин, «центральною з яких є відсутність чіткого визначення, дефінітивна суперечливість поняття» [170, с. 131]. Всебічний теоретичний аналіз інтелігенції є складним завданням, оскільки проблеми криються в необхідності систематизації методологічних підходів, конкретизації етимології даного концепту, визначенні його просторово-часових координат, подоланні високого ступеня ідеологізації. Крім того,

досліднику важко дистанціюватися від предмета своїх міркувань.

На даний час до визначення поняття «інтелігенція» можна застосувати такі методологічні підходи. По-перше, це соціально-функціональний підхід, що виділяє інтелігенцію за характером праці та передбачає виконання нею певних соціальних функцій [71]. «Щодо радянської інтелігенції, – зазначає Є.Ковальов, – деякі західні аналітики вважали, що інтелігенція спільно з міліцією, армією та партійними керівниками, які її підтримували, створила новий експлуататорський клас, адже контролювала додаткову вартість, створену працею робітників і селян. Інші партійну еліту і державну бюрократію вважали пануючим класом, який мав доступ до важелів влади, займав високе суспільне становище і отримував максимальні доходи [128, с. 67]. По суті, таке трактування інтелігенції не спрацьовує ані теоретично, ані практично. Наприклад, Ю.Каткова, відокремлюючи інтелігенцію від бюджетників, виокремлює в першій «неінтелігентну периферію», пов'язує кризу інтелігенції з недостатнім рівнем інтелігентності і стверджує, що генезис даної соціальної групи «фіксується об'єктивними критеріями її виділення» [127, с. 12].

Х. Балзер звертає увагу на те, що професіоналізація є однією з найважливіших та домінуючих соціальних подій XIX – XX ст. і зауважує, що її варто розглядати у більш широкому контексті соціальної історії, «інакше вона більше викривляє, ніж розкриває» [23, с. 204]. Тож, інтелігенція, на його думку – це культурна категорія (як у німців Bildung). Професіонали ж визначаються за освітою, соціалізацією і дотриманням норм. Хоча і до тих, і до інших застосовується моральна оцінка, проте моральний та етичний стандарти у професіоналів відносяться до обмеженої сфери, тоді як у середовищі інтелігенції, вони – абсолютні. Коректність погляду Х. Балзера зрозуміла, однак його прагнення уніфікувати поняття «інтелігенція» у часовому вимірі - XIX і XX ст. на теренах ледь не усієї Європи, на наш погляд, є малоефективним.

Такі суперечливі судження дозволяють сформулювати низку очевидних недоліків даного підходу: визначаючи інтелігенцію як соціальну групу, страту

або верству, не вказуються достатньо чіткі критерії зарахування до неї, існує невизначеність її кордонів і розпливчастість складу, тому можна говорити лише про умоглядно сконструйовані спільноти, а не реально зафіксовані сукупності людей; твердження щодо тотожності «інтелігенції» і «фахівців» створює понятійну плутанину і умови нерідко самовільного наділення об'єкта уявною інтелігентністю; повне або часткове ігнорування моральної сторони цього явища не відповідає історико-культурному контексту поняття і значно обмежує його зміст. На тлі зазначених методологічних проблем дослідження інтелігенції, варто зауважити, що чимало зарубіжних мислителів надають інтелектуалам властивості, споріднені з інтелігенцією: «відчуває себе в якості громадянина», «прихильність до гуманізму», «віддане служіння істині» [344], «що володіє культурою критичного дискурсу», «політично активний» [349, p.79, 82], «соціальний критик» [357, p.109, 164, 275]. Йдеться про одне й те саме – морального, рефлексивного інтелектуала і високопрофесійного, освіченого інтелігента.

По-друге, це морально-етичний підхід, представники якого наголошують на потребі глибокого осмислення гуманітарних цінностей та відповідних внутрішніх переживань представників інтелігенції. Варто зазначити, що на початку ХХ ст. превалював перший підхід. У більшості публікацій інтелігенція зображувалася як особлива суспільна група, об'єднана й особливим призначенням. М.Бердяєв вважав інтелігенцію «класом людей, захоплених ідеями і готовими заради ідей йти у в'язницю, на каторгу» [37, с. 64]. На думку М.Туган-Барановського, «…термін інтелігенція застосовувався для визначення не стільки соціально-економічної, скільки соціально-етичної категорії. Він розглядав інтелігента як «людину, яка повстала проти забобонів та культурних традицій сучасного суспільства і веде боротьбу в ім'я ідеалу загальної рівності і щастя» [306, с. 218]. Звісно, кожен з підходів щодо визначення поняття «інтелігенція» мав як слабкі, так і сильні сторони, а також певні межі застосування залежно від завдань дослідження. Так, духовно-етичний підхід щодо визначення терміну «інтелігенція» зводився фактично до історії ідей,

суспільної думки, революційного руху.

Однією із перших сучасних спроб у цьому напрямі стала стаття Л.Смолякова «Про інтелігенцію і інтелігентність», опублікована на сторінках журналу «Комуніст». Не відмовляючись від формальних ознак – професія і освіта та класової типологізації інтелігенції, він запропонував «включити до поняття «інтелігенція» специфічні риси способу її життя, мислення, соціальної психології, етичні та психологічні компоненти». Більше того, Л.Смоляков стверджував, що «інтелігенція підноситься до самосвідомості свого творчого призначення та реалізує його у предметних формах загального культурно-історичного процесу». Суттєвими ж характеристиками інтелігенції він вважав «тяжіння до безкорисливого служіння істині, незалежно від суспільного ладу, в межах якого вона живе і діє» [278]. На нашу думку, цю статтю можна вважати своєрідним визнанням необхідності докорінного оновлення офіційної концепції інтелігенції, про що серйозно заговорили науковці.

Досить яскраво позицію прихильників другого підходу дещо пізніше висловив відомий вчений-філософ Л.Коган. Науковець не погоджується з тим, що всі хто отримав вищу та середню спеціальну освіту, а також «практики», які не мали спеціальної освіти, проте зайняті розумовою працею, механічно зараховувалися до розряду інтелігенції,. Він вважав, що «…спеціалісти – соціальна група суспільства; це люди, зайняті професійно розумовою працею, тобто група, що склалася на основі об’єктивних, формальних ознак. Інша річ інтелігенція – це оціночна категорія, що характеризується якісними особливостями особистості, певним типом мислення і поведінки. Це люди, висока інтелектуальна культура яких поєднується з високою моральною культурою, справжньою духовністю, безкорисливим служінням народу» [130, с. 61, 64-65].

Сьогодні наявний той факт, що не можна ототожнювати «інтелігента» і «фахівця». А.Соколов наголошує, що «спеціаліст розумової праці – це людина, яка задовольняє духовні потреби суспільства шляхом створення, зберігання і розповсюдження духовних продуктів, що користуються суспільним попитом.

У даному випадку фахівець працює за наймом, він виконує в межах своєї компетенції будь-які замовлення, за які йому платять. Натомість інтелігент здійснює не будь-яку добре оплачувану роботу, а тільки ту, яка не суперечить його совісті і переконанням. Натомість інтелігент, будучи освіченою і творчо активною людиною, як правило, є фахівцем; спеціаліст же, залежно від етичного самовизначення, може бути інтелігентом, а може бути інтелектуалом. Таким чином, обсяг поняття «спеціаліст» включає обсяг поняття «інтелігент» [284, с. 17]. Виходом з методологічного глухого кута для А.Соколова стало введення нового поняття – інтелектний шар як сукупність інтелігентів і інтелектуалів. Основою поняття є термін «інтелект», тобто, на думку А.Соколова, здатність створювати і розуміти. «Інтелектуальний шар – це сукупність інтелектуалів, а інтелігентів потрібно зараховувати до «інтелігентського шару», а й у тих, і у інших присутній інтелект, який їх об'єднує, проте використовується він по-різному – це їх роз'єднує [284, с. 12].

По-третє, це комплексний міждисциплінарний підхід, вперше використаний в працях школи «Аннали». На пострадянському просторі цей підхід з початку 1990-х рр. успішно розвивав В. Меметов, який пізніше сформував наукову школу [186-188]. Не можна не погодитися з думкою одного із його учнів – О. Олейника про те, що «інтелігенція повинна визначатися як за соціально-професійними характеристиками і властивостями (тобто за зовнішніми, формальними ознаками), так і за духовно-інтелектуальними (тобто сутнісними якостями). ... Ця особлива соціокультурна спільнота професійно виконує функції суб'єкта духовного життя і духовного виробництва, що і визначає її сутнісний критерій» [212, с. 53]. У цьому визначенні логічно і ємко відзначені найважливіші риси інтелігенції. Залишається лише з'ясувати, яким чином пов'язані між собою професіоналізм та культурно-моральні риси інтелігента, наскільки вони доповнюють один одну, чи може одне існувати без іншого? Відповідь на це питання може дати вивчення конкретної практичної діяльності інтелігенції, яка і є предметом даного дисертаційного дослідження.

Дослідження інтелігенції, що здійснюється за допомогою комплексного

міждисциплінарного підходу, здатне наблизити політичну науку до виділення сутнісних рис інтелігенції, які впливають на її роль в політичному процесі: «сутнісні риси – це основа моделі (ідеального образу) інтелігенції, яка вбирає характерні риси інтелігенції як соціальної групи» [50, с. 12].

Сутнісні риси стабільні і обов'язкові, їх втрата означає зміну сутності їх носія, у нашому випадку – інтелігенції. Можна «побудувати» модель поведінки інтелігентів, яка дозволить прояснити їх роль в політичному процесі, реконструювати інтелігенцію тих періодів, про які збереглося досить мало емпіричного матеріалу, виявити риси інтелігенції в сучасну епоху. Як результат - отримуємо інтелігенцію у формі стійкої системи з формальними й неформальними структурами, механізмами взаємодії з владою, громадською думкою тощо. Разом з тим, сутнісні риси є основою для формування тимчасових, історично обумовлених специфічних рис інтелігенції в ту чи іншу історичну епоху, тобто вони первинні, а конкретно-історичні – вторинні. У такому випадку дослідницька стратегія, незважаючи на різний емпіричний матеріал з урахуванням загального методологічного фокусу, може бути такою: спочатку визначаються соціальні характеристики, пізніше - морально-етичні, наостанок - їх роль у політичному процесі [178, с. 10]. Отже, згідно з третім методологічним підходом, інтелігенція - це соціокультурна спільнота, представники якої відрізняються високим освітнім рівнем і творчим ставленням до професійної та громадської діяльності, спрямованої на виробництво і збереження досягнень культури і загальнолюдських цінностей, і володіють особливими психологічними рисами і позитивними морально-етичними якостями, що є досить значимими для політичного розвитку суспільства [50, с.14].

У рамках міждисциплінарного підходу важливу роль відіграє культурно-семіотичний підхід, оскільки він апелює до внутрішньої позиції самих учасників політичного процесу – йдеться про реконструкцію суб'єктних мотивів тих чи інших дій. Дії обумовлені конкретними уявленнями про події та їхні зв'язки, тому необхідно реконструювати систему уявлень. У семіотичній

перспективі політичний процес представлений як процес комунікації, коли інформація обумовлює реакцію політичного простору.

Саме методологія комплексного підходу дозволяє на теоретичному рівні розв'язати важливу проблему – окреслити роль інтелігенції у політичному процесі. Ми погоджуємося з поширеною позицією, що еволюція взаємин між політичним режимом і суспільством формує головний зміст процесу трансформації будь-якого політичного режиму. Завдання радянської інтелігенції полягало в легітимації радянської влади й забезпеченні підтримки режиму. Останнє досягалося за допомогою освіти, перш за все, підготовки функціонерів. Уніфіковані моделі цієї освіти виключали можливості для індивідуального різноманіття, варіативності, вибору, конкуренції, особистого досягнення. Культурні ресурси соціальної системи вичерпалися досить швидко. Їх вистачило лише на первинну індустріалізацію, військову модернізацію і, з величезною напругою, на відновлення збитків і руйнувань, викликаних Другою світовою війною. Справи рухалися до того часу, поки йшла наздоганяюча індустріалізація. Проте, як тільки розпочався період постіндустріалізму, розрахований на передову роль науки і відтворення знань, країна зупинилася. Розпочався склероз внутрішнього розвитку освіченого суспільства. В цей час верхівку держави і суспільства важко назвати елітою, адже верхні ланки, які керували економікою, промисловістю, політикою, розвитком культури і освіти, були одержавлені бюрократією і дотримувалися філософії службовців. Їх світогляд відрізнявся від життєвих позицій середнього класу, який «в суспільствах іншого типу бачить себе центром світобудови, природною основою суспільства, чиї системи координат стають нормою для інших» [75, с.32].

Отже, до найбільш загальних понять дискурсивного поля інтелігенції, на наш погляд, слід віднести категоріальну тріаду «інтелігенція – влада – народ». Через встановлення визначеності, створення повноти їх взаємовідносин досягається єдина логічна конструкція інтелігенції. У тріаді «інтелігенція – влада – народ» закладена ключова роль, яку відіграють інтелігенти в

суспільстві. Вічна опозиційність владі - не сутнісна ознака інтелігенції. Інтелігент в сучасних умовах є не антиподом, а суб'єктом влади [277, с. 119].

У радянських гуманітарних науках ставлення інтелігенції до влади трактувалося переважно в контексті соціально-класового підходу, проте пріоритети розставлялися на користь аналізу державної політики, дії якої нібито були спрямовані на мирне завоювання інтелігенції, на створення умов для поступового і добровільного визнання останніми соціалістичних цінностей.

У пострадянському науковому просторі початку 90-х років XX ст. помітно зріс інтерес до дореволюційних концептуальних підходів. Одночасно посилилася репресивна складова при оцінці політики держави щодо інтелігенції. У свою чергу, при аналізі зворотної системи зв'язків зросли ноти звинувачення інтелігенції в сервілізмі і рабському підпорядкуванні, нездатності протистояти новому антигуманному режиму. В цілому не претендуючи на категоричність суджень, відзначимо, що практично впродовж більш столітньої дослідницької практики поставлена проблема розглядалася переважно крізь призму двох складових: влада – інтелігенція, інтелігенція – влада. Інтелігенція традиційно є не стільки антибюрократичною, скільки антиурядовою. Як свідчить історичний досвід, інтелігенція завжди тяжіла до влади. А вододіл між інтелігенцією та бюрократією швидше проходив на особистісному рівні, ніж на соціально-професійному [212, с.68]. У цьому зв'язку, І.Сібіряков зауважує, що «…народжена за активної участі держави, яка перебуває під її постійною, щільною опікою, інтелігенція спочатку прагнула знайти особливу, самостійну, морально виправдану позицію у своїх складних і заплутаних відносинах з владою» [273, с. 68].

Отже, роль інтелігенції в політичних процесах є центральною проблемою щодо розуміння суті цієї соціальної спільноти та історичного вектора її розвитку. На думку російських дослідників К. Барбакової та В. Мансурова взаємини інтелігенції і влади слід розглядати як переважно конфліктні, що є свідченням однобокого підходу до окресленої проблеми [29]. В. Самченко вважає, що радянська інтелігенція стала одним із загонів державних

службовців [270]. Виключно сервільними відображає відносини інтелігенції і влади А.Бистрицький: «більша частина радянської інтелігенції прекрасно виконує роль не просто кріпосного, а своєрідного капо, старости загальнорадянського бараку» [52]. На практиці їх взаємини значно складніші і не варто зводити їх до конфронтаційних чи сервільних.

На думку В.Дмитрієвського, яку цілком поділяє автор, беручи за основу принцип відносин інтелігенції і влади досить умовно можна виділити п'ять основних груп інтелігенції, що більш менш чітко оформилися у досліджуваний період і відігравали вагому роль в умовах існування хрущовського політичного режиму: перша - «ідеологи-фундаменталісти», вірнопіддані режимові, оплот та основа його бюрократії та ідеології, партійної та державної влади, тих, хто поставляв номенклатуру, генерував базові офіційні ідеї, догми і духовні цінності»; друга - «кар'єристи-функціонери», заангажовані владою кваліфіковані фахівці, «вірні піддані партії», які вміло пристосовували своє професійне просування до вимог та умов «поточного моменту», його ідеологічних нормативів; третя – «нейтрали-ухильники» - фахівці, які свої професійні інтереси ставили вище суспільної та партійної кар'єри, прагнули до автономії, дистанції від влади, до такого компромісу з офіційною ідеологією, котрий би дозволив віднайти свою соціальну, віддалену від політики нішу; четверта - «незалежні фахівці», які критично ставилися до ідеології і практики радянського режиму і намагалися максимально використати легальні і напівлегальні можливості поширення своїх поглядів, відкидали участь у публічних маніфестаціях та офіційних акціях, вимушено йшли на досить обмежений компроміс з радянським режимом; остання група - «інакомислячі», «правозахисники», «дисиденти», прибічники корінних соціальних перетворень та реформ, які відкидали будь-яке співробітництво з радянським режимом, організатори та лідери неформальних об'єднань, гуртків, співтовариств. Представники цієї групи активізувалися у період «відлиги» 1960-х років, хоча окремі прояви такої поведінки спостерігалися й раніше. Якщо перші дві групи – «ідеологи» і «кар'єристи» - складали опору режимові, а зі

спеціалістами «нейтралами» та «незалежними» влада намагалася співробітничати, то «інакомислячих» необхідно було придушувати, ізолювати, протиставляти іншим [85, с.315-317].

Принципове значення для дослідження ролі інтелігенції в політичному житті радянського суспільства відіграє розуміння сутності і характеру влади. У сучасній політичній науці поняття влада використовується як багатовимірне. Влада – це право і можливість розпоряджатися та керувати, це система державних органів, це особи та органи, наділені державними та адміністративними повноваженнями тощо [236]. Ієрархія органів влади у досліджуваний період включала систему партійних органів від центрального комітету до парткому, систему державних органів від міністерства культури до відділів культури виконкомів місцевих рад, керівні органи творчих спілок та творчих колективів. Представники інтелігенції входили до виборних партійних та державних органів, з її середовища формувалися керівні органи творчих спілок і колективів. Інтелігенція брала участь в обговоренні проектів рішень, що торкалися її професійної діяльності. Чи може це слугувати свідченням інтеграції інтелігенції у владу? Звісно, ні. На думку Р.Піхої – дослідника історії влади в СРСР, з якою цілком можна погодитися, влада належала олігархії, яка ховалася за вищими щаблями партійного і державного апарату та маскувалася масовою КПРС і виборною системою рад [231, с. 9].

Аналізуючи роль інтелігенції в політичному процесі у постсталінську добу, варто згадати дослідження Р.Кочесокова, який вважав комуністичний режим в СРСР – класичним тоталітарним режимом. Він справедливо відзначав, що за будь-якого політичного режиму правлячі кола намагаються використати духовну культуру в своїх цілях, проте лише за тоталітаризму культура набуває прикладного характеру, а інтелігенція стає об’єктом виховання. З метою розуміння взаємообумовленості сфери духовної культури і політики важливого методологічного значення набуває уточнення Р.Кочесокова про те, що «утилітаризація духовної культури, її надмірна політизація та ідеологізація наближають колапс тоталітарного режиму» [142, с. 79, 82]. Варто зазначити,

що у постсталінському політичному режимі зберігалося чимало родових рис тоталітаризму і можна стверджувати про формування лише окремих елементів громадянського суспільства. В цьому плані особливий інтерес становить інтелігенція, як соціальна група, яка відбиває суспільні думки і настрої.

Одним з прикладів вивчення взаємин інтелігенції і влади на основі західних соціологічних теорій є публікація М.Черниша [326]. Автор аналізує проблему у руслі функціональної теорії суспільства і теорії конфліктів, спираючись на праці Е.Шилза [358] та Р.Дарендорфа [346]. Витоки соціального протесту інтелігенції пояснюються як реакція на загрозу з боку влади її власним інтересам. Досить непереконливим з боку влади виглядає механічне перенесення концепції конфліктів на реалії радянської історії, що у даному випадку не спрацьовує. Як відомо, в СРСР діяло чимало представників інтелігенції, котрі жертвували своїм становищем у суспільстві заради ідеї, отже. утиски з боку влади були наслідком їх опозиційності, а не навпаки.

Сучасний етап розвитку політичної науки потребує конкретизації сутності і змісту самої поставленої проблеми «інтелігенція у владі», адже вона може трактуватися як у вузькому, так і широкому сенсі. Навряд чи буде коректною ідентифікація з політичною владою осіб, які працюють в системі державної служби. Наявність влади передбачає володіння владними повноваженнями, можливість впливати на поведінку інших людей, участь у процесі прийняття управлінських рішень. У даному контексті переважаюча більшість чиновників не володіє реальною владою, вони працюють звичайними фахівцями. У зв’язку з вищевикладеним, суть проблеми «інтелігенція в системі політичної влади» швидше полягає «у виявленні ступеня залучення інтелігенції до представницьких органів влади та державно-політичних управлінських груп вищої і середньої ланки» [286, с. 11]. У широкому сенсі аналіз означеної проблеми вбачається у всебічному і комплексному вивченні особистісного потенціалу керівників різного рангу і сфер життєдіяльності суспільства, в аналізі місця і ролі інтелігенції в управлінському процесі в цілому. Поза всяким сумнівом, тема досить складна,

багатогранна і є предметом численних самостійних досліджень. Її дослідження вимагає свого вирішення, адже численні деформації і кризові явища в українському суспільстві обумовлені не стільки недостатньою компетентністю і моральною корозією політичних органів влади, скільки тим, як прийняті державні рішення транслюються і реалізуються на рівні конкретних організацій та установ.

На наш погляд, для дослідження характеру та ступеня впливу інтелігенції на суспільство заслуговує на увагу концепція «спускання зразка». Ця концепція розробляється в російській соціології і широко застосовується у практиці впливу на політичні пристрасті, споживацьку поведінку та суспільну думку. Вона передбачає, що групи і особи з високим соціальним статусом, «спускають» у репродуктивне середовище, а пізніше, у широкі маси зразки поведінки, смаків та думок. У даному випадку, інтелігенцію можна розглядати як елітарну групу, наділену достатнім авторитетом, яка дозволяє усім членам суспільства підхоплювати ідеї, судження, погляди, вироблені цією групою.

Отже, наукова зацікавленість дослідження недоступних раніше джерел і значно менша увага до теоретико-методологічних засад їх дослідження й досі породжує дискусії між представниками соціологічного та культурологічного визначення інтелігенції. Перші наполягають на обов'язковості інтелігентного походження, підтвердженням якого є здобута вища освіта, другі - на необхідності інтелігентного поводження, доказом якого є висока моральність. Не бракує і синтетичних (соціокультурних) підходів. Однак, основна похибка, яку допускають науковці, досліджуючи інтелігенцію минулого, полягає в тому, що вони не досить чітко уявляють це поняття «у часі». Очевидно, що інтелігенцію кінця XIX - початку XX ст. не можна за своїм визначенням ототожнювати з інтелігенцією кінця XX - початку XXI ст. Сімдесят років панування матеріалістичного світогляду, прагматичність постмодерного суспільства призвели до того, що сьогодні вже не так розуміється і «освіченість», і «альтруїзм». Відповідно й інтелігенція сьогодні не така, як століття тому.

## 1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження є досить об’ємною і різноманітною. Процеси трансформації політичних систем після розпаду СРСР і утворення незалежних держав уможливили відкриття багатьох раніше недоступних для науковців архівних документів, українські та зарубіжні вчені зуміли дослідити і представити результати вивчення проблеми у наявних наукових працях. Більшість важливих питань досліджуваної проблеми висвітлені частково, опосередковано, нерідко лише, до певної міри, торкаються цілісності проблеми.

Вивчення окресленої проблеми зумовило використання різнопланових джерел, які умовно можна поділити на декілька груп: архівні матеріали, збірники документів в яких опубліковано різноманітні нормативні акти, розпорядження, накази, звіти, матеріали з’їздів, конференцій тощо; монографії та статті у журналах та збірниках статей; періодика, публіцистичні твори, мемуари; інтернет-джерела; література довідкового характеру: енциклопедії, тлумачні словники.

Більшість неопублікованих джерел, використаних автором зосереджені у центральних архівах, зокрема, у Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ), Центральному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та Центральному державному архіві громадських об’єднань України (ЦДАГО України). Виявлені в них документи – урядові розпорядження, різноманітні інструкції, рекомендації, постанови й стенограми нарад, засідань радянських і партійних органів тодішнього союзного і республіканського керівництва, стенограми зборів творчих спілок, матеріали зустрічей інтелігенції з керівниками партії та уряду, виступи М. Хрущова, Л. Іллічова, Д. Шепілова та ін. з питань ідеології, літератури і мистецтва дозволяють виявити і простежити еволюцію політичних поглядів інтелігенції в суспільному житті радянської держави у період обмеженої лібералізації, викликаною змінами, спричиненими смертю Сталіна. Їх

детальний аналіз дозволяє стверджувати, що політична верхівка, з одного боку, вбачала в інтелігенції опозиційну режимові групу, а, з другого, – розглядала інтелігенцію як союзника у процесі модернізації країни, адже історія СРСР – це своєрідні циклічні коливання політичної еліти щодо інтелігенції – від суворих репресій до її підтримки. Не варто забувати, що публічні виступи на зборах та у пресі в умовах цензурних обмежень, звісно, лише частково, відображали увесь спектр думок і настроїв інтелігенції, тим більше, що стенограми зборів і нарад нерідко коригувалися. Безпосередня реакція інтелігенції на суспільно-політичні події, її ставлення до тих чи інших керівників, яке проявлялося під час приватних розмов у джерелах не фіксувалося. Зведення органів держбезпеки з визначенням настроїв інтелігенції у суспільстві подають лише часткові, нерідко опосередковані свідчення того, що відбувалося в реальному житті.

Вагому роль відіграють збірники документів і матеріалів, в яких зібрані і систематизовані найбільш суттєві постанови вищого партійного керівництва з питань літератури і мистецтва, архівні документи ідеологічних комісій [58, 114, 147, 150-151]. Не можна оминути увагою збірник архівних матеріалів «Ідеологічні комісії ЦК КПРС», в яких розкрита їх діяльність як одного з потужних механізмів тоталітарного контролю за діяльністю інтелігенції [147].

Важливим джерелом для вивчення проблеми є численні спогади О. Аджубея, Г. Арбатова, М. Хрущова, П. Шелеста та ін. [3, 11-12, 320, 333-334]. Особливе значення для дослідження мають джерела особистого походження, насамперед чотиритомне видання спогадів М. Хрущова «Люди, время, власть», єдині свого роду мемуари керівника партії і держави, котрий активно втручався у діяльність інтелігенції [320].

У роботі використані суспільно-політичні та літературно-художні видання досліджуваного періоду, зокрема публікації, перш за все, редакційні статті у газетах «Правда», «Известия», «Радянська Україна», «Литературная газета», журналах «Новый мир», «Коммунист», «Знамя», «Октябрь» та ін., в яких висвітлювалися взаємини інтелігенції і влади, різноманітні дискусії, що

відбувалися у мистецькому середовищі. Не можна оминути увагою й твори письменників та поетів досліджуваного періоду як визнаних офіційною владою, так і тих, які оприлюднювалися шляхом «самвидаву».

Наукові дослідження з окресленої проблематики варто розглядати за декількома напрямами. Перший напрям об'єднує низку праць, присвячених політичній характеристиці інтелігенції. Якщо наприкінці 1990-х років дещо знизився інтерес західних науковців до даної проблеми, то вітчизняні інтелігентознавці навпаки активізували серйозний політологічний аналіз інтелігенції. Після 1991 р. вагомий внесок у дослідження політичних інтенцій і потенцій інтелектуалів внесли історики, соціологи, виявленню політичних функцій інтелігенції присвятили свої праці політологи. Разом з тим, характеристика такого агента політики як інтелігенція у багатьох дослідженнях співвідноситься з недиференційованим підходом до неї як соціополітичного цілого, не фокусується увага на аналізі інтелігенції як суб'єкта політики, що зумовлює подальшу розробку окресленої проблеми.

Значну увагу феномену інтелігенції приділяли зарубіжні науковці. Особливий інтерес викликають праці М. Вебера, А. Грамши, К. Поппера, М. Джиласа. Найбільш яскравим представником західної філософської та соціологічної традиції став М. Вебер. Заслуговує на увагу аналіз М. Вебером ролі та значення бюрократії у політичному житті суспільства. Під терміном «бюрократія» він розумів соціальну групу, без якої будь-які владні структури неспроможні існувати [55, с. 650-651]. На його думку, бюрократія могла рекрутуватися лише з представників інтелігенції як найбільш освіченої верстви суспільства. Проте традиція визначення опозиційності інтелігенції до влади приводила до різкої диференціації у середовищі інтелігенції: частина – це владна група суспільства, його еліта; друга частина залишалася «поза політикою»; третя – стала на шлях боротьби з владою. Водночас потреба владних структур в освічених, знаючих людях не могла бути задоволена за рахунок інтелігенції в силу опозиційності її значної частини. «Тому вакантні місця в системі політичної та господарської влади заповнювалися людьми,

далекими від інтелігенції за своїми моральними якостями та рівнем освіти». На думку дослідника, у системі влади «вождь - штаб - слуги» «нижча» та «середня» бюрократія складалася з людей випадкових, здебільшого непридатних для здійснення владних функцій, управління [55, с. 648-649]. Отже, термін «бюрократія» набував негативного відтінку.

Варто зазначити, що зарубіжна історіографія відзначається наявністю низки нерідко діаметрально протилежних концепцій і поглядів. Універсальне розуміння високоосвічених людей як «нового класу» в постіндустріальну еру запропонував О. Гоулднер [348-349]. На його думку, ліворевoлюційна і радикальна інтелігенція разом з технократами могла, за певних умов, стати самостійною історичної силою. Засобом для досягнення цієї мети виступала культура критичного дискурсу – знання, якими володіють високоосвічені люди, здатність стверджувати свої принципи, критично аналізуючи реальність, – той культурний капітал, який дозволяє узурпувати владу, відібрати її в колишніх власників, будь-то закостенілі партійні бюрократи (у країнах соціалізму) чи приватні власники, власники грошового капіталу (в капіталістичних країнах) [349, p. 19]. Звідси і місія гоулднерівського «нового класу» – заміна влади грошей владою довірливого ставлення суспільства до техніки, науки, культури та освіти; створення на цій основі оновлених форм існування інтелектуальних еліт [349, p. 79].

Об’єктивності заради відзначимо, що у книзі «Інтелектуали як клас – на шляху до влади», написаній за п’ять років до проголошення «нового класу», але опублікованій з цензурних міркувань значно пізніше, І. Зелень і Д. Конрад більш тверезо, ніж О. Гоулднер, оцінювали шанси інтелектуалів соціалістичних держав прийти до влади [351]. Вони розглядали їх як суспільну силу, яка володіла монополією на виробництво «телеологічного знання» (телеологія - вчення про цілі і доцільності), що дозволяло їй претендувати на діяльну участь у долі держави і суспільства. Партійна бюрократія не могла чинити опір цьому і знайшла вихід у добровільній асиміляції до частини інтелігенції. До союзу з усією інтелігенцією тут було далеко, проте злиття з

технократами високої проби відбувалося досить швидко. Істотно, що при цьому помітно знизилася роль такого фактора, як партійність. У тій же Угорщині позиції, пов'язані з прийняттям рішень, нерідко займати безпартійні і, навіть, опозиційно налаштовані люди. Інтелектуалізація бюрократії, що почалася в 1970-х роках поступово розчиняла кадрову номенклатуру і дробила моноліт партійної гегемонії. Одночасно спостерігалося помітне перетікання кадрової еліти в протоплазму інтелектуальних верств. Причина цих історично неминучих поступок і змін багато у чому пов'язується з «підривним» характером телеологічного знання. Його синонімом І. Зелень і Д. Конрад вважали опозиційну культуру, за своїм змістом близьку до культури критичного дискурсу в гоулднерівському розумінні.

Колективна монографія «Інтелігенція Радянської України» (за ред. Ю. Курносова) є спробою не лише узагальнити та проаналізувати наявну наукову літературу з проблем історії та еволюції визначення поняття «інтелігенція» з підпорядкуванням ідеологічним настановам, а й вираження власного визначення терміну «радянська інтелігенція – … велика, постійно зростаюча кількісно соціальна група людей, яка постійно удосконалюється якісно – інтернаціональна за своєю природою та багатонаціональна за складом – у союзі з робітниками і селянами за керівної ролі робітничого класу, займаючись опосередкованою працею, створює матеріальні блага та духовні цінності в інтересах всього суспільства, виконуючи разом з цим складні спеціалізовані функції розумової праці, що потребують високого кваліфікаційного рівня і, як правило, вищої або середньої спеціальної освіти» [111, с. 85-86]. Отже, визначення носить яскраво виражений ідеологічний характер – «радянська інтелігенція», характерними рисами якої є призначення служити соціалізму, соціальне походження – із середовища трудящих, ідеологічно-світоглядна орієнтація – соціалістичні ідеали та переконання.

Із розпадом СРСР і здобуттям незалежності радянських республік відбулося певне переосмислення існуючих стереотипів. В умовах методологічної кризи вітчизняного суспільствознавства на перший план

висувалося завдання пошуку нових підходів до вивчення соціальної структури суспільства, нового розуміння терміну «інтелігенція», нових концепцій її розвитку. Одна із ґрунтовних праць початку 90-х років – монографія відомого українського історика Г.Касьянова «Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет і історична доля». Г.Касьянов, розкриваючи соціальний феномен інтелігенції виокремив декілька етапів у процесі її формування: 1. Професіоналізація інтелігенції, тобто формування її як професійної верстви (від Київської Русі до козацької доби); 2. Соціальна мобілізація інтелігенції, поступове набуття нею ознак специфічної соціально-професійної верстви як об'єкта державної політики (ХУІІІ – перша половина ХІХ ст.); 3. Феноменізація інтелігенції як соціального явища (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). У цьому контексті можна зробити цілком логічний висновок: інтелігенція як живий суспільний організм у своєму розвитку пройшла усі етапи, притаманні людській цивілізації [125].

У іншій праці «Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть: соціально-політичний портрет» Г. Касьянов розглядає інтелігенцію як специфічну, відносно стабільну соціально-професійну групу, що мала свої, притаманні саме їй соціально-психологічні риси. З огляду на це, до інтелігенції, яка жила і працювала в окреслену добу, дослідник відносить усіх людей, професійно зайнятих кваліфікованою розумовою працею у сфері культури, управління, освіти, науки та матеріального виробництва. При цьому науковець зауважує на особливостях відтворення інтелектуальних кадрів у ті часи, у зв'язку з чим додає до інтелігентської верстви ще й осіб, які не мали вищої чи то спеціальної освіти, втім займалися розумовою працею. До цієї категорії він відніс деяких учителів, митців, а також студентство [126, с. 4].

Разом з тим, Г. Касьянов наголошує, що термін «інтелігенція» з'явився всередині ХІХ ст. для означення тієї частини освіченого суспільства, яка в тій чи іншій формі виявляла свою незгоду з політикою абсолютизму[126, с. 94]. Характерно, що у більш пізні періоди (радянський і сучасний) вимога «опозиційності» інтелігенції до правлячого режиму поступово зникала (в тому

числі, у трактуванні істориків і політологів). Для другої половини XIX – початку XX ст. - це було одним із найголовніших критеріїв, за яким відбувалася її ідентифікація, як верстви. Стосовно української інтелігенції 1960-80-х років Г. Касьянов вважає, що вона, «як соціальна верства, була і є досить аморфним явищем», адже її соціологічні контури, справді, часом досить розпливчасті; їй притаманна відносно висока соціальна мобільність, рухливість соціокультурних характеристик, не кажучи вже про можливість зміни політико-ідеологічних прихильностей та орієнтацій; однією з найважливіших її соціальних функцій завжди залишалося інакомислення, вона була тим середовищем, з якого виходили ідеї, що не збігалися з офіційно визнаними суспільно-політичними доктринами [124, с. 178].

В останні роки робляться спроби виявлення сутнісних і змістовних характеристик понять: «гуманітарна інтелігенція», «управлінська інтелігенція», «чиновництво», «бюрократична інтелігенція» та інших [184]. На рівні монографічних та дисертаційних досліджень почали піддаватися аналізу структурно-функціональні і соціокультурні характеристики інтелігенції, представленої у політичних структурах влади. У контексті осмислення ролі та місця інтелігенції в системі державно-політичного управління, ступеня її затребуваності владою значний інтерес представляє робота К. Барбакової та В. Мансурова [29].

Другий напрям представлений дослідженнями, у яких аналізуються проблеми відносин та взаємодії інтелігенції та влади. Саме в останні роки з’явилося чимало праць, присвячених проблемам визначення ролі інтелігенції в суспільно-політичному житті, взаєминам інтелігенції і влади. Особлива увага приділяється розкриттю взаємозв’язку культурної політики та інтелігенції. У працях науковців А.Арнольдова, А.Бабич, В.Дмитріевського, Є.Єгорова, Б.Єрасова, В. Розина, М.Жешко та ін. висвітлено не лише складний взаємозв’язок культури та інтелігенції, але й науково обґрунтовано основні риси та фактори, котрі надають можливість подальшого розвитку культури і формування інтелігенції.

Суттєвий вклад у дослідження місця та ролі інтелігенції у політичному житті суспільства внесли такі науковці як А.Лузан, В.Кальмиков, П.Сорокін, М.Моісеєва та інші, у працях яких шляхом теоретичного аналізу та на основі емпіричного матеріалу простежується місце і роль інтелігенції у політичному житті суспільства. Взаємини інтелігенції і влади у досліджуваний період розглядалися переважно у загальних працях, присвячених історії радянської інтелігенції та культури, а також ідеологічної діяльності КПРС [218, 223, 281, 283]. Методи керівництва художньою культурою, політика щодо інтелігенції, роль творчих спілок в ідеологічному житті суспільства були предметом спеціального дослідження у ряді інших праць [221-222].

Чимало уваги визначенню поняття «інтелігенція» приділив український науковець Л.Смоляков [279], який намагався вийти за межі усталеної схеми та окреслював інтелігенцію як носія певних соціально-функціональних та культурно-особистісних характеристик. Не відмовляючись від формальних ознак – професія і освіта та класової типологізації інтелігенції, він виступив проти вузькосоціологічного трактування цієї соціальної групи.

Помітний вплив на дискусії з проблем інтелігенції мали праці дослідників української діаспори. На жаль, деякі з них вдавалися до механічного повторення характеристик інтелігенції, нерідко довільно вирваних із контексту без урахування часу і обставин, за яких вони були написані, що призводило до появи еклектичних поверхових публікацій та висловлювань на зразок «інтелігенція – духовний, моральний еталон», «сукупність духовно вибраних людей країни». Автори цих публікацій з полемічною завзятістю намагалися скинути догми радянського суспільствознавства, згідно з канонами якого інтелігенції відводилася другорядна роль. Проте їх оцінки були досить далекими від наукового аналізу, а ідеалізація інтелігенції вела до заміни одних міфів на інші. Історія вітчизняної інтелігенції не залишала жодних ілюзій щодо її призначення.

Третій напрям об’єднав наукові праці, присвячені аналізу окремих аспектів взаємодії політизованої інтелігенції та правлячої еліти як соціального

субстрата влади. Більшість з цих праць не до кінця пояснюють співвідношення понять «інтелігенція» і «влада», протиставляють їх шляхом обґрунтування «несумісності» цих феноменів або ж необхідності «інтелігенції йти у владу», тобто не виявляють специфіки політичної участі інтелектуалів. Частина публікацій носить політико-ангажований характер, пропагуючи зміни ставлення окремих груп інтелектуалів до правлячої еліти та формулює програму необхідного, на їх думку, перегляду характеру цієї взаємодії, взаємних зобов'язань та претензій сторін.

Більшість дослідників розглядали епоху М.Хрущова як час оновлення радянської системи. Заслуговує на увагу колективна монографія «XX съезд КПСС и его исторические реальности», одна із перших узагальнюючих праць, присвячених реформаторській діяльності партійного керівництва у перше післясталінське десятиріччя [321].

Одночасно з'явилася низка праць, присвячених політичній боротьбі у вищих ешелонах влади, зокрема узагальнюючі монографії Р.Піхої, В.Барана, В.Литвина, Б.Ярошa, Ю.Шаповала, де розкрито обставини внутрішньопартійної боротьби, найважливіші повороти політичного курсу тощо. Заслуговує на увагу монографія М.Зезіної, в якій розкрита трансформація механізму вироблення та втілення у життя партійних рішень у галузі літератури і мистецтва, методи впливу на інтелігенцію за часів Сталіна, Хрущова та Брежнєва, роль інтелігенції в процесах десталінізації суспільної свідомості [102].

Впродовж історичного розвитку інтелігенція прагнула бути корисною суспільству, однак реалії радянського суспільства ослабляли і розрізнювали її. За привнесеною сталінізмом градацією у соціально-моральному плані, на думку авторів «Нарисів історії української інтелігенції (перша половина XX ст.) з якою можна цілком погодитися, інтелігенція складалася: з маси «гвинтиків», яка чесно працювала й вірила у величність і непогрішимість «батька усіх часів і народів»; тих, хто входив до адміністративної системи і здійснював офіційну політику; тих, хто ревно служив цій системі, був

провідником ідей Сталіна, а згодом став їх жертвою; з багатотисячних мас заарештованих, розстріляних, засланих «ворогів народу»; тих, хто писав наклепницькі доноси на своїх колег; тих, хто не по-людськи вів слідство, холоднокровно оформляв документи про знищення явно невинних, знущався над тими, хто перебував у таборах; тих, хто у вуличних демонстраціях, листах, виступах з трибун вимагав розстрілу «ворогів народу», сліпо вірячи у їх причетність або не задумуючись над цим;тих, хто мовчки очікував своєї участі, прислухаючись уночі до стуку у двері своїх квартир [201]. Цілком зрозуміло, що такий поділ інтелігенції за окресленими ознаками є досить умовним, адже одна й та ж сама особа одночасно могла входити до складу декількох груп, оскільки чітких усталених меж між ними не спостерігалося. Проте в цілому, вищезазначений поділ вимальовував ті групи радянської інтелігенції, які існували і діяли у радянському суспільстві.

У монографії «Радянська інтелігенція в політична влада після Сталіна» В.Шляпентох розглядає роль інтелігенції у політичній системі післясталінського суспільства, відповідаючи на ряд запитань: яким було ставлення радянських інтелектуалів до радянської політичної системи 1950-х - 1980-х років; як їх політичні погляди впливали на професійну діяльність; яким чином їм вдавалося реалізовувати свої погляди у відкритих публічних діях; які соціальні ідеали інтелігенції і яким чином їм вдавалося протистояти офіційній доктрині; як змінювала інтелігенція свої погляди та поведінку під прямим тиском влади? Головна думка книги: інтелігенція і правляча політична еліта – дві основні діючі сили у соціалістичному суспільстві, що, з одного боку, потребували один одного, проте з другого, виступали антагоністичними силами [359].

**Висновки до першого розділу**

Отже, досліджуючи проблеми, предметом яких є інтелігенція радянського суспільства, при визначені її поняття важливо окреслити

історично обумовлене місце, людей і час дискурсу. Відповідно до цього, інтелігенція це соціальна верства, яка складається з окремих інтелігентів, а інтелігент – освічена людина, яка згідно зі своїми професійними обов'язками займається розумовою працею та підтримує активну громадянську позицію у суспільстві. Звісно, таке визначення не охоплює всіх дипломованих спеціалістів, адже не всіх можна вважати «справжніми інтелігентами». Також зазначене визначення значно ускладнює «чіткий підрахунок» чисельності інтелігенції, адже звужує коло тих осіб, які заробляють розумовою працею, проте не задовольняють суспільно-етичний критерій.

Даючи в цілому позитивну оцінку дослідженням з даної проблематики, слід підкреслити, що вищезазначені науковці, на наш погляд, глибоко та всебічно розкрили перш за все, ті риси інтелігенції, які відрізняють її від інших соціальних груп (форма і зміст праці, рівень освіти, місце у соціальній структурі суспільства, зв'язки з іншими соціальними групами). Проте практично відсутні теоретичні дослідження суті та специфіки становища інтелігенції як суб'єкта політичного процесу в СРСР у період хрущовської «відлиги», усвідомлення того, що внутрішній розкол, що спостерігався в інтелігентському середовищі зміцнював позицію влади і дозволяв їй відігравати роль верховного арбітра. Поряд з ґрунтовним аналізом історичних процесів формування та діяльності інтелігенції, ряд теоретичних проблем, що торкаються інтелігенції і закономірностей її розвитку, є предметом наукових дискусій і вимагають нових підходів. Незважаючи на розмаїття методологічних підходів спостерігається відсутність єдиного концептуального ядра дослідження інтелігенції. Потенціал нових можливостей, що відкриваються перед політичною наукою, ще не вичерпаний, а тому існує гостра потреба наукового усвідомлення історичного досвіду окресленого періоду.

# РОЗДІЛ 2
# МІСЦЕ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ПРОЦЕСІ ДЕСТАЛІНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В СРСР

## 2.1. Особливості суспільно-політичних процесів у другій половині 40-х – на початку 50-х років XX ст.

Оглядаючи сьогодні найхарактерніші тенденції розвитку людського суспільства у XX ст., можна без перебільшення стверджувати, що однією з головних була боротьба між демократією і тоталітаризмом. Хвиля встановлення тоталітарних режимів, що прокотилася багатьма європейськими країнами, найдовше затрималася на сході Європи, завдавши великих втрат людському, інтелектуальному, культурному потенціалу країни, що донедавна звалася Радянський Союз.

Більшість науковців стверджують, що сталінізм був найсильнішим проявом тоталітарного режиму, що це «адміністративно-командна система репресивного типу», «диктатура бюрократії», деспотично-казармений соціалізм», «авторитарно-адміністративна система». Одна з визначальних ознак тоталітарної системи – рішуче придушення будь-якого спротиву її існуванню. Щонайменша загроза панівним ідеям, пануючим організаціям чи структурам, висловлена навіть у цивілізованій формі, в межах конституційних свобод і гарантій, викликала негативну реакцію старанно відпрацьованого репресивного механізму. Отже, у тоталітарному суспільстві неминуче виникає конфлікт між свободою творчості особистості й потребами соціально-політичної системи. Цей конфлікт розв'язувався досить просто: або особистість починає «творити» відповідно до ідеологічних настанов системи, або ж остання знищує її як митця, а здебільшого – і фізично.

Звісно, найбільших утисків у цьому процесі зазнала, перш за все, інтелігенція з притаманним їй духом опозиції, яка не могла миритися з безправ'ям і порушенням елементарних норм. Ще у вересні 1922 р. голова

ДПУ Ф.Дзержинський у записці на ім'я свого заступника передавав директиви В.Леніна щодо ставлення до антирадянських елементів: «Продовжити неухильне висилання активної антирадянської інтелігенції. Потрібно всю інтелігенцію розбити на групи. Приблизно: 1.Белетристи; 2. Публіцисти і політики; 3.Економісти; 4.Техніки; 5.Професори і викладачі і т.д. Відомості мають збиратися всіма нашими відділами і стікатися у відділ по інтелігенції. На кожного інтелігента має бути справа» [106, с. 345].

Впродовж 1920-1930-х років ці принципи були «успішно» втілені в життя, будь-яка вільна думка, що йшла врозріз із офіційною ідеологією, оцінювалася як «буржуазна» і «контреволюційна». Гоніння на інтелігенцію набирали грубих, цинічних брутальних форм, що нагадували середньовічні «полювання на відьом» і супроводжувалися фізичним винищенням непокірних.

Тотальне насадження сталінської ідеологічної доктрини, що слугувала ідейною основою сталінізму зумовило посилення ідеологічної обробки населення країни. Більше того, було визначено два основні пріоритети: перший - протиставлення радянської культури «буржуазній» західній з метою недопущення духовного і культурного зближення з народами цих країн, що визнавалося небезпечним для тоталітарного способу мислення і другий – самозвеличення і самоствердження культу особи як найвищого еталону в політиці, економіці й культурі. Ідеологічна робота концентрувалася на трьох основних напрямах: соціалістичний патріотизм, соціалістичне трудове і інтернаціональне братерство, максимальна ідеологізація моральності.

Звісно, у перші повоєнні роки стратегічний курс державно-партійного керівництва СРСР полягав у зміцненні сталінського курсу за допомогою однопартійності, нетерпимості до інакомислення і плюралізму думок, постійного тиску на усі сфери культурного життя, застосування насилля і репресій насамперед проти інтелігенції. Цей курс базувався на постулатах абсолютизації класового чинника у розвитку суспільства, твердженні щодо загострення класової боротьби в ідеологічній сфері, посиленні каральних функцій держави.

«Залізна завіса», якою тоталітарна держава волею диктатора була закрита від інших країн, була покликана створювати ілюзію «особливої класової зверхності соціалістичної системи над капіталістичною». За цілковитої відсутності гласності щонайменша згадка про будь-яке негативне суспільне явище у пресі чи навіть у побутових розмовах людей сприймалася як така, що ганьбила соціалізм. Писалося й говорилося так, як мало би бути в ідеальному варіанті за «марксистсько-ленінським вченням», а не так, як відбувалося у реальному житті. Головна увага вождя спрямовувалася у політичне русло, на «формування марксистсько-ленінської свідомості комуністів та безпартійних». Комуністичне керівництво вважало необхідною передумовою прискореного повоєнного відродження СРСР, його республік забезпечення насамперед кількісного зростання членів партії, політичної роботи як у самій партії, так і серед населення країни.

Й.Сталін, який вважав себе видатним теоретиком у національному питанні, намагався нав’язати своє розуміння нації і національних відносин як в історичній ретроспективі, так і їх розвитку у процесі соціалістичного будівництва. Гуманістично завуальованими демагогічними гаслами щодо рівноправності націй, їх зближення, необхідності ліквідації насильства та гноблення малих народів і об’єднання націй і народностей в одну союзну багатонаціональну державу прикривався геноцид проти етносів, винищення малих народів, їх денаціоналізація і тоталітаризація. Місце «національного» у суспільстві згідно із задумом тодішнього вищого керівництва СРСР, мало зайняти «інтернаціональне» як таке, що блокує прагнення пригноблених раніше націй до відокремлення від Росії й цементує народи в одну «союзну багатонаціональну державу», що будує соціалізм «у ворожому капіталістичному оточенні».

Звісно, спекулятивність ідеології сталінізму, особливо, у національному питанні, не відразу стала зрозумілою. Найбільш чітко, глибоко і швидко її розпізнала національна інтелігенція, яка практично відразу ж виявила щодо неї свою духовну, творчу, а, згодом, і організаційно-дієву непокору. Тому не

випадково, що саме на національну інтелігенцію сталінізм спрямував свою репресивну потенцію тоталітарної держави, що спричинило до майже тотального знищення найбільш національно свідомої верстви суспільства.

Варто зазначити, що кожну акцію проти інтелігенції, започатковував, як правило, особисто Сталін. Репресивний удар і утиски спрямовувалися насамперед проти національної еліти, «вищого ешелону» інтелектуального потенціалу певної республіки чи загальносоюзного масштабу; кожна з наступальних «операцій», «проробка», кожне брутальне гоніння ретельно готувалося, розтягувалося на декілька років, захоплюючи в свої тенета інтелігенцію різних сфер діяльності. Всього за 1946-1953 рр. лише в Україні було проведено до десяти широкомасштабних кампаній, спрямованих проти творчої інтелігенції та «проявів буржуазної ідеології» у галузі культури [184, с.98]. Так, автор «Довідника по ГУЛАГу» Жак Россі зазначав, що після 1917 р. серед засуджених за «буржуазний націоналізм було чимало росіян». Натомість, відвідавши у 1937-1958 роках десятки пенітенціарних закладів, Жак Россі зробив висновок, що «серед засуджених не зустрів жодного росіянина з цим звинуваченням», водночас наголосивши «чисельність всіх неросійських буржуазних націоналістів систематично зростала» [266, с. 44].

Незважаючи на певну розпливчастість соціологічних меж, інтелігенції притаманна досить висока ступінь соціальної мобільності, рухливість соціокультурних характеристик, не кажучи про можливість зміни політико-ідеологічних орієнтацій, що яскраво простежувалося впродовж століть. З її середовища випливали ідеї, що не збігалися з офіційно визнаними суспільно-політичними доктринами. І якщо у демократичному суспільстві критично налаштована частина інтелігенції має можливість відносно вільно пропагувати свої ідеї, то радянське тоталітарне суспільство повністю позбавляло її такої можливості.

Саме ці особливості визначали взаємини інтелігенції з державними органами і враховувалися радянською владою при формуванні нової, так званої «робітничо-селянської інтелігенції». Для забезпечення стабільності

радянського устрою, який деякі дослідники окреслили як тоталітарно-колективістський, необхідні були нові кадри. Так, В.Кремінь, Д.Табачник та В.Ткаченко у колективній праці «Україна: альтернатива поступу» виділили характерні риси, притаманні новому устрою, а саме: адміністративно-бюрократична економіка з жорсткою централізованою системою контролю й управління, що базується на повному пануванні державної форми власності на засоби виробництва і позбавленні індивіда реальної можливості співволодіння та співуправління цією власністю; псевдодемократична система влади, заснована на диктатурі вождя, який використовує для цього наявні структури єдиної і повністю йому підконтрольної політичної партії, водночас прикриваючись атрибутами демократії; монопольне становище офіційної ідеології, що сповідує норми і цінності деформованої колективності й визнає необхідність насильницьких методів їх утвердження у суспільстві; ігнорування сутності і прав індивідуума, що виправдовується догматично витлумаченим пріоритетом загальних колективних інтересів і володіє широким спектром проявів - від одностороннього розвитку людини - до беззаконного позбавлення його свободи і фізичного знищення» [143, с. 313-314].

Принципове завдання радянської влади у процесі формування нової інтелігенції, відомий український дослідник Г.Касьянов вбачав у її повному одержавленні [124]. Цей процес притаманний будь-якому суспільству, проте у тоталітарній державі, що прагне до монополії у всіх сферах життя суспільства, одержавлення інтелігенції стає метою. Перед інтелігенцією ставилося завдання – працювати лише за вказівками партії і на замовлення держави. Значна частина інтелігенції переходила у розряд державних службовців, діяльність учительства, наукових і науково-педагогічних кадрів контролювала адміністрація відповідних навчальних закладів, творчість представників так званих «вільних професій» (письменники, художники, скульптори, композитори, актори та ін.) регулювалася державою через одержавлені профспілки, творчі спілки і своєрідну систему «підгодовувань» (державні премії, різноманітні фонди тощо).

Як відомо, Сталін ніколи не довіряв інтелігенції, оскільки саме в її середовищі найбільше проявлялося інакомислення, плюралізм думок і міркувань, опозиційні настрої. Не секрет, що ці явища підлягали рішучому викоріненню, а їх носії вважалися «ворогами народу». Особливий негатив спостерігався у ставленні до гуманітарної інтелігенції, яка виконує культуротворчі, виховні, освітні, пізнавальні, комунікативні та інформаційні функції.

Масові ідеологічні кампанії, що призводили до репресій, носили в основному загальносоюзний характер. Вони розроблялися відповідно до вказівок ЦК ВКП(б), спускалися згори, доводилися до республіканського керівництва, яке у свою чергу розробляло свої вказівки.

Звісно, вістря ідеологічних кампаній спрямовувалося насамперед проти національно свідомої української інтелігенції. Виконуючи загальнопартійні постанови ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У впродовж лише 1946-1948 рр. прийняли низку репресивних постанов та інших офіційних документів: «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури», «Про журнал сатири і гумору «Перець», «Про журнал «Вітчизна», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення» (1946 р.); «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України АН України», «Про перевірку виконання Спілкою радянських письменників України постанов ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград» (1947 р.); «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв'язку з постановою ЦК ВКП (б) «Про оперу «Велика Дружба» В Мураделі» (1948 р.) та ін. [184, с.66-67]. Партійні документи широко коментувалися у редакційних та авторських статтях, виступах на зборах інтелігенції. Більше того, суб'єктивній оцінці підлягало громадське та культурне життя в Україні, стан історичної науки, необґрунтовано і безпідставно лунали звинувачення на адресу найбільш талановитих представників літератури і мистецтва.

Поява цих рішень зайвий раз свідчила, що тоталітарна система не могла існувати без «підсистеми страху», зокрема страху перед «буржуазно-

націоналістичною загрозою». Це був яскравий приклад того, як розмитість критеріїв національного й націоналістичного дозволяла будь-якої миті створювати атмосферу «націоналістичної загрози», вважати «націоналізмом» вірність традиціям свого народу, патріотичні почуття. Цю лінію було продовжено у наступні роки, коли з'явилися постанови ЦК КП(б)У «Про журнал «Дніпро» (1950), «Проти ідеологічних перекручень в літературі» (1951), «Про стан і заходи поліпшення ідеологічної роботи партійної організації України» (1951), «Про видавництво Спілки радянських письменників України «Радянський письменник» (1951) та ін. Всього ж за період 1946-1951 років було прийнято 12 найбільш значних за своїм характером постанов з ідеологічних питань, в яких закладалися підвалини подальшого наступу на інтелігенцію [58].

Уже на XIII березневому 1946 р. Пленумі ЦК ВКП(б) з порядком денним «Про підготовку, підбір та розподіл керівних партійних і радянських кадрів в українській партійній організації» виступив М.Хрущов, звіт якого був визнаний незадовільним [184, с.69]. Рішення пленуму практично означали початок своєрідного «прочісування» республіканських партійних організацій. Під час війни партії національних республік поповнило чимало молоді, заслуженої у боях, яка в умовах фронтових боїв та військових походів звикла до вільнішого і критичнішого способу мислення. І звісно, ці кадри в нових повоєнних умовах видавалися певною мірою небезпечними. Звільнитися від них можна було лише шляхом перетрушування партії під маркою «перереєстрації», перевірки благонадійності й ідеологічної чистоти.

Доповідь Хрущова на серпневому 1946 р. пленумі ЦК республіканської партійної організації зумовила прийняття конкретної програми стерилізації України взагалі і партійної організації, зокрема. З цього моменту, на думку Г.Костюка, з якою цілком можна погодитися, «розпочалося кардинальне повоєнне «прочісування» й очищення партійної організації України та систематична планова боротьба проти «українського буржуазного націоналізму» [141, с.156 ]. Як результат – очищення партійної організації

України від усіх нестійких і ідеологічно невитриманих елементів, які вступили до партії або «зіпсувалися» під час війни. З цього приводу Хрущов звітував: «За останні півтора роки в республіці замінено близько половини основних керівних працівників… Секретарів райкомів партії за цей період замінено 38%, голів виконкомів районних рад – 64%» [316, с.58]. Це авторитетне свідчення Хрущова й цифрові дані, які він наводив, свідчать самі за себе. Саме перевірені нові кадри, на думку Хрущова, спроможні «…якнайскоріше викорінити один із найнебезпечніших залишків капіталістичної психології – залишки буржуазно-націоналістичної ідеології» [316, с.79].

Водночас в Україну прибули працівники управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) на чолі з інспектором Г.Гусаровим з метою перевірки роботи ЦК КП(б)У з кадрами. У липні зазначена комісія подала начальникові управління Г.Александрову звіт «Про недоліки та помилки в ідеологічній роботі в Україні». Левова частина звіту присвячувалася «ворожій діяльності лютих націоналістів», серед яких першими вказувалися прізвища відомих представників інтелігенції І.Крип'якевича, М.Кордуби, О.Терлецького. У документі зазначалося: «Декан історичного факультету Львівського університету т. Горбатюк у листі до Львівського обкому партії ставив питання про зняття цих професорів з посад, які вони займають… проте партійне керівництво області захищає цих професорів навіть від критики» [151, с. 44]. Вже наступного дня доповідна була передана секретареві ЦК ВКП(б) А.Жданову.

Після ретельного розгляду питання ідеологічної роботи було прийнято спеціальне рішення Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи щодо посилення масово-політичної та ідеологічної роботи в західних областях України». Більше того, критичний матеріал для підготовки рішення збирала у Львові спеціальна «бригада КП(б)У», створена у травні 1946 р. До її складу входило три емісари з Москви та один консультант із Києва – український історик А.Лихолат, які підготували дві доповідні записки «Про стан ідеологічної роботи в партійній організації Львівської області» та «Про кадри

професорсько-викладацького складу кафедр суспільних наук і якість викладання у львівських вузах» [323, ф.1, оп.70, спр.459, арк.8-9].

Найбільше обурення членів комісії викликала доповідь М.Кордуби «Михайло Грушевський як дослідник княжої доби історії України», де він відкидав звинувачення М.Грушевського у націоналізмі у тому розумінні, яке вкладали у зміст цього слова представники влади. Водночас він стверджував, що «…у справжньому розумінні цього слова такими ж націоналістами як М.Грушевський, були Т.Шевченко, І.Франко, В.Стефаник та багато інших видатних патріотів, яких пам'ятають і люблять» [323, ф.1, оп.70, спр.570, арк.9-10]. Виступ І.Крип'якевича «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі і приєднання України до Росії» проходив, за визначенням комісії, у руслі примирення буржуазної націоналістичної теорії Грушевського з радянською історіографією. Шукаючи компромісу, він заявив: «Грушевський має велику заслугу перед українською історіографією, але не всі його тези виявилися правильними. Радянська історична наука зуміла його недоліки і помилки підправити» [323, ф.1, оп.70, спр.570, арк.14].

Апогеєм «боротьби» стали загальноміські збори інтелігенції Львова, що відбулися у вересні 1946 р., де з доповіддю «Про серйозні помилки на ідеологічному фронті» виступив М.Бажан. Після публічних проробок були змушені визнати свої помилки історики І.Крип'якевич, М.Кордуба, О.Терлецький, письменник М.Рудницький, літературознавець М.Возняк. Отже, вибирати не доводилося – або погоджуватися з правилами існування при радянській системі, або ж бути знищеним як десятки тисяч представників інтелігенції у 30-ті роки.

Погоджуючись на співпрацю, митці були змушені працювати на замовлення. Так, напередодні святкування 29-річниці жовтневої революції до Я.Галана звернувся заступник головного редактора газети «Радянська Україна» Л.Речмедін з проханням «написати статтю про народження нового радянського життя в західних областях України, показати, як нове перемагає старе і відживаюче» [324, ф.661, оп.1, спр.277, арк.259]. Дещо пізніше з подібним

проханням, проте з нагоди іншої дати, 10-річчя «возз'єднання» Західної України з радянською Україною, до Я.Галана звернулося керівництво видавництва «Советский писатель» [324, ф.661, оп.1, спр.294, с. 144].

Критичний матеріал, підготовлених комісією довідок ліг в основу спеціального рішення політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи щодо посилення масово-політичної та ідеологічної роботи в західних областях України», прийнятого у жовтні 1946 р. [150, с.79]. Водночас на події в західноукраїнському регіоні відреагувало і союзне керівництво: оргбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення щодо посилення антиукраїнського курсу. І якщо завдання московського керівництва полягало у розробці різного роду вказівок, то республіканського – у якнайшвидшому впровадженні розрекламованого курсу у життя.

Варто зазначити, що найбільше занепокоєння у владних структур викликали колишні члени НТШ імені Шевченка, навколо якого у міжвоєнний період гуртувалася інтелектуальна еліта регіону. Саме її Каганович вважав «інтелектуальним джерелом ворожої буржуазної ідеології» [58, с.604].

Виступаючи у квітні 1946 р. на нараді працівників апарату ЦК ВКП(б) з питань пропаганди, А.Жданов значну увагу приділив питанням літературної критики. Він заявив, що «критику за вказівкою тов. Сталіна ми повинні організувати звідси – з Управління пропаганди, тобто Управління пропаганди і повинно стати провідним органом, котрий має поставити справу літературної критики. Тому Сталін поставив питання про створення такого роду газети, котра поведе об'єктивну, незалежну від письменника, критику» [58, с.549]. Уже влітку цього ж року у Москві почала виходити газета під назвою «Культура і життя», яку видавало Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б). Основні її публікації, насамперед ідеологічного спрямування передруковувала «Літературна газета». На шпальтах «Культури і життя» з'явилася стаття «Виправити помилки у висвітленні деяких питань історії України», де гострій критиці були піддані праці українських істориків, літературознавців та деяких письменників, послідовників історичної школи Михайла Грушевського.

Основне звинувачення зводилося до «викладу української історії і культури у повному відриві від російської історії і культури, чим заперечувався взаємний благодатний вплив двох братніх народів». Характеризуючи формування світогляду українських письменників акцентувалася увага на тому, що «вони росли під впливом письменників Заходу» і не згадувалася роль російських письменників у формуванні українських письменників» [112]. 25 липня того ж року у «Літературній газеті» з'явилася власна редакційна стаття на ту ж тему під заголовком «Піднести пильність проти виявів буржуазно-націоналістичної ідеології». Ця стаття практично мавпувала попередню і закінчувалася словами «…наведені слова говорять про те, що письменникам, літературознавцям і критикам радянської України необхідно піднести пильність проти всяких спроб протаскування буржуазно-націоналістичної ідеології, розгорнувши проти них рішучу боротьбу» [232].

Дещо пізніше у «Літературній газеті» опублікована нова стаття «Ідейність і принциповість письменника», де рекламувалося висловлювання Сталіна щодо ролі радянських письменників у суспільстві, як «інженерів людських душ». Їх завдання, на думку авторів статті, полягало у «провадженні партійної за своєю суттю роботи з активного формування людської свідомості і поведінки та комуністичного виховання мас шляхом літературної творчості» [109].

У відомій доповіді з приводу журналів «Звезда» і «Ленінград», виголошеній у вересні 1946 р. А.Жданов підкреслював: «Чи личить нам, представникам передової радянської культури, радянським патріотам, роль схиляння перед буржуазною культурою чи роль учнів! Звичайно, наша література, яка відображає лад вищий, ніж будь-який буржуазно-демократичний лад, культуру в багато разів вищу, ніж буржуазна культура, має право на те, щоб навчати інших нової загальнолюдської моралі» [58, с.559-565].

З метою інформування якнайширших верств суспільства щодо політичних уподобань А.Жданова із зазначеного питання, українське

видавництво політичної літератури прийняло рішення «випустити узагальнену стенограму доповідей Жданова окремою брошурою загальним тиражем 100 тис. примірників, в тому числі 75 тис. українською мовою і 25 тис. – російською» [265, ф.77, оп.1, спр.78, арк.24].

Після згаданих ждановських доповідей розпочалася активна й систематизована «проробка» вчених, діячів мистецтва, літературознавців, біологів («вейсманістів-морганістів»), мовознавців, театрознавців, яким приписували вплив Заходу. Як відомо, у червні 1947 р. партійні організації отримали «закритий лист» «Про справу професорів Клюєвої і Роскіна», у якому підкреслювалося, що «небезпечна хвороба низькопоклонства перед закордоном може вражати найменш стійких представників нашої інтелігенції, якщо цій хворобі не буде покладено край» [4, с.82].

Одержавлення інтелігенції передбачало подолання її індивідуальності, що означало своєрідну «колективізацію» праці. Як відомо, суттєвим елементом в радянській системі управління літературою і мистецтвом були творчі спілки, зокрема спілки письменників, композиторів, архітекторів, художників, відповідно на місцях діяли відділення, завдання яких полягало у «колективізації» праці членів спілок. Вони, як констатував російський літератор і прозаїк А.Белінков, - «інститути поліцейської держави, такі ж як і всі інші інститути, не гірші і не кращі міліції чи пожежних команд» [34, с.215].

Згідно зі статутом творчі спілки – це громадські організації, що об’єднували професійних працівників літератури і мистецтва, які визнавали метод соціалістичного реалізму основою своєї творчості. На практиці – це відносно замкнуті організації, вступ до яких передбачав наявність рекомендації її членів.

У радянському суспільстві значну роль відігравала службова ієрархія. Масштаби таланту, суспільне звучання творчості, громадська активність, а нерідко лише випадок визначали місце митця в ієрархічній драбині, ступінь його наближення до влади і відповідно – матеріальні можливості. Керівні посади у творчих спілках десятиріччями займали одні і ті ж самі особи, які

одночасно обиралися до складу керівних партійних органів. Вони мали змогу безпосередньо спілкуватися з партійним і радянським керівництвом. З їх числа обирали делегатів, які втілювали представництво інтелігенції на партійних з'їздах та в партійних і радянських органах. Вони виступали у ролі своєрідних інтерпретаторів різного роду установок для основної маси інтелігенції, брали безпосередню участь у виробленні рішень з питань культурного будівництва. Найчастіше саме партійні органи давали рекомендацію щодо членства у правлінні творчих спілок.

Так, Львівський обком КП(б)У не лише прийняв ухвалу про проведення у липні 1947 р. зборів правління Львівської організації СРПУ, а й надав рекомендації щодо персонального складу правління. Зазначений склад відбивав співвідношення місцевих і прибулих митців на користь останніх. За свідченням одного з учасників тогочасного літературного життя А.Дімарова «ЛО СРПУ складалася в основному з нас, східняків. Та й то частина писала чужою, а той нелюбою для західників російською мовою; скільки горя принесли її представники на землі Західної України» [87, с. 56]. Звісно, свою власну думку він зумів оприлюднити лише у 90-ті роки XX ст.

Зароджувався своєрідний принцип колективної відповідальності за результати творчої діяльності окремої особистості, що скоріше нагадував принцип кругової поруки. «Колективізація» творчої інтелігенції значно полегшувала державі маніпулювання соціальною поведінкою цієї верстви, нагляд за нею. В принципі цей нагляд мала здійснювати сама інтелігенція: «колективи» чутливо реагували на будь-які «аномалії» у поведінці своїх членів. Опинитися поза межами такої спільноти означало не що інше, як перейти на становище ізгоя.

Більше того, процес одержавлення інтелігенції включав в себе її тотальну ідеологізацію. На практиці державна ідеологія поступово набувала рис релігійного культу екстремістського ґатунку з притаманними їй догматичністю та агресивною нетерпимістю до інакомислення. Найбільш жахливих форм процеси ідеологізації інтелігенції досягли у західних областях України, що,

цілком зрозуміло визначалося специфікою суспільно-політичного розвитку регіону. Становище в зазначеному регіоні віддзеркалювало політичну ситуацію в СРСР, де набрала розмаху політично-ідеологічна реакція. На зміну масовому народовбивству, фізичному знищенню української інтелігенції в 30-ті роки, прийшло її залякування, цілеспрямований ідеологічний диктат щодо діячів науки, освіти, культури. Війна з власною інтелігенцією немов би переросла з «гарячої» в «холодну» стадію. Розгорталися ідеологічні кампанії, ініційовані спеціальними постановами ЦК ВКП(б) з ідеологічних питань, котрі мавпувала ЦК КП(б)У та відповідно редакції партійної офіціозної преси – московська «Правда» та київська «Радянська Україна».

Так, на нараді активу інтелігенції Львова, виголошеній 24 липня 1947 р. заступник Голови Ради Міністрів УРСР Д.Мануїльський, піддавши брутальній критиці окремих представників інтелігенції, зробив своєрідні «теоретичні узагальнення», вказуючи на те, що «примикаючи в минулому до школи Грушевського, виховані на лютій ненависті до українського народу і на догідливості і плазуванні перед іноземними імперіалістами, ці лженаукові безцеремонно спотворювали факти, підганяли історичні події під потрібні їм контрреволюційні схеми й тим самим пристосовували історію українського народу до їх антинародних політичних цілей». Найбільше у свідомості людей закарбувалася його погроза «…ми вам цього ніколи не забудемо» [324, ф.4669. Мануїльський, оп.1, спр.23, арк.50].

Особливу зухвалість щодо інтелігенції виявляв перший секретар ЦК КП(б)У Лазар Каганович, засланий на цю посаду у 1947 р. Як відомо, він не переймався причинами повоєнного голоду, оскільки для нього як і на початку 30-х років, голод однозначно був проблемою, породженою ворогами. Більше того, Каганович намагався створити враження, нібито першопричиною усіх проблем в Україні є український буржуазний націоналізм. На одній з нарад з першими секретарями обкомів партії він прямо заявив, що кожний випадок невиконання планових завдань у промисловості і сільському господарстві буде розглядатися як прояв українського буржуазного націоналізму [133, с.19].

Звісно, у своїх діях Каганович прагнув заручитися підтримкою Сталіна. Так, 10 червня 1947 р. було ухвалено постанову Політбюро ЦК КП(б)У «Повідомлення тов. Кагановича Л.М. про вказівки тов. Сталіна до проекту постанови ЦК КП(б)У «Про поліпшення ідейно-політичного виховання кадрів і про боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології» [58, с.458].

У своїх «викривальних» діях він особливу увагу приділяв українським інтелектуалам, маючи досвід роботи в Україні у 20-ті роки. Так, 2 вересня 1947 р. газета «Радянська Україна» надрукувала стенограму доповіді О.Корнійчука на пленумі Спілки письменників СРСР, в якій зокрема акцентувалася увага на тому, що «…боротьба з буржуазними націоналістами має в українській літературі свою велику і повчальну історію. Під керівництвом ЦК ВКП(б) і особисто товариша Сталіна більшовики на чолі з Лазарем Кагановичем в 1926-1927 рр. розгромили «хвильовизм» - цю агентуру українського фашизму в літературі… Бацили хвильовизму і тепер подекуди ще живуть у середовищі деяких українських літераторів і продовжують шкодити успішному ростові нашої літератури. Боротьба з проявами націоналістичної ідеології лишається і тепер одним із найважливіших завдань української радянської літератури» [238, с.712].

Перебування Кагановича в Україні М.Рильський назвав «ганебним», а наміри розправитися з українськими письменникам – «чорною хмарою». Так, виступаючи на Пленумі Спілки радянських письменників України у вересні 1947 р. він основну увагу сконцентрував на необхідності посилення партійності в літературі. «Наша партія здійснює керівництво будівництвом соціалізму через своїх людей, яких вона розставила на певні ділянки роботи. Ви партійні працівники. Хіба можна заперечувати, що художній твір має менше значення, ніж викладання історії чи агітація на мітингу, доповідь на партзборах чи стаття в газеті. Ми прагнемо, щоб ви по-партійному вели літературу. Ви – інженери людських душ» [238, с.715]. Здається коментарі зайві.

Одразу після пленуму Л.Каганович особисто прийняв групу

письменників, які поділилися своїми думками щодо роботи пленуму, а звинувачені у націоналізмі публічно «спокутували гріхи». У відповідь Л.Каганович піддав різкій критиці роман Ю.Яновського «Жива вода». Як наслідок, дирекція видавництва «Радянський письменник» наказала знищити 20 тис. примірників уже віддрукованого роману [238, с.717].

Як відомо, Л.Каганович провокував союзне керівництво, органи безпеки на нові політичні репресії. За його ініціативи організовувалися прийоми письменників, готувалися різноманітні виступи і директиви, викликалися відомі митці уночі, коли від них вимагали «назвати українських буржуазних націоналістів з числа письменників, науковців, художників». Ці акти слугували своєрідними морально-психологічними розправами з творчою інтелігенцією.

Неодноразово у засіданнях правління Спілки письменників України, зборах молодих літераторів брав участь особисто Л.Каганович, який започатковував брутальні критики письменників Ю.Яновського, І.Сенченка, М.Рильського, пізніше «буржуазних націоналістів» - літераторів Д.Косарика, П.Кармaнського, А.Патрус-Карпатського та ін. Практично одночасно було ухвалено постанову «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук України». Цього разу викривалися «помилки» та «перекручення» в працях відомого історика М.Петровського «Возз'єднання українського народу в єдиній українській державі» (1944), «Незламний дух великого українського народу» (1943), «Історія України» (1943, за ред. М.Петровського). Це викриття було практичним продовженням політики, задекларованої серпневим 1946 р. Пленумом ЦК КП(б)У , де Хрущов багато уваги приділив критиці літераторів і вчених-суспільствознавців, вимагаючи організувати роботу з упорядкування справжньої історії України та української літератури, докорінним чином, поліпшивши роботу інститутів історії та літератури Академії наук України, а також «виховувати наші кадри в дусі непримиренності до будь-яких проявів буржуазного націоналізму» [323, ф.1, оп.23, спр.2655, арк.68].

Слід зазначити, що в інспіруванні більшості заходів в ідеологічному

плані чималу роль відігравали керівники різноманітних творчих спілок, які займали провідні позиції у сталінській ієрархічній драбині і, звісно, були провідниками його волі. Так, досить негативну роль відіграв XI пленум СРП СРСР, що проходив у Москві 28 червня – 3 липня 1947 р., де О.Фадеєв у доповіді щодо завдань радянської літератури акцентував увагу на «необхідності партійного підходу до висвітлення історичного минулого» [58, с.125]. О.Корнійчук, який представляв на пленумі українську письменницьку організацію підтримав думку, висловлену О.Фадеєвим. Повернувшись в Україну, почуте і побачене, він оприлюднив на пленумі Спілки письменників України. Його виступ значною мірою спричинив посилення морально-політичного тиску на творчу інтелігенцію України. Виступи доповідачів зводилися в основному до однієї тези «український націоналізм – це основне зло, з яким треба особливо боротися як письменникам, так і всім працівникам культури» [58, с.128].

Паралельно з цим зібранням відбулися збори працівників Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, на яких порушувалося питання ідеологічного керівництва всіма галузями культурного і наукового життя республіки. Після виступу доповідача секретаря ЦК КП(б)У з ідеології К.Литвина було сформульовано досить своєрідне, проте звичне для тогочасного суспільства положення: «Коли в тій чи іншій організації не виявлено фактів націоналізму та антирадянщини, це свідчить про погану роботу її керівництва [238, с. 158]. Отже, відкривався широкий простір для інспірування різного роду справ, спрямованих на ідейно-теоретичне «приборкання» інтелігенції.

Масштаби і характер кампанії, під лезо якої потрапили діячі літератури, мистецтва й науки, не задовольняли Л.Кагановича. У відповідь на публікацію на шпальтах «Літературної газети» осудної статті з приводу зустрічі українських письменників з громадськістю Л.Каганович у своїй записці зазначав: «…звіт про «зустріч з читачами» дуже слабкий, можливо і сама зустріч була слабка, а це ще гірше, наприклад, нічого немає про помилки читачів, не кажучи вже про письменників, які приймали Рильського,

Яновського, Карманського без критики, як повноцінних письменників… Ці вороги українського народу у письменницькому середовищі не викриті по суті, тоді як читача потрібно переконати у нашій об'єктивній оцінці їх як ворогів» [237, с.348].

За його ініціативи розпочалася підготовка пленуму ЦК КП(б)У з порядком денним «Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У». Каганович і його прибічники не просто ідейно тероризували інтелігенцію, а й готували черговий тур фізичних репресій. Однак цьому завадив особисто Сталін, який у грудні 1947 р. відкликав Кагановича до Москви. Швидше за все, він вирішив, що не варто надто загострювати й без того складну обстановку в Україні.

Хрущов, відновивши сталінську довіру, у січні 1948 р. з великою помпезністю зустрів В.Молотова, який прибув в Україну на святкування 30-річчя УРСР. На засіданні Верховної Ради УРСР В.Молотов підкреслив значення України, її велику роль у складі тодішнього СРСР. Натомість Хрущов наголосив на виключно позитивному значенні взаємин України і Росії, всіляко вихваляючи Сталіна. На XVI з'їзді КП(б)У, що відбувся після 9-річної перерви у січні 1949 р. Хрущов повернувся до питань кадрової та ідеологічної роботи, висловлював невдоволення її станом, хоча для виховання партійних кадрів ще восени 1946 р. було створено Республіканську партшколу при ЦК КП(б)У з дворічним терміном навчання, що у 1948 р. була реорганізована у Київську вищу партшколу з трирічним терміном [265, ф.4, оп.15, спр.49, арк.34].

Намагаючись посилити ідеологічний вплив на інтелігенцію та студентство партійні організації на місцях створювали мережу університетів марксизму-ленінізму, при університетах – гуртки з вивчення історії ВКП(б). Кафедри марксизму-ленінізму, історії ВКП(б), філософії забезпечували ідеологічну спрямованість будь-якого навчального закладу. Головне завдання полягало у вихованні молодого покоління у дусі боротьби за ідеали комунізму. Так, у постанові Закарпатського обкому КП(б)У «Про викладання біологічних наук в Ужгородському університеті» (листопад 1948 р.) йшлося про те, що

«кафедра основ марксизму-ленінізму, покликана бути провідною кафедрою університету, не викрила своєчасно методологічних помилок у викладанні біологічних дисциплін…» [141, с.156]. Звісно, зазначена постанова була прийнята після перемоги в біологічній науці консервативно-реакційної групи академіка Т.Лисенка й прискорила тотальну «чистку» серед науковців. Чимало фахівців, які не поділяли поглядів Т.Лисенка були звільнені з профільних кафедр вищих навчальних закладів та академічних установ, зокрема завідувач кафедри генетики і селекції Київського університету академік М.Гришко, завідувач кафедри дарвінізму і генетики Харківського університету професор І.Поляков, Харківського сільськогосподарського інституту професор Л.Делоне та ін.

Нову хвилю нападок на представників інтелігенції спричинили кілька редакційних статей «Правди», зокрема «Проти ідеологічних перекручень в літературі», в якій гострій критиці був підданий вірш В.Сосюри «Любіть Україну», опублікований у журналі «Звезда» [246]. Під ним, на думку владних структур, міг підписатися «будь-який ворог українського народу з націоналістичного табору». Відразу ж висувалися невідкладні завдання посилення цензури щодо «недопущення публікації політично шкідливих, аполітичних і безідейних творів». Фактично функції цензорів виконували редактори, творчі спілки, Міністерство культури, місцеві партійні органи, управління культури виконкомів рад різного рівня. Не залишалося осторонь і Головне управління у справах літератури і видавництва (Головліт), що діяло при Раді Міністрів УРСР, на місцях – облліти, утворені ще у 1946 р. Більше того, саме ці управління здійснювали перевірку книжкових фондів у бібліотеках України. Так, у жовтні був виданий спеціальний циркуляр начальника Головліту щодо «вилучення з бібліотек громадського користування усіх творів М.Грушевського та В.Винниченка за всі роки, всіма мовами» [324, ф.4605, оп.1, спр.11, арк.24].

Ряд застережень викликала діяльність науковців Інституту української літератури імені Т.Шевченка, яким приписували помилки націоналістичного

змісту при виданні творів І.Котляревського, В.Стефаника, І.Франка та антології української класичної поезії.

Кампанія викриттів набрала такого розмаху, що загрожувала діяльності практично усіх письменників. Редакції газет та журналів розгорнули своєрідне змагання щодо виявлення митців, які своєю творчістю «паплюжать ім'я радянського інтелігента». Лише у липневому номері журналу «Жовтень» критиці було піддано імена 38 письменників. Згодом, відчуваючи, що палиця занадто перегнута, Президія Спілки письменників України була змушена визнати, що «…легковажно жонглювали цілими обоймами, складеними з імен відомих письменників, кидаючи їм тяжкі звинувачення» [257, с.7].

Боротьба з націоналістичними елементами торкнулася й єврейської інтелігенції. Після прийняття постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград» (14 серпня 1946 р.) розпочався наступ на «космополітів» за «дух схиляння перед буржуазною культурою». Відразу було знайдено слово-пароль «космополітизм» за допомогою якого розгорталися антисемітські кампанії. У жовтні 1946 р. МДБ СРСР звернулося до ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР зі службовою запискою «Про націоналістичні прояви деяких працівників Єврейського антифашистського комітету». Критика космополітів значно посилилася наприкінці 40-х років: вбивство голови єврейського антифашистського комітету (ЄАК), художнього керівника Московського державного єврейського театру С.Міхоелса; Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) щодо закриття видавництва «Дер Емес» та щодо розпуску об'єднань єврейських письменників у Москві, Києві, Мінську; ліквідація Єврейського антифашистського комітету, закриття єврейських театрів тощо [58, с.643, 647, 649]. «Безрідних космополітів» таврували на форумах громадськості, партійних зборах, у засобах масової інформації. Варто зазначити, що в критику «космополітизму» в Радянському Союзі впліталася протидія «низькопоклонству» перед Заходом, його наукою, культурою, мистецтвом. У березні 1949 р. відбувся Пленум правління Спілки письменників України з порядком денним «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів» [140,

с.689]. Їх знаходили практично у всіх культурних центрах країни. Так, у Києві центрами космополітизму були оголошені Українське театральне товариство і Київська консерваторія, яку «фактично захопили в свої руки безродні космополіти і буржуазні єврейські націоналісти і докладали усіх зусиль, щоб перешкодити навчанню здібних дітей робітників і колгоспників» [140, с.635 ].

Боротьбою з єврейським націоналізмом в МДБ СРСР займався 6-ий відділ 5-го управління, що у повоєнний період здійснював перегляд справ, відкритих на «ворожих і антирадянських елементів, необґрунтовано переданих до архіву». Уже в грудні 1949 р. відділ реорганізований у агентурно-розшуковий оперативний підрозділ, що у новій якості значно активізував пошуки «неблагонадійних» у середовищі інтелігенції, займався посиленою «опікою» осіб, підозрюваних у приналежності до націоналістичних організацій. Крім того, в обов'язки працівників підрозділу входили питання розширення законспірованої мережі таємних агентів-інформаторів, хоча керівництво прикривалося демагогією про виконання патріотичного і громадянського обов'язку. Були піддані арештам і засуджені до різних термінів ув'язнення видатні діячі єврейської культури Г.Полянкер, Ю.Мижирицький, І.Кіпніс, Й.Бухбіндер та ін. Більше того, Президія АН УРСР, виконуючи вказівку апаратних працівників ЦК звернулася до Першого секретаря ЦК КП(б)У Л.Мельникова з листом з пропозицією ліквідувати Кабінет єврейської культури (директор член-кореспондент АН УРСР Е. Співак), що діяв при Академії наук УРСР. Ця пропозиція аргументувалася так: «…практика Кабінету проводити особливу роботу з питань єврейської культури з єврейським населенням шляхом створення активу не сприяла вихованню радянського патріотизму серед єврейського населення, а вела до роз'єднаності радянського народу, і тому була шкідливою» [140, с.348]. Невдовзі зазначений Кабінет був ліквідований, його голова Е.Співак заарештований. У 1952 р. у Москві були розстріляні провідні діячі Єврейського антифашистського комітету.

Складалася досить парадоксальна ситуація. Якщо «єврейських

буржуазних націоналістів» знищували за їх прихильність до національно-культурної, мовної і релігійної традиції, то безродних космополітів переслідували за протилежне – прагнення відмовитися від свого національного і розчинитися в «світовій загальнолюдській єдності народів». Однак парадокс полягав, очевидно, у самому тоталітарному режимі, природа якого - терористична, антинародна, антигуманна.

Кампанія боротьби з «космополітизмом» готувалася практично одночасно із розгортанням чергового туру гонінь на представників української інтелігенції. Дивним і водночас закономірним видавався той факт, що антисемітизм уживався з україножобією і нерідко призводив до висунення обвинувачень у спільних діях єврейських і українських «націоналістів». Під гаслом боротьби з «націоналістами» режим тотально переслідував всю радянську інтелігенцію ліберального ґатунку, яка сповідувала прозахідну ментальність. Одночасно визрівали й здійснювалися прямі репресивні акції - відома ленінградська справа і атаки на єврейську національну культуру.

За влучним виразом авторів шеститомника «Політична історія України»: «Це було закономірно, адже партійно-державний істеблішмент УРСР діяв за принципом «Коли у Москві ріжуть нігті, у Києві слід різати пальці» [237, с.35].

Нерідко під впливом ідеологічної уніфікації відбувалося звуження світогляду інтелігенції, зниження її інтелектуальної культури. Більше того, деформувалася сама система світоглядних цінностей: замість загальнолюдських нав'язувалися штучно винайдені «класові», головне завдання яких полягало в обслуговуванні правлячої верхівки. Історично у системі світоглядних орієнтирів творчої інтелігенції перше місце посідали духовні цінності, які в умовах, що склалися, були майже повністю орієнтовані на інтереси держави. Вироблялася своєрідна одномірність її суспільної свідомості й світогляду, що чітко впліталася у систему цінностей тоталітарної держави.

У руслі політики одержавлення і тотальної ідеологізації здійснювалася денаціоналізація інтелігенції, від якої найбільше постраждала гуманітарна. Цей процес відбувався у двох напрямах: русифікації і асиміляції національної

інтелігенції. Під прапором сталінської теорії «зближення та злиття націй» знеособлювалися національна культура, національні традиції, рідна мова.

Проте русифікацію не варто розглядати лише як процес відвертого насаджування російської мови й культури й витіснення національної мови і культури. Серед головних наслідків русифікації та асиміляції національної інтелігенції варто назвати, на думку Г. Касьянова, архаїзацію, відставання від пануючої культури, що модернізувалася; своєрідну провінціалізацію не тільки культури, а й національної інтелігенції. Це, в свою чергу, сприяло виробленню в національної інтелігенції своєрідного комплексу неповноцінності, що входив у підсвідомість і заважав її нормальному інтелектуально-духовному розвитку. Суттєвим аспектом денаціоналізації інтелігенції було розбалансування її професійної структури. Національна інтелігенція зосереджувалася переважно у літературно-художній творчості та гуманітарній сфері [124, с. 103].

Повоєнний сталінський терор, як і у попередні роки був жорстоким і не лежав у площині «морально-неморально», а у площині «доцільно- недоцільно». Його основною метою стало, як не дивно, ленінське гасло «зробити так, щоб на сотні верств кругом народ бачив, тріпотів…» [72, с.321]. Страх продовжував бути нормою життя. Проте у повоєнний період терор мав певні особливості: він не був таким масовим, як у 30-ті роки; основним його злом, як і раніше залишався «націоналізм», до якого додався єврейський. І хоча епіцентром боротьби з єврейським націоналізмом була Москва, її відголоски було добре чути по всій країні. Основний же удар боротьби з українськими націоналістами спрямовувався на західноукраїнський регіон, адже, як відомо, центральна частина України значною мірою була національно стерілізованою ще у довоєнний період.

## 2.2. Відносини *влада – інтелігенція* як віддзеркалення внутрішніх протиріч політичного режиму

В атмосфері переможної ейфорії в Радянському Союзі, що стала

результатом завершення Другої світової війни, різко зросли надії переважної більшості населення на те, що Сталін за чотири роки війни зумів багато чого переосмислити й визнати, хоча й не зовні, оцінив героїзм і самопожертву своїх співвітчизників. Здавалося б ці фактори мали змусити його прийняти рішення щодо покращення умов життя народу, а можливо й відновлення колишніх прав селянства. Більше того, дехто вірив у те, що можна повернути неп, і взагалі життя знову буде «як у мирні часи». Населення країни на побутовому рівні дійсно очікувало такого повороту. Проте, досить швидко ілюзії були розвіяні новим «загвинчуванням гайок», подальшим догматизмом і закостенінням суспільного, духовного та ідеологічного життя суспільства.

Звісно, після війни певний час у повітрі відчувалося поступове наближення духу змін, що, на жаль, не стали реальністю. Яскравим свідченням цього була відома «Ленінградське справа», жертвами якої стала потужна група перспективних радянських керівників. Саме вони мали чималі шанси у недалекому майбутньому повести країну новим, не виключено - альтернативним сталінському, шляхом.

Так, на одному із засідань Політбюро у 1947 р. Сталін ніби ненароком обмовився: «Час іде, ми старіємо. На своєму місці бачу Олексія Кузнєцова ...» [4, с. 80]. Йшлося про керівника блокадного Ленінграда, який своєю мужністю і організаторським талантом завоював вагомий авторитет у партії. Одночасно Сталін дав зрозуміти, що своїм наступником на посту глави уряду він бачить члена Політбюро, голову Держплану СРСР Н. Вознесенського [90, с.215]. Не секрет, що цей сталінський прогноз викликав чималий переполох у тому осиному гнізді, яке являло собою оточення вождя. Серед його соратників постійно спостерігалася безперервна, смертельна сутичка за «доступ до тіла» Сталіна та захоплення ключових посад у верхніх ешелонах влади. Поява конкурентів вкрай стривожила насамперед тих, хто сам претендував на особливу близькість до «трону». Це, перш за все, Л. Берія, який до 1945 р. очолював держбезпеку країни і Г.Маленков, який відповідав за підбір і розстановку кадрів у Політбюро ЦК. Особливий неспокій у них викликав той

факт, що Сталін доручив Кузнєцову, який переїхав до Москви, кураторство однією із найважливіших ділянок державної та партійної роботи - органами внутрішніх справ і держбезпеки.

У результаті інтриг, що чинили Берія і Маленков, на початку 1948 року у надзвичайно підозрілого Сталіна почали зароджуватися певні сумніви щодо лояльності Кузнєцова, Вознесенського та інших ленінградців, які на той час обіймали важливі посади у партійно-державному керівництві і користувалися чималою підтримкою другої особи в країні - теж ленінградця, А.Жданова. Уміло розпалюючи недовіру і гнів Сталіна, Берія і Маленков неодноразово доповідали йому про те, що деякі, пов'язані із групою «ленінградців» громадяни, які заздалегідь дізналися про грошову реформу, зуміли не просто вкласти гроші в ощадкаси, а вклали їх на підставних осіб. На той час грошовою реформою опікувався Вознесенський. Дещо пізніше, на столі Сталіна з'явилися інші доноси: «ленінградці», не запитавши дозволу ЦК, проводять у своєму місті оптовий ярмарок всесоюзного масштабу, куди з'їжджаються представники союзних республік. Більше того, за одержаною Сталіним інформацією, члени цієї групи виношували плани перенесення столиці РРФСР до Ленінграда і обговорювали між собою плани щодо усунення з вищого ешелону партії «інородців» [122, с. 14].

У серпні 1948 року, за досить загадкових обставин, під час перебування на відпочинку раптово помер А.Жданов, який вважався негласним покровителем «ленінградської групи». У лютому наступного року за звинуваченнями «у підготовці плану оволодіння керівними постами в партії і державі» була заарештована ціла «ворожа група», до складу якої за особистим розпорядженням Сталіна були включені вже згадувані Н.Вознесенський та А.Кузнєцов, член Оргбюро ЦК ВКП(б), Голова Ради Міністрів РРФСР М.Родіонов, перший секретар Ленінградського обкому і міськкому ВКП(б) П.Попков, міністр освіти РРФСР А. Вознесенський, секретар Куйбишевського райкому партії м. Ленінграда М. Вознесенська та сотні інших партійних і радянських працівників. Їх було піддано найжорстокішим катуванням. Так,

А.Кузнєцову слідчі перебили хребет, що не дало йому змоги навіть самостійно стояти під час суду, згідно з вироком якого у жовтні 1950 року він був розстріляний [205, с.167].

Розв'язана Сталіним нова каральна кампанія незабаром набула зовнішнього обрамлення, так звана боротьба з «підлабузництвом». У якості носіїв чужорідного початку були обрані радянські євреї («безрідні космополіти»), новими «шкідниками» за чергою оголошувалися то генетики з кібернетиками, то «кремлівські лікарі». Проте «космополітами» новий виток терору не обмежився. Репресіям були піддані практично усі категорії населення, які могли претендувати на роль потенційно опозиційних. Взагалі, 1948 рік став роком зростання звинувачень так званих «повторників», тобто людей, засуджених ще до війни, які пізніше були амністовані або ж відбули відповідні терміни ув'язнення. Серед них було чимало колишніх фронтовиків – ця обставина в очах правлячого режиму не лише не виправдовувала їх, а, навпаки, підсилювала ступінь «провини» (саме серед цієї категорії йшов пошук «неодекабристів»). Одночасно відбулася низка судових процесів членів молодіжних угрупувань, зокрема у західноукраїнському регіоні. Погіршувався режим утримання ув'язнених у таборах і на спецпоселеннях [104, с.156]. У повоєнний період виникла вражаюча за своїм цинізмом переоцінка системи цінностей. У масову свідомість цілеспрямовано втілювалася ідея про те, що незадоволеними найсправедливішим і майже ідеальним радянським суспільством можуть бути лише люди, позбавлені всього людського – різного роду відщепенці, безрідні космополіти, нащадки куркулів і зрадники Батьківщини, які співпрацювали з гітлерівськими окупантами.

На особливу увагу заслуговує доля фронтовиків, які зуміли винесли на своїх плечах війну і вибороти Перемогу. З цього приводу академік П. Волобуєв писав: «Сталін ... боявся фронтовиків, і його побоювання були пов'язані не лише з тим, що з їхнього середовища вийдуть радянські «декабристи». Він знав, що вони представляли найбільш активну частину народу, здатну до об'єднання за законами «фронтового братерства». Не випадково незабаром

після Перемоги їх перестали поважати, більше того, чимало фронтовиків опинилися за гратами ГУЛАГу. Звертає на себе увагу той факт, що Сталін як і його наступники, не допустили у вищі ешелони влади фронтовиків. Саме з вини «верхів» суспільно-політичний потенціал фронтовиків не тільки не був зреалізований, але, по суті, розчавлений панівним режимом» [47, с.234].

Об'єктивну оцінку того, що вчинив Сталін у повоєнні роки, дав Л.Вознесенський, який зазначав: «…здавалося б війна залишилася позаду, йшов четвертий рік п'ятирічки відбудови і розвитку народного господарства СРСР. Натхнені Перемогою, з вірою у початок нового, кращого життя люди творили чудеса, відроджуючи країну з руїн. Режим виглядав міцним, як ніколи» . Проте, стверджував далі Л.Вознесенський, «Сталін бачив, що це були вже не ті, що раніше, а інші люди. Так, вони як і раніше славлять «вождя», сліпо вірять йому, але у них з'явилося щось нове, потенційно небезпечне. Тепер не тільки він, але й вони - переможці, а це означає, що у мільйонів громадян зміцнилося почуття гордості як за свою країну, так і за себе - воїна, трудівника, який вніс особистий внесок у розгром смертельного ворога. До того ж війна, за своєю природою посилила дисципліну у суспільстві, яке вимагало беззаперечного виконання наказів і розпоряджень, що надходили «згори». Разом з тим, вона привчила людей і до самостійних рішень, особливо, на фронті. Все це, разом узяте, виховувало в людині почуття певної ваги власної особистості, власної гідності. Такі зрушення у свідомості людей дисонували з глибоко ієрархічною побудовою тодішнього суспільства, зі сталінською концепцією людини-гвинтика у державному механізмі » [215, с.198].

І все ж, незважаючи на важливість, подібні зміни у масовій психології були лише тлом, на якому проступали ще більш неприйнятні для верховної влади явища. Радянський народ переміг ворога не лише на власній, а й його території. Мільйони солдат і офіцерів побували за кордоном, більшість - у декількох країнах. Не секрет, що вони побачили там багато такого, про що й думати не могли, стали порівнювати своє та чуже життя, і далеко не завжди ці спостереження збігалися з тими, що вселялося у їхні голови на Батьківщині.

Ще гіршим було те, що подібні порівняння мали властивість породжувати сумніви у правильності колишніх уявлень. Сумніви, у свою чергу, вели до пошуку істини, а це припускає - знову ж! - самостійність у думках, за якими, не дай бог, могли простежуватися й самостійні дії. Звісно, Сталін усвідомлював, що повторення феномену 1812 року, зокрема новоявлених декабристів, «нам» рішуче не потрібно! Цю гідру треба задушити у зародку, поки вона не знайшла сили» [216, с.408].

В очах Сталіна - і це підтверджувалося безліччю фактів, наведених у літературі, - найстрашнішим злочином була саме самостійність у прийнятті рішень та їх виконанні. Зрозуміло, що допускалася певна ініціатива «знизу», включаючи керівників різного масштабу і рівня, проте вона неодмінно мала одержати схвалення вищої ланки партійно-державного керівництва. Самостійність в її реалізації обмежувалася певними рамками. Така система пронизувала усе суспільство знизу доверху, до тієї вершини влади, на якій знаходився «вождь». І чим триваліший термін він перебував на тій вершині, тим більше концентрував у своїх руках прийняття будь-яких значущих рішень у всіх сферах життя. Без згоди вождя, одержаної безпосередньо або через відповідний апарат, що тут же видавалася за чергову геніальну або, щонайменше, мудру вказівку, не здійснювалося нічого суттєвого ні в центрі, ні на місцях.

Це був режим абсолютної особистої диктатури, деспотичного правління Сталіна. Його психологічну основу становила насильно насаджена єдина думка, штучно створювався культ неперевершеного і непогрішимого «вождя». Разом з тим, формувався всепроникаючий страх перед владою, дії якої не регламентувалися ніякими законами.

Без сумніву, система управління, що забезпечувала безумовне, доведене до автоматизму підпорядкування всіх волі одного - Сталіна, могла існувати, лише спираючись на масові репресії. Коли ж Сталіну знадобилося привести суспільство до «порядку», обмежити омріяне нове вільне, дійсно демократичне життя, де кожен мав почуватися не безмовним гвинтиком, а реальним

господарем, він вдавався до репресій. Господарем країни, причому єдиним, був лише він, і, коли виникала потреба нагадати про це, Сталін без вагань використовував, як він завжди вважав, найбільш переконливий і швидкодіючий засіб - знищення одних з метою навіювання страху на інших. Отже, «Ленінградська справа», як і інші не менш жорстокі акції «корифея усіх наук», були абсолютно природною частиною сталінської системи управління країною [38, с.205].

Варто зазначити, що усі ці «методи управління» були в певному сенсі цілком результативними: вони роз'єднували людей, які замикалися у собі, на верхівку владної драбини піднімалися бездарні демагоги і пройдисвіти, донощики і, просто непорядні люди. Мільйони сердець знову, як і до війни, опановував постійний, неминучий страх, що ставав більш задушливим, фізично відчутним в міру того, як до ідейної обробки додавалася певна інформація щодо нових арештів і розстрілів. У суспільстві все виразніше відчувалася цілковита безпорадність будь-якої людини, завдання якої – бути сліпою і глухою, адже на повну потужність діяла відмінно змащена гігантська машина знищення тих, хто на фронті і в тилу ворога виніс на своїх плечах весь тягар війни, хто, не рахуючись ні з якими негодами, відновлював країну [38, с.287].

У 1946 році була сфабрикована «справа авіаторів». Карральна машина поступово наближалася до Г.К. Жукова. Були заарештовані його соратники-генерали, герої війни. Арешти пройшли і серед керівництва автомобільної промисловості («справа працівників ЗІЛа») і т. д. Люди пройшли крізь допити і тортури, деякі без «зайвого» розголосу були розстріляні, іншим просто «пощастило»: вони вижили і опинилися у тюрмах. Проте це були не настільки вагомі «справи», які б у повному розумінні слова здригнули країну і змусили її населення витягнутися у струнку. У свідомості Сталіна з кожним днем зростала потреба у насадженні загального страху, на який впливали як внутрішні, так і зовнішні чинники, зокрема розгорнулася ядерна гонка, «холодна війна», на горизонті маячіла нова світова бійня. Загалом, за сумою зовнішньо-та внутрішньополітичних післявоєнних міркувань «вождь» вирішив

повторити свій досвід 30-х років, коли під приводом ліквідації «п'ятої колони» він знищив мільйони відданих соціалізму людей, чим переконав інших у своїй всемогутності. Звісно, з цією метою він розіграв грандіозний спектакль з жахливими звинуваченнями і заздалегідь передбаченими стратами, причому з обов'язковим повідомленням людей, адже, на його думку, без цих умов партійні, радянські, військові й інші керівники, та й загалом громадяни країни не відчують, а тому й не усвідомлять своєї, відведеної їм «вождем» ролі великих, середніх і малих гвинтиків, абсолютно беззахисних перед його свавіллям. Це й зумовило фабрикацію кривавої «ленінградської справи», кожен епізод якої контролювався особисто Сталіним.

Запровадження в країні атмосфери нових репресій, відсутність реального покращення матеріального становища не могли не викликати розчарування у досить широких верств населення, хоча в цілому, зрозуміло, віра в «мудрого вождя» і непогрішимість його політики залишалися досить сильними. Проте, спираючись на вивчення документів, що тривалий час зберігалися у архівах під грифом «Цілком таємно» можна зазначити, що у повоєнні часи поступово наростало обурення негативними явищами радянської дійсності значної частини людей, крах надій на покращення умов життя і пом'якшення сталінської політики, на перегляд адміністративно-каральних методів правління [104, с.180]. Лейтмотивом змісту величезної кількості листів і звернень радянських громадян нерідко служили одні й ті ж самі роздуми і запитання. В основному їх можна звести до декількох тез: у населення, особливо селянства відсутня зацікавленість у праці, адже її результати сприяють лише зростанню чиновницького апарату на місцях; якщо в СРСР побудований соціалізм, то чому у країні бракує елементарних товарів народного споживання - цвяхів, заліза, паперу, не кажучи вже про продукти харчування; у 1921 році був введений неп, то чому не можна повернутися до нього у повоєнні роки, адже країна відчуває гострі труднощі в економіці?

Піблікація у 1952 році роботи Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», у якій підбивалися певні підсумки передвоєнного, воєнного та

перших років повоєнного розвитку країни, свідчила, що її автор ні на йоту не відступив від нав'язаних ним партії, країні і народу власного бачення соціалістичного суспільства і завдань, що стоять перед ним. Більш того, стало очевидним, що Сталіна в цей час практично не хвилювали соціальні питання. Він - і, слід визнати, з впевненістю, - констатував, що хід і результат Другої світової війни різко підняли авторитет Радянського Союзу в очах світової громадськості (і, тим самим, продовжили існування самої сталінської системи. При цьому Сталін вважав помилковою позицію тих науковців і політиків, які стверджували, що в силу розвитку нових міжнародних умов війни між капіталістичними країнами перестали бути неминучими [11, с.231].

Лише після смерті Сталіна в СРСР з'явилася серйозна після революції і «корінного перелому» можливість зійти зі сталінського шляху. Заслуговує на увагу той факт, що вже 9 березня 1953 року, тобто на четвертий день після смерті Сталіна під час виступу на траурному мітингу на Червоній площі, його наступник на посту глави уряду Г. Маленков фактично поставив під сумнів основні постулати сталінського курсу. Серед помилок Сталіна він назвав дискредитацію Молотова та Мікояна на жовтневому 1952 р. Пленумі, пропозицію збільшити податки на селі, ідеї щодо продуктообміну замість товарообміну при соціалізмі, рішення про будівництво Туркменського каналу. Ці помилки на відміну від інших було досить легко виправити, хоча це не було озвучено на з'їзді [216, с.208].

Звісно, смерть Й.Сталіна кардинально змінила ставлення керівництва могутньої радянської держави як до його особи, так і до часу правління. Розпочався період окреслений в історії як період десталінізації. Нерідко у наукових працях період десталінізації пов'язують із XX з'їздом КПРС, проте такий підхід ігнорує чимало фактів, включаючи і той, що тиха критика «культу» розпочалася відразу після смерті тирана. Такий підхід спрощує реальний процес і оминає витоки і ранні форми десталінізації.

Вже навесні 1953 р. у суспільно-політичному житті СРСР намітилася якісно нова тенденція, що поступово посилювалася і відображала подальшу

еволюцію тоталітарної системи. Майже одразу після смерті диктатора розпочався процес десталінізації радянського суспільства, який пройшов декілька етапів і істотно вплинув на долю мільйонів людей.

На думку відомого українського історика В.Барана, з якою цілком можна погодитися процес десталінізації в СРСР пройшов три етапи: перший – весна 1953 р. (смерть Сталіна) – початок 1956 р. (до XX з'їзду КПРС); другий – 1956 р. - 1961 р, що проходив під знаком XX з'їзду і третій – від осені 1961 р. до осені 1964 р., пов'язаний із XXII з'їздом КПРС та відставкою Хрущова [25, с.115-135].

Буквально через три тижні після смерті Сталіна було оголошено амністію, яка стосувалася осіб, засуджених на строк до п'яти років, а також за посадові, господарські та деякі військові злочини. Більше того, були скорочені штати у системі «Архіпелагу ГУЛАГ» [25, с.117]. На початку квітня опубліковано повідомлення МВС СРСР щодо звільнення кремлівських лікарів, заарештованих у січні цього ж року. Викликало здивування виключення з партії міністра державної безпеки С.Ігнатьєва, який навіював панічний страх на радянських громадян.

16 квітня 1953 р. газета «Правда» опублікувала статтю «Колективність – найвищий принцип партійного керівництва», де зазначалося: «Незалежно від досвідченості вождів, їхніх знань і здібностей, їхні постанови не можуть заміняти рішень колективу. Порушення прав колективу нерідко перетворює вождів на автократів. Коли це стається, вожді поводять себе так, ніби вони все знають, ніби від них усе залежить і вимагають від інших тільки підтримки висловлених думок. Як наслідок – створюється безпринципна атмосфера, аморальність і раболіпство» [134]. Ці слова означали не що інше, як обережну тенденцію ревізії тієї системи автократії, уособленням якої був Сталін і осуд атмосфери безпринципності, аморальності і раболіпства, якою він був оточений у партії і в державі, побудованих якраз на принципах вождізму.

Розпочата Берією реабілітація супроводжувалася яскраво вираженою новою ідеологічною лінією. Саме Берія - або, принаймні, він паралельно з

Маленковим – були ініціаторами курсу десталінізації. Незабаром після похорону Сталіна його ім'я поступово зникало зі сторінок радянських газет і журналів. Якщо у квітні і травні ім'я померлого «вождя» ще згадувалося у газеті «Правда», то з кінця травня і практично весь червень - аж до арешту Берії – провідна газета країни посилалася на «великого Сталіна» лише один раз. Звичайно, це не могло пройти непоміченим. Одночасно було припинено видання зібрань сталінських творів. Останнім з друкарні вийшов 13-й том (інші три томи побачили світ завдяки старанням Р.Косолапова лише у середині 1990-х років). У травні 1953 р. заборонено видання творів Сталіна, у 1954 р. скасовані Сталінські премії за зміцнення миру і дружби між народами та в галузі літератури, мистецтва і науки, що пізніше стали державними [104, с.153].

9 травня того ж року Президія ЦК КПРС прийняла постанову «Про оформлення колон демонстрантів і будівель у дні державних свят» у якій зазначалося, що «проведення урочистостей здійснювати без портретів керівників партії і уряду». Підтекст цілком зрозумілий. Планувалося знищити не лише культ Сталіна, але й саму ідею вождизму » [147, с.256]. Втім, уже на липневому Пленумі ЦК КПРС зазначену постанову було відмінено. Водночас, Берія дав вказівку щодо передачі «Ближньої дачі» Сталіна на Староволинскому шосе у Кунцево дитячому санаторію.

У вересні 1953 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про завдання партійної освіти у новому навчальному році», в якій прозвучали характерні інтонації «…партійна пропаганда нерідко збивалася на культ особи. Необхідно викорінити з практики нашої пропаганди відступи від марксизму-ленінізму в питанні про роль особи в історії, що виявлялися в пропаганді ідеалістичної теорії культу особи, показуючи вирішальну роль народу – творця історії і роль КПРС як керівної і спрямовуючої сили» [265, ф.4, оп.9, спр.78, арк.24]. В тезах ЦК КПРС до 50-річчя утворення більшовицької партії була піддана критиці «ідеалістична теорія культу особи» [265, ф.4, оп.9, спр.81, арк.54].

Для дослідників й до сьогодні залишається певною загадкою: чи діяв Берія в перші дні і тижні після смерті Сталіна у «дуеті» з Маленковим, чи

кожен з них виступав із самостійними ініціативами. Враховуючи формальне затвердження у ті дні колегіальності керівництва, важко уявити, що Берія робив будь-які кроки винятково з власної волі. Як би там не було, усе почалося з його рішучих кроків щодо звільнення та реабілітації репресованих громадян. Так, у першій половині березня своїм одноосібним рішенням Берія повернув із заслання дружину В.Молотова П.Перлину, звинувачену за зв'язки з «міжнародним сіонізмом»; 2 квітня направив до Президії ЦК листа на ім'я Г. Маленкова з повідомленням, що вбивство у січні 1948 року у Мінську відомого актора, голови Єврейського антифашистського комітету С.Міхоелса було здійснено шефом держбезпеки генерал-полковником В.Абакумовим за безпосередньої вказівки Сталіна. Більше того, він запропонував притягнути до кримінальної відповідальності тих, хто безпосередньо виконував сталінське «доручення», тобто Абакумова, який з липня 1951 року уже перебував у в'язниці. У ніч з 3 на 4 квітня 1953-го були звільнені професори-медики, заарештовані у листопаді 1950 р. під час фабрикації так званої «справи лікарів-убивць». На думку історика Я. Етінгера, сина одного із звинувачених у цій «справі» кардіолога Я. Етінгера, «до «справи лікарів» безпосереднє відношення мали Маленков і Суслов, але не Берія» [140, с.744]. Звільнення лікарів стало першою відкритою реабілітацією жертв сталінського режиму. Звісно, цей факт спричинив чималий вплив на тогочасне становище інтелігенції в СРСР, люди повірили у швидкі зміни на краще.

Більше того, у день публікації повідомлення МВС щодо «справи лікарів», що викликало своєрідний шок серед інтелігенції, Берія видав наказ «Про заборону застосування до заарештованих будь-яких примусових заходів і фізичного впливу». Створюючи враження, ніби йому раніше нічого про це не було відомо, він підписав документ, у якому охарактеризував несподівано розкриті порушення таким чином: «…У слідчій роботі органів МДБ мали місце грубі перекручення радянських законів, арешти безвинних радянських громадян, фальсифікації слідчих матеріалів, широке застосування різних способів катувань - жорстокі побиття заарештованих, цілодобове застосування

наручників на вивернуті за спину руки, що продовжувалося в окремих випадках впродовж декількох місяців, тривале позбавлення сну, укладення заарештованих у роздягненому вигляді у холодний карцер тощо». Одночасно Берія виступив ініціатором масової амністії. У підготовленому ним документі зазначалося: «… чимало ув'язнених у таборах, в'язницях і колоніях, серед яких левова частка засуджених, у тому числі жінки, підлітки, люди похилого віку і хворі, за злочини, що не є небезпечними для суспільства і не викликані державною необхідністю...» [39, с.17-18]. 20 березня питання щодо амністії було розглянуто на засіданні Президії ЦК КПРС, де прийняте відповідне рішення «Щодо широкої амністії усіх осіб, засуджених на строк до 5 років», оформлене пізніше як указ Президії Верховної Ради СРСР. Проте Берія на цьому не зупинився, пропонуючи внести суттєві поправки до кримінального законодавства, а саме: «... Замінити кримінальну відповідальність за деякі господарські, побутові та інші менш небезпечні злочини заходами адміністративного і дисциплінарного порядку, а також пом'якшити кримінальну відповідальність за окремі злочини» [265, ф.4, оп.15, спр.44, арк.28].

10 квітня 1953 р. за пропозицією Берії Президія ЦК скасувала свої попередні рішення щодо «мінгрельської справи» - у 1951 році відповідно до особистої вказівки Сталіна були проведені масові арешти партійно-державних працівників Мінгрелії (Грузія) [231, с.267]. У травні військова колегія Верховного Суду СРСР скасувала свій вирок і припинила розслідування кримінальної справи «за відсутністю складу злочину» щодо наркома авіаційної промисловості СРСР А.Шахурина, командувача Військово-повітряними Силами Радянської Армії А.Новикова, інших керівних працівників військово-повітряних сил і авіапромисловості. Більше того, були реабілітовані заступник міністра оборони, маршал артилерії Н.Яковлєв, начальник Головного артилерійського управління генерал-полковник І.Волкотрубенко і заступник міністра збройних сил І.Мірзаханов.

З одного боку, Берія керував реабілітацією, а, з іншого, «його мало бентежило те, що у внутрішній в'язниці Луб'янки, і у Лефортово, звідки Берія

зараз витягує «своїх» людей, роками нудяться генерали, вина яких лише у тому, що вони свого часу були близькими до маршала Жукова. В'язні ж, до арешту і слідства яких, мав певне відношення Берія, не могли навіть розраховувати на перегляд своїх справ. Звісно, Берія, прочинивши завісу над сталінськими злочинами, не мав наміру завдати шкоди системі державного політичного терору. Більше того, серед пропозицій Берії вагоме місце посідав його лист до ЦК КПРС, в якому він пропонував зберегти особливу нараду - той самий орган, який так багато негативного зробив у встановленні в країні беззаконня й терору» [328, с.87]. Показовим є й той факт, що Берія жодного разу не порушував питання реабілітації засуджених за «ленінградською справою», оскільки сам мав безпосереднє відношення до її фальсифікації.

Берія вважав, що обсяг капітальних вкладень не під силу для держави і пропонував дещо зачекати з будівництвом ряду новобудов, зокрема: Головного Туркменського каналу, каналу Волга-Урал, Волго-Балтійського водного шляху, ряду залізниць і автомобільних доріг. Більше того, були законсервовані інші «великі будови комунізму». За ініціативи Берії було подолано такий пережиток сталінської епохи, як паспортні і режимні обмеження, що діяли у 340 містах країни. Більшість таборів переведено з підпорядкування ГУЛАГу у систему відання Мін'юсту, а всі будівельні главки МВС - до громадських міністерств. Звісно, ці рішення торкнулися долі багатьох мільйонів людей ...[90, с.141].

Не можна оминути увагою численні тлумачення ролі, яку відіграв Берія, що заполонили друковану і телепубліцистику наприкінці XX – на початку XXI ст., де чітко простежувався вельми живучий історичний міф. Звісно, у 1953 році, так і в наші дні досить зручно було перекласти усю провину за злодіяння сталінської епохи на Берію, представляючи його не інакше, як зловісного «монстра у пенсне». При цьому залишалися осторонь певні заслуги Берії перед країною, зокрема керівництво стратегічною розвідкою, проведення низки успішних операцій під час війни, блискуче здійснення атомного проекту, перші спроби антисталінських реформ. Звісно, ці заслуги не знімали з нього відповідальності за виконання впродовж багатьох років брудних і злочинних

наказів Сталіна, і в історії він був і залишиться, у першу чергу, як беззаперечний (і ефективний) виконавець будь-яких сталінських доручень.

Ряд звинувачень на його адресу лунали на липневому 1953 р. Пленумі ЦК, зокрема, Берія мав намір передати владу партії, Раді Міністрів, тобто фахівцям-технократам; вирішення усіх найважливіших питань намагався перенести з юрисдикції ЦК до Ради Міністрів («Що ЦК? - грубо перебив він одного разу Хрущова, який очолював партапарат. - Нехай Рада Міністрів, уряд все вирішує. На те він і уряд. А ЦК займається пропагандою і своїми кадрами»); планував надати пріоритет виробництву групи «Б», тобто товарів широкого вжитку і продовольства, «затиснувши» важку промисловість (як це перегукується з тим, що пропонував Маленков); мав намір відмовитися від суворої планової системи і зруйнувати колгоспний лад, потураючи приватновласницьким інстинктам (так висловлювався про нього Хрушов). За свідченням відомого журналіста В.Бережкова, Берія був першим в СРСР прихильником фермерського господарювання [38, с.56]. Ще один «злочин», який приписувався Берії: він закликав помиритися зі «зрадницькою клікою» Броз Тіто у Югославії. Варто зауважити, що через пару років на цей так званий «злочин» пішов сам Хрущов, відвідавши Югославії і відновивши у повному обсязі відносини з нею. І, мабуть, найстрашніше звинувачення: Берія пропонував віддати соціалістичну Німеччину в обійми капіталістичної ФРН, тобто «відпустити» НДР на вільний шлях розвитку (за словами Хрущова: «пряма зрада комунізму») [38, с.184].

Все це дозволило учасникам Пленуму, більшість з яких безпосередньо були причетні до злочинів сталінської пори, звинуватити Берію у підготовці до реставрації капіталізму в СРСР і за старою сталінською традицією оголосити його британським шпигуном, а, це означало - розстріляти, як зрадника Батьківщини. Варто зазначити, що показовими виявилися виступи на Пленумі тих, хто найбільше боявся відповідальності за співучасть у колишніх злочинах. Звісно, ні Маленков, ні Хрущов не складали виняток у цьому сенсі, адже всі документи, що підтверджували їх провину перебували в руках Берії. Отже,

головне завдання полягало у знищенні його як Берії, так і будь-яких доказів своєї участі у репресіях. У повній мірі це вдалося лише Хрущову, який призначив головою держбезпеки (1954-1958 рр.) свого старого приятеля ще з часів роботи в Україні І.Сєрова. Він настільки успішно провів операцію щодо тотального знищення документів, де фігурувало ім'я Хрущова, що довести його провину за злочини, вчинені у 30-х – на початку 50-х років практично було неможливо [81, с.198].

Що ж в першу чергу інкримінували Берії у якості найтяжчих гріхів його недавні товариші з партійного керівництва? У своєму виступі на липневому 1954 р. Пленумі ЦК Л.Каганович стверджував, що «Берія ображав Сталіна найнеприємнішими словами. І все це підносив під виглядом того, що нам потрібно жити тепер по-новому ... Та поквапливість з якою діяв Берія, показала, що цей кар'єрист і авантюрист, прагне, дискредитуючи Сталіна, підірвати основу вчення Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна ... і очистити шлях собі. Берія вороже ставився до заяв в яких йшлося про те, що Сталін - великий продовжувач справи Леніна. Сьогодні, ліквідувавши цього зрадника Берію, ми повинні повністю відновити законні права Сталіна та іменувати Велике комуністичне вчення вченням Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна ...» [265, ф.4, оп.25, спр.44, арк.51]. В.Молотов і М. Хрущов намагалися усі злочини режиму списати саме на Берію, зробивши його на багато десятиліть головним і чи не єдиним «козлом відпущення». Більше того, Молотов взагалі назвав Берію інтриганом, який підштовхував Сталіна до репресій у 1930-1940 роках. За свідченням полковника НКВС, який очолював плановий відділ цього відомства, а пізніше заступника начальника Головоборонбуду Б.Вайнштейна людини, яка багато років близько знала Берію, «…він припускав можливість проведення назрілих реформ у рамках існуючої системи. При Сталіні нарком не міг проявити свої справжні здібності. «Хазяїна» він, до речі, ненавидів, що іноді відкрито проривалося у спілкуванні з особливо довіреними особами ... Берія був реалістом і практиком, його дії диктувала необхідність, а не якесь патологічне відхилення у характері » [192. - 2007. - №5. - С. 44-45].

За словами автора відомої роботи «Технологія влади» А.Авторханова, який тривалий час провів у еміграції, Берія мав «своєрідну програму лібералізації радянського суспільства, що включала запровадження різних форм власності, у тому числі приватної, ліквідацію нерентабельних колгоспів, усунення КПРС від влади ... . Берія був не лише поліцейським. Як політик він був набагато вищим за своїх колег і розумів, що Сталіним закінчується епоха. Стати великим і успішно керувати державою може лише Антисталін ...» [2, с.97] .

Після страти Берії різко збільшилося число клопотань щодо помилування. Якщо у листопаді - грудні 1953 р. було розглянуто 4683 заяви (задоволено лише 687), то до 25 червня 1954 р. у Президії Верховної ради перебувало на розгляді 90124 справи [8, с.198]. Звісно, перегляд деяких судових справ та реабілітація невинно засуджених з політичних мотивів ставили питання щодо відповідальності за порушення законності. Уся відповідальність покладалася на Берію, Меркулова, Деканозова, Кобулова та інших працівників органів внутрішніх справ, заарештованих разом з ним.

Відсутність чіткої політичної лінії, закулісна політична боротьба, вакуум на місці харизматичного лідера підривали авторитет влади. Вищий авторитет, втілюваний «батьком народів» зник і «колективне керівництво» не могло заповнити нішу, що утворилася. Сталін, який досить рідко з'являвся на публіці, сприймався не як реальна людина, а як символ соціалізму та перемоги у війні. Смерть «батька народів» принесла почуття своєрідного колективного сирітства. Водночас, варто зазначити, що діти, які залишаються без батька, швидше дорослішають і стають самостійними.

Виступаючи з програмною, по суті, промовою на сесії Верховної Ради СРСР у серпні 1953 року, Маленков назвав першочерговим завданням «впродовж двох-трьох років різко підвищити рівень забезпечення населення продовольчими та промисловими товарами» [216, с.144]. Отже, яскраво простежувалося бачення посилення соціальної спрямованості економічної політики. Це створювало певні передумови повернення до ленінського розуміння соціалізму як суспільного ладу, метою якого було створення

найбільш сприятливих умов життя населення країни. Інший ключовий пункт нової економічної програми - вирішення продовольчої проблеми, зокрема виведення із кризи сільського господарства, в якій воно опинилося внаслідок сталінської політики на селі. В якості пріоритетних визнавалися такі заходи, як зменшення сільгоспподатку, списання боргів із сільгоспподатку за минулі роки, збільшення розмірів присадибних господарств колгоспників, підвищення заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію, розширення можливостей щодо розвитку колгоспного ринку тощо.

Досить важливою в тих умовах була теза Маленкова щодо недопущення возвеличення його особи на противагу сталінським постулатам . Так, секретар ЦК Н.Поспелов зазначав, що 10 березня 1953 року Маленков у присутності М.Суслова і Д. Шепілова (тодішнього головного редактора газети «Правда») «піддав різкій критиці редакцію центрального органу партії за зроблену напередодні спробу такого роду, адже природа багатьох аномалій, що мали місце в історії радянського суспільства, крилася в культі особи. Вважаємо обов'язковим припинити політику культу особи» [11, с.94].

Проаналізувавши низку спогадів, документів і наукових публікацій можна стверджувати, що Маленков не відрізнявся силою політичної волі, особливими інтелектуальними здібностями, отже, не претендував - та й був неспроможний претендувати на роль нового «вождя». По суті, він прагнув відродити ленінські постулати - колективне керівництво партією і державою. Наступником Сталіна, стверджував Маленков на липневому Пленумі ЦК 1953 року, «є згуртований, монолітний колектив керівників партії». «Ніхто, - за його словами, – не сміє, не може, не повинен і не хоче претендувати на роль наступника» [21, с.78].

Натомість, інший впливовий член Президії ЦК (так після XIX з'їзду і до 1966 року іменувалося Політбюро) М.Хрущов, який відображав позиції і думки партійного апарату, чия першорядна роль була визначена ініціативами Маленкова, дотримувався протилежної думки. Прагнучи, подібно Сталіну, до одноосібної влади, він намагався максимально використати невдоволення

реформами Маленкова, що виникли у середовищі партійної верхівки. Його мета полягала в ослабленні, а, з часом, й усуненні Маленкова з керівних органів влади.

Особисте суперництво між Хрущовим і Маленковим тривало впродовж майже двох років. Скориставшись документами, у яких засвідчувалася причетність Маленкова спільно із уже заарештованим на той час Берією до фальсифікації «ленінградської справи», Хрущов зумів заручитися підтримкою більшості партійного керівництва країни, яке було стривожене нововведеннями Маленкова. Проте 30 квітня 1954 р. Верховний Суд СРСР реабілітував усіх учасників «ленінградської справи». Водночас слідство, що розпочалося у справі колишнього міністра держбезпеки В.Абакумова виявило основних організаторів цієї розправи - тих же Берія і Маленкова. Отже, фактично Маленкову було пред'явлено звинувачення у здійсненні кривавих репресій передвоєнного і повоєнного часу. Тим самим, Хрущов відповідальність за вчинені злочини попередньої епохи переклав на інших сподвижників Сталіна. Як відомо, практично усі соратники Сталіна брали участь у кривавих репресіях, і Хрущов, який керував у різний час московською і українською партійними організаціями, ні в якій мірі не був винятком.

Уміле використання цього викриття з метою дискредитації і психологічного тиску на Маленкова і застосування чисто сталінських прийомів закулісного маневрування, дозволило Хрущову впродовж решти місяців 1954 р. розгорнути ідеологічний наступ на маленковські реформи. Разом з тим, він досить уміло розіграв «партійну карту»: «державнику» Маленкову Хрущов протиставив компартію, перш за все, її апарат. Варто зазначити, що в останні роки правління Сталін нехтував думкою членів апарату, більше того, вони перебували під постійним наглядом держбезпеки.

На січневому Пленумі ЦК 1955 р. Хрущов оголосив «глибоко помилковими, далекими від духу марксизму-ленінізму» міркування відносно того, що «на певному етапі соціалістичного будівництва розвиток важкої промисловості нібито перестає бути головним завданням і легка промисловість

повинна випереджати всі інші галузі індустрії» . «Це, - за словами Хрущова, - відрижка правого ухилу, відрижка ворожих ленінізму поглядів, які в свій час проповідували Риков, Бухарін та їх оточення» [73, с.278].

Не менш різкій критиці були піддані і заяви Маленкова про те, що Третя світова війна призведе до загибелі світової цивілізації. «Не про загибель світової цивілізації і загибель людського роду повинен говорити комуніст, - накинувся на нього відданий сталініст В. Молотов, - а про те, щоб підготувати і мобілізувати всі сили для загибелі буржуазії» [73, с.294].

Практично за півтора роки роль М.Хрущова у «колективному керівництві» істотно зросла, що дозволило йому вирішити долю Маленкова. 8 лютого 1955 він був звільнений з посади голови Ради Міністрів СРСР. Призначений на його місце М.Булганін був слухняною креатурою Хрущова, який на той час став майже повновладним лідером країни. Водночас, не втрачаючи часу, Хрущов здійснив упереджувальні кроки з метою нейтралізації політичного впливу інших колег-суперників в Президії ЦК КПРС: Молотова і Кагановича.

Остаточно сконцентрувати владу в своїх руках йому вдалося лише у 1957 році. На червневому (1957 р.) Пленумі зі складу Президії ЦК були виведені останні опоненти – представники «антипартійної групи» Г. Маленков, В. Молотов, Л.Каганович та Д. Шепілов, який поділяв їх погляди. Восени Хрущов відправив у відставку Г.Жукова, який користувався незаперечним авторитетом в армії, що не влаштовувало Хрущова. Враховуючи об’єктивні умови, що склалися в СРСР, Хрущов поступово став висловлювати думки, багато в чому співзвучні з тими, що намагався втілити в життя Маленков. Тим не менше, він сам позбавив себе можливості всерйоз ставити питання щодо форсування виробництва групи «Б», а в галузі зовнішньої політики, практично, реанімував сталінську концепцію гонки озброєнь як умови усунення загрози війни і засобу вирішення міжнародних питань.

На жаль, навколо Сталіна та його наступників Хрущова і Брежнєва не знайшлося достатньо талановитих, масштабно і адекватно мислячих,

авторитетних керівників, здатних на реальне очищення суспільства від наслідків сталінізму і прориву у майбутнє. Цей факт слугує яскравим свідченням як недолугої кадрової політики, так і загальної недосконалості системи, що склалася після 1929 року, яка не лише не допускала на керівні пости порядних, сміливих, самостійно мислячих і висококультурних людей, а й системно, цілеспрямовано витісняла й винищувала їх. Вижити, утвердитися, прорватися до влади мали можливість переважно сіренькі в інтелектуальному відношенні особи, які нічим не виділялися на загальному тлі, бездушні чиновники і кар'єристи, безпринципні лицеміри, готові вчинити будь-яку підлість аби довести лакейську відданість «господарю». Типовими у цьому сенсі породженнями сталінської системи стали наприклад, організатор «великого терору» Н. Єжов з його «незакінченою нижчою» освітою чи високопоставлений партійний діяч, без освіти М. Ігнатов. У 1937 році він зумів уміло звести наклеп на безпосереднього керівника П. Постишева, який був страчений. Майже через тридцять років, у 1964 р., М.Ігнатов, обіймаючи посаду голови Президії Верховної Ради РРФСР, зробив ставку на Л. Брежнєва і став одним з ініціаторів повалення М.Хрущова, незважаючи на те, що своїм кар'єрним зростанням був зобов'язаний саме йому [216, с.484].

Цілком можна погодитися з висновком академіка В. Вернадського, який у своєму щоденнику ще у 1941 році зазначав: «Значні невдачі нашої влади - результат ослаблення її культурності» [87, с.102]. Минуло 15 років, і практично цю думку підтвердив у своїй передсмертній записці один із найвидатніших радянських письменників О.Фадєєв. 13 травня 1956 р., буквально за декілька хвилин до самогубства, він написав, «…мистецтво у країні загублено самовпевнено-неосвіченим керівництвом партії і моя смерть своєрідний порятунок від мерзенного існування, де тебе на кожному кроці очікують підлість, брехня і наклеп» [69, с.84].

Впродовж післявоєнної відбудови в СРСР неодноразово відчувалися своєрідні піки духовного піднесення населення і очікування ними змін: 1945-1946 рр., 1953 р., 1956 р. і 1961 рік. Без сумніву, найбільшою трагедією країни

у часи піднесення можна вважати той факт, що замість використання творчої енергії мас у проведенні назрілих суспільних перетворень, здійсненні потужного прориву у розвитку, влада відповідала запізнілими реформами або ж посиленням охоронних заходів.

Варто зазначити, що хоча обережні спроби проведення певних змін відбувалися, вони не торкалися фундаментальних причин системної кризи. Після війни усі пов'язані зі змінами надії людей, відійшли на задній план. Як відомо, Хрущов намагався щось зробити, але, в основному, відбувалася бурхлива імітація реформ, що нерідко здійснювалися експромтом, пізніше перероблялися і починалися знову. Після усунення Хрущова від влади, надії певної категорії людей пов'язувалися з Косигіним, хоча вони досить швидко розвіялися. Звісно, певний ентузіазм населення спостерігався, проте поступово він випаровувався, поступаючись місцем цинізму і «пофігізму».

Головне завдання Маленкова, а тим більше, Хрущова полягало у реформуванні сталінської системи Берії, яку він намагався впровадити. Висловлювані ними ідеї можуть бути зіставлені хіба що з програмою горбачовської перебудови, хоча, зрозуміло, ототожнювати їх чи ставити в одну площину не можна, адже вони переслідували зовсім різні цілі. Не варто забувати, що у розпорядженні Берії було лише чотири місяці, відведені йому для здійснення реформ. Його післясталінська діяльність зазвичай залишається в тіні, а на перший план висувається вкрай несприятливе перебування Берії на посту глави органів держбезпеки у передвоєнні роки і під час війни. У 1945 році на Луб'янці його замінив В.Абакумов, а на Берію була покладена відповідальність за реалізацію найважливішого на той час атомного проекту. Тим не менше, ці чотири місяці - з березня по червень 1953-го, що могли стати поворотними в історії країни - виключно важливі для повного розуміння післясталінського періоду.

Вагомою складовою змін у внутрішній політиці після смерті Сталіна стали нечувані за масштабами повстання в'язнів. Як відомо, 25 травня 1953 р. у шести таборах під Норильськом розпочався бунт, що тривав впродовж 72 днів.

У виступі взяло участь майже 20 тис. осіб, які висували побутові, економічні та політичні вимоги. Буквально через декілька місяців у серпні цього ж року у районі Воркути піднялося ще більше повстання. Виготовивши таємно предмети, що колються, в'язні знищили охорону і заволоділи зброєю. Повсталі прийняли рішення рухатися на Воркуту з метою захоплення міської радіостанції, що дасть змогу звернутися до населення країни. Направлені на приборкання загони НКВС та танки не змогли приборкати майже 100 тисячну колону. І лише військова авіація спромоглася зупинити повстали за 20 км від міста [299, с.524].

Ці та інші повстання налякали Хрущова, тим більше, що з кожним днем зростало невдоволення й населення. Стало зрозумілим: ще одне – два повстання – і країну охопить колапс. Влада була змушена якнайшвидше зупинити машину репресій – припинилися нові арешти, зупинилося табірне будівництво, розпочався розпуск та демонтаж ГУЛАГу. До дня відкриття XX з'їзду КПРС практичні усі політв'язні були звільнені.

Отже, перший етап – період обережної, негласної, прихованої десталінізації, коли елементи сталінського минулого продовжували домінувати у політичній практиці та суспільній свідомості. Однак саме тоді розпочався тривалий і складний поворот у розвитку радянського тоталітаризму, що супроводжувався зміною окремих суттєвих ознак системи і дозволяв стверджувати про реформування цієї системи, іншими словами, тоталітаризм - еволюціонував.

### 2.3. Політизація статусу інтелігенції в період десталінізації

Як відомо, інтелігенція, перш за все, гуманітарна, була і залишається вагомою політичною силою у розвитку будь-якого цивілізованого суспільства. Смерть Сталіна і як наслідок «своєрідне сирітство» радянського суспільства зумовили зміну її політичних функцій. Одразу після смерті Сталіна розпочалася потужна реорганізація державних і партійних органів управління культурою. Вже 15 березня підписаний указ Президії Верховної Ради СРСР

щодо утворення союзно-республіканського Міністерства культури, до складу якого увійшли декілька міністерств і комітетів, зокрема вищої освіти, кінематографії, трудових резервів, радіомовлення і радіоінформації, у справах мистецтв [60, с.234]. Очевидно, що дата народження нового міністерства і траурні дні співпали випадково, проте необхідність реформи державних органів управління культурою визрівала давно. Шляхом укрупнення були перебудовані й партійні органи – з 25 березня відділ художньої літератури і мистецтва ЦК КПРС увійшов до складу відділу науки і культури.

Варто зазначити, що об'єднання під одним дахом різнорідних галузей, що умовно були віднесені до сфери культури, на нашу думку, було досить непродуманим кроком. Буквально через рік відбулася реорганізація діючих структур: зі складу Міністерства культури виведено Міністерство вищої освіти та Головне управління трудових резервів. Подальші структурні зміни Міністерства культури у 1957 та 1963 роках призвели до утворення нових комітетів: культурних зв'язків із зарубіжними країнами; радіомовлення і телебачення; кінематографії.

Чергова реорганізація відділу науки і культури ЦК призвела до дроблення функцій та появи нових структур: у вересні 1955 р. утворено два відділи: науки і культури. До складу останнього увійшов сектор художньої літератури і мови (з 1956 р. – сектор художньої літератури), мистецтв, кінематографії. У грудні 1962 р. відділ культури реорганізований у підвідділ ідеологічного відділу зі збереженням внутрішньої структури, через півроку 12 травня 1963 р. – відновлений як самостійний [60, с.287].

Звісно, структурні перебудови супроводжувалися зміною осіб, які очолювали керівні органи культури. Ротація кадрів не вносила суттєвих змін у політику партії в галузі культури, принципові рішення приймалися на більш високому рівні. Разом з тим, відділи ЦК та міністерство культури залишалися важливими ланками у процесі підготовки рішень та їх впровадженні у життя. Більше того, практично усі питання вирішували їх керівники.

Завідувачем відділу науки і культури ЦК у 1953 р. був призначений

А.Румянцев, партійна кар'єра якого розпочалася після вдалого виступу під час економічної дискусії, що відбувалася впродовж 50-х років XX ст. На XIX з'їзді КПРС він був обраний членом ЦК, проте пропрацював там недовго. У 1955 р. відділ культури впродовж майже десяти років очолював Д. Полікарпов. Заступник головного редактора журналу «Новый мир» А. Кондратович, який досить часто спілкувався з керівником відділу згадував його як «людину, яка втілила в собі дух сталінських часів і ту драму, котру переживали вірні і чесні сталіністи, безуспішно намагаючись зрозуміти, що відбувається з країною після смерті Сталіна» [102, с.195]. Після смерті Д. Полікарпова завідувачем відділу був призначений В.Шауро, який за словами вже згадуваного А.Кондратовича «…уникав зустрічей з творчою інтелігенцією, вирізнявся бездіяльністю, намагався нікуди не втручатися, не псувати ні з ким стосунки. І саме головне, боявся приймати будь-які рішення» [102, с.207] .

У свою чергу впродовж трьох років з часу існування Міністерства культури посаду міністра почергово обіймали три функціонери: П. Пономаренко (за освітою інженер, випадкова людина у галузі культури); Г. Александров (увільнений з посади за аморальну поведінку) та Н. Михайлов (колишній перший секретар ЦК ВЛКСМ, який вирізнявся обмеженістю, помноженою на гіпертрофовані амбіційність та завищену самооцінку [90, с.178].

Хоча Міністерство культури виступало спадкоємцем раніше існуючих державних органів керівництва культурою, в його діяльності простежувалися певні позитивні зрушення. Так, у жовтні 1954 р. була прийнята постанова ЦК та Ради міністрів СРСР «Про суттєві недоліки у структурі міністерств і відомств СРСР та заходи щодо покращення роботи державного апарату». Отже, нове міністерство створювалося в умовах, коли основним гаслом дня була боротьба з бюрократизмом, «відновлення ленінських норм партійно-державного керівництва і «подолання культу особи» [90, с.179].

На діяльність новоутвореного міністерства значною мірою впливали суперечливі чинники. Розгорнута у пресі та під час зборів творчих спілок критика адміністративних методів керівництва культурою змушувала

міністерство розширювати самостійність, підпорядкованих йому установ. Об'єктивно ця тенденція призводила до скорочення сфери компетентності міністерства і, цілком закономірно, суперечила його інтересам як державно-бюрократичного органу, адже міністерство намагалося розширити свої функції та впливати на кадрову політику. Проте, незважаючи на вимоги часу, перебудова державного управління культурою проводилася досить повільно і непослідовно.

Значним недоліком залишався той факт, що не існувало чіткого розподілу сфери компетенції між відділом культури ЦК, міністерством культури та творчими спілками. Практично усі будь-які суттєві питання вирішувалися в ЦК, починаючи від розмірів авторських гонорарів і, закінчуючи, закордонними гастролями. Розбіжності між партійними і державними відомствами виникали досить рідко, проте якщо й виникали, то зазвичай на грунті протиріччя між матеріальними і ідеологічними інтересами. Варто зазначити, що останнє слово завжди залишалося за ЦК.

Перебудова в системі керівництва культурою торкнулася й творчих організацій. Розпочалася активна підготовка до проведення з'їздів: другого з'їзду письменників, другого з'їзду композиторів, першого з'їзду художників, Всесоюзної наради діячів драматичних театрів. Звісно, після років застою пробудження життя у творчих спілках проходило досить болісно. Відчувалася відсутність загального плану реорганізації, хоча найбільш розгорнута програма перебудови керівництва культурою була запропонована О.Фадєєвим. Наприкінці серпня 1953 р. він на адресу ЦК направив два листи із багатообіцяючими заголовками: «Про застарілі бюрократичні збочення у справі керівництва радянським мистецтвом та літературою та способи виправлення цих недоліків» та «Про покращення методів партійного, державного та суспільного керівництва літературою та мистецтвом» [147, с.156].

Фадєєв, як людина, яка добре знала закулісну сторону літературного життя, назвав головну причину повільного розвитку культури – залежність письменника. Він писав: «В нас доля художніх творів залежить від смаків

окремих осіб – редакторів, видавців, директорів, генеральних секретарів та просто секретарів творчих спілок, завідувачів відділами партійних органів, керівників Управлінь міністерства, Міністрів, секретарів обкомів, секретарів ЦК, Нацкомпартій» [149, с.139].

Слова Фадеєва яскраво підтверджував голова правління Львівської організації Спілки письменників Радянської України (ЛО СПРУ) П.Козланюк, який не лише «співав» в унісон радянському режимові, сам засуджував «буржуазних націоналістів», а й намагався схилити до цього місцевих членів своєї організації. Так, виступаючи на одному із чергових засідань правління ЛО СРПУ він зазначав, що «львівські місцеві письменники повинні розкрити чорні дії Грушевського, Барвінського, Левицького та інших буржуазно-націоналістичних «патріотів», що продавали на всіх імперіалістичних базарах визволення і волю українського народу» [151, с.247]

О.Фадеєв, як син свого часу та заручник свого стану, генеральний секретар спілки письменників навіть не думав про звільнення митця від піклувальника. Для нього вихід полягав у заміні одноосібних керівників на колективних: «…ніде в такій мірі не потрібно саме колективне керівництво як в літературі і мистецтві, колективне керівництво знизу» [147, с.324]. Його ідеї зводилися до розширення самоуправління творчою інтелігенцією, саме так він інтерпретував висунуті гасла колективності керівництва та демократизації. Проте жодна з пропозицій Фадєєва не була взята до уваги.

Перебудова у спілці письменників передбачала ліквідацію посади генерального секретаря, і Фадєєв одержав посаду голови президії. Персональний склад керівництва практично не змінився. Звісно, більшість членів спілки не були задоволені змінами, адже одні і ті ж самі люди продовжували обіймати керівні посади як в СП, так і в редколегіях журналів та у комітеті з присудження сталінських премій. Варто зазначити, що певне послаблення тоталітарного режиму відчули і союзні республіки, зокрема у плані розширення компетенція їх державних і партійних органів, що сприяло розвитку культурної сфери та посиленню національних почуттів.

Як відомо, з початку 50-х років в Україні започатковано видання низки часописів, зокрема, журналів «Большевик Украины», «Барвинок», газет «Львовская правда», «Советское Закарпатье» та інших російською мовою, що загрожувало розчинити україномовні видання у зростаючих тиражах російськомовної преси. Натомість, впродовж 1954-1955 років з'явилися журнали українською мовою, зокрема «Мистецтво», «Прапор», «Колгоспник України», академічні «Прикладна механіка», «Фізіологічний журнал» та ін., що вселяло надію на пожвавлення ролі інтелігенції у суспільному житті країни. Газети «Радянська культура», «Радянська освіта», «Літературна газета» друкували численні листи письменників, учителів, викладачів із закликами і вимогами поширювати українську мову, боротися за її культуру, підносити її красу і милозвучність. На захист української мови стали письменники М.Рильський, Л.Дмитерко, Н.Рибак, С.Крижанівський та інші. Так, письменник М.Шумило у журналі «Смена» писав: «На жаль, ще є люди, які нехтують мовою українського народу. Декому з них здається, що українська мова недовговічна. Мине, мовляв, небагато часу, і українська мова зникне, а її замінить мова російська. Це нащадки великодержавних націоналістів. Це абсолютно ворожі нам, радянським людям, думки. Ніяка мова не повинна витискувати іншу мову. В тому суть і рівноправність націй. Із зникненням мови зникає і гине нація» [347, с.292].

Найбільш гучною подією першої половини 50-х років було святкування 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. Звісно, цей ювілей влада намагалася використати насамперед із пропагандистською метою - демонстрація «непорушної дружби народів СРСР» та «великих досягнень ленінської національної політики». Звісно, першими у цьому напрямі розпочали роботу науковці Інституту історії України АН УРСР, яка включала підготовку науково-дослідних і науково-популярних праць, збірників археографічного характеру, а також різноманітних заходів науково-громадського значення. У зв'язку з цим, в Інституті була запланована нова дослідницька тема під назвою «Споконвічна дружба російського та

українського народів», котра спочатку отримала назву «Історичні зв'язки російського і українського народів. Приєднання України до Росії та його історичне значення». У 1950 р. при Інституті історії була створена міжвідомча комісія з наукової підготовки відзначення 300-річчя «возз'єднання» України з Росією на чолі з професором В.Голобуцьким [340, с.379].

Один із напрямів роботи комісії - координація підготовки археографічного тритомного (спочатку планувалося чотири) збірника документів і матеріалів «300-річчя приєднання України до Росії», науковий колектив якого очолив професор цього ж інституту Ф.Шевченко.

У 1953 р. одним із перших серед науковців Інституту історії науково-популярну брошуру, присвячену 300-річчю «возз'єднання» опублікував вже згадуваний В.Голобуцький. У цьому ж році була підготовлена до друку монографія, присвячена дипломатичній підготовці Переяславської ради, проте з ряду причин опублікована лише у 1962 р. У рік ювілею Переяславської ради В.Голобуцький опублікував найбільшу кількість (серед українських істориків) наукових і науково-популярних праць, присвячених вагомій історичній події [339, с.481].

З нагоди ювілею були опубліковані «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)», схвалені ЦК КПРС, у яких сформульована офіційна концепція історичного розвитку України. Зазначені «Тези…» поставили крапку у перегляді історії українського народу, розпочатої влітку 1947 р. після розгромної критики Інституту історії України. У них цілковито заперечувалася концепція історії України М.Грушевського: Київська Русь розглядалася як загальноруська, а не Українська держава; М.Грушевський, В.Винниченко, С.Петлюра визнані «платними агентами іноземного імперіалізму» [237, с.168] . Водночас, у творчому середовищі все частіше лунали вимоги розширити самоврядування спілок. Партійні і державні інстанції отримували листи від митців з пропозицією щодо створення самоврядних кооперативних видавництв. Проте відповідь була одна – навіть думка про незалежне видавництво розцінювалася як політична помилка [94].

Внутрішнє бродіння у вищому ешелоні влади після березня 1953 р. було заховано від стороннього ока, проте його відголоски доходили до тих, хто хотів почути: 27 березня оголошена амністія; 4 квітня – реабілітація «лікарів-отруйників» та членів «Мінгрельської націоналістичної організації»; на демонстрації 1 травня відсутні звичні портрети вождів; з'явилися нові акценти у пресі. Звісно, суспільство, що звикло до уніфікованої суворо дозованої інформації, відразу відчуло зміну настроїв. Читачі «Літературної газети» не могли не звернути увагу на редакційну статтю «За бойову театральну критику», опубліковану на шпальтах часопису [100]. У статті вперше за п'ять років не згадувалася «антипартійна група театральних критиків», що з січня 1949 р. була своєрідним жупелом у кампанії боротьби з космополітизмом. Незвичним виглядала публікація віршів про кохання на першій сторінці першотравневого святкового номера «Літературної газети». Як стверджував І.Еренбург «багато років підряд у наших журналах практично не друкувалися вірші про кохання» [93, с.156]. Сигналом змін стала поява на сторінках «Правди» 20 та 23 липня начерків В.Овечкина «На передньому краї», де вперше на сторінках партійного органу критично озвучувалася проблема керівництва сільським господарством [210].

Майже одночасно на сторінках газет були опубліковані статті О.Бергольц «Розмова про лірику» [36]., К.Паустовського «Поезія правди» [225], В.Померанцева «Про щирість в літературі» [239], в яких відстоювалося право митця бути щирим, об'єктивним, відстоювати свою правоту у суперечці з критиками. У статтях тим чи іншим чином лунали думки щодо залежності митця від зовнішніх обставин, втручання зверху у справи мистецтва, розправи над митцями тощо. І дійсно, становище митця в суспільстві було трагічно суперечливим: з одного боку, – високі гонорари, пільги, офіційні відзнаки, премії, звання тощо, з другого, – висока ступінь творчої несвободи, зобов'язання дотримуватися певних естетичних та ідеологічних канонів, жорсткий адміністративний контроль за творчістю. Звісно, зазначені умови сприяли формуванню своєрідного ремісництва й кон'юнктури і негативно

впливали на розвиток таланту.

З легкої руки «цензорів душі народу» українське поетичне мистецтво немовби розчленилося: офіційно визнана українська радянська поезія; поезія еміграції; твори так званих «неблагонадійних» поетів, несправедливо репресованих або ж просто занесених у чорні списки… Безперечно таке розчленування було штучним і умисним, адже розвиток української поезії – віддзеркалення тенденцій і традицій.

Проблематика перших збірок «Любов і ненависть» (1953), «Моя земля» (1955) відомого українського поета та громадського діяча Д.Павличка свідчила про причетність поета до злободенніх колізій доби. «Кожне слово моє – кров і піт», - писав у свої 30 років поет [219, с.136]. Конфлікт, що простежувався в ліриці Д.Павличка, як у більшості поетів того часу, між творами і сучасним поглядом на дійсність, на нашу думку, природній. Він відбивав у собі трагедію митця, який намагався поезією служити щоденним справам, він прагнув боронити віршами те, що треба було захищати указами. Більшість молодих поетів розуміли, що публіцистичні вірші вимагали від них чіткої активної громадянської позиції, світоглядної зрілості, високої не лише поетичної, а й політичної культури. І слова Д.Павличка можна адресувати до творчості переважної більшості поетів країни: «В моїй ліриці є речі, які хоч писалися неложною рукою, втратили актуальність, суперечать сьогоднішньому уявленню про наш суспільний лад, про ті, як мені здавалося колись, непроминальні цінності соціалістичної епохи. Одначе я не боюся конфронтації між моїми творами і вона показує, що я розвивався як людина, дошукувався істини у собі. Помилявся» [219, с.132].

Варто зазначити, що публікації про «сучасну українську підсовєтську літературу» нерідко з’являлися на сторінках часописів «Визвольний шлях», «Сучасність», «Вежі», «Арка», що друкувалися завдяки зусиллям української діаспори. Відзначаючи специфічні риси творів українських письменників початку 50-х років С.Наумович зауважував «ще трохи відмінні від загального штампу літератури підсовєтських «республік», все ще не зовсім затратили риси

місцевого кольориту, говірки, звичаїв тощо» [267, с. 507].

Стаття у газеті «Правда» «Право й обов'язок театру» за підписом «глядач» підігрівала надії на лібералізацію партійної політики. В ній зокрема йшлося про те, що «митець має право на самостійність, більше того, соціалістичний реалізм дозволяє розвивати різні напрями». Невідомий «глядач» досить вільно трактував соцреалізм. Формулювання, зафіксоване у статуті Спілки письменників не включало свободу напрямів, йшлося лише про можливість виявляти творчу ініціативу, обирати різноманітні форми, стилі та жанри. Звісно, публікація у «Правді» зайвий раз акцентувала увагу на тому, що потреба нагальних змін окреслилася в офіційних колах [242].

Незабаром у журналі «Комуніст» з'явилася редакційна стаття, у якій певною мірою спростовувалися думки, висловлені у «Правді», зокрема зазначалося, що «у нашій країні не існує соціальної бази для різних напрямів мистецтва» [255, с. 8]. Думка про те, що соцреалізм не має і не може мати будь-яких художніх напрямів, проводилася і у редакційних статтях газети «Радянська культура». Однак часи змінювалися. Суперечливі вказівки партійної преси давали привід для обговорення й визначення власної позиції. Навіть такий офіціозний критик як В.Єрмілов розцінив публікацію у «Комуністі» як помилкову. Більше того, він особисто звернувся до секретарів ЦК М.Хрущова та П.Поспелова зазначаючи, що «…це рецидив сектантських поглядів, які можуть призвести до панування догматизму та монополістичних груп в різних галузях мистецтва, що претендує на непогрішимість, на захоплення влади.» [265, ф.5, оп.17, спр.454, арк.33] .

Поступово складався новий стиль спілкування представників влади і інтелігенції у Міністерстві культури. Так, тодішній Міністр культури П.Пономаренко відверто заявляв про незалежність творчої діяльності від адміністративного контролю. Після зустрічі з ним на початку грудня 1953 р. К.Чуковський записав у своєму щоденнику: «Був з Федіним у Пономаренко. Він більше години висловлював нам свою програму у досить ліберальному дусі» [329, с.205]. Можливо, лібералізм міністра у стосунках з інтелігенцією

призвів до його усунення з посади буквально через декілька місяців.

Сучасники сприймали нові віяння досить гостро. Одні з нерозумінням і острахом. «Рахую за необхідне довести до Вашого відома, - звертався Б.Польовий до секретаря ЦК П.Поспелова у березні 1954 р., - що у деяких письменників і критиків визріла думка зародження своєрідного НЕПу у нашій літературі». «Статті йдуть одна за одною, що створює враження цілого руху. – продовжувала М.Шагінян. – Буржуазні настрої захопили деяку частину молоді та широкі літературні кола. У нас бездіяльні партійна організація й секретаріат» [265, ф.5, оп.30, спр.84, арк.119-120]. Однак публікації, які лякали Б.Польового і М.Шагінян багатьом читачам давали надію на давно очікувані зміни.

На необхідності відокремлення мистецтва від політики, тобто позбавлені її від впливу партії, відкрито заговорила студентська молодь. Виступи з цього приводу спостерігалися в Московській, Київській, Львівській консерваторіях, на філологічних факультетах університетів. У стіннівках, художній самодіяльності, рукописних журналах та альманахах студенти не лише декларували, а й намагалися реалізувати своє право на свободу творчості. Більшість їх творів були далекі від соцреалізму.

Питання щодо кордонів творчої свободи хвилювали не лише творчу інтелігенцію, а й широку читацьку аудиторію. На початку 1954 р. розгорнулося обговорення статті В.Померанцева «Про щирість в літературі» [239]. Ця стаття опинилася в центрі уваги, породила чималу кількість відгуків і відіграла певну роль у відставці О.Твардовського з посади головного редактора журналу «Новий мир». Стаття мала широкий міжнародний резонанс, особливо у країнах народної демократії, в ідеологічному житті яких відбувалися подібні процеси. Її детальний реферат був опублікований у польській газеті «Нова культура». У ході дискусії напередодні з'їзду польських письменників обговорювалися ті ж питання, що й СРСР.

Чому ж саме стаття Померанцева викликала таку увагу й бурхливе обговорення? Варто зазначити, що вона виділялася відсутністю загальних декларацій, обов'язкових штампів щодо непорушності принципів соцреалізму,

партійності, народності радянської літератури тощо. Написана яскраво, внутрішньо вільно, стаття вміщала чимало прикладів реальних життєвих колізій. Померанцев став підходящим об'єктом полемічної контратаки з боку охоронних сил у літературі. Критика зазначеної статті спрямовувалася не лише на адресу її автора, а й на журнал «Новий мир», очолюваний на той час О.Твардовським.

Яскраво простежувалося протиріччя між творчою позицією «Нового мира», що повністю відповідав офіційній лінії та практичною діяльністю журналу. Читачі не затримували увагу на звичних публікаціях і бурхливо реагували на кожне свіже слово, що було особливо помітним на загальному сірому фоні. Саме таке свіже слово вдалося сказати Померанцеву. «Ні одна подія в літературному житті повоєнних років не схвилювала мене так, адже у ній яскраво простежуються риси сучасного стану справ, - відгукувався про зазначену статтю читач К.Федорович [158, с.10].

Головне питання, що турбувало і змушувало багатьох читачів, навіть далеких від літератури братися за перо – що правда в житті і що в літературі? Заклик Померанцева до щирості був сприйнятий як заклик до правди, а позиції його критиків як страх перед правдою. Звісно, полеміка з літературних питань відображала глибокі моральні проблеми радянського суспільства. Модель дійсності, втілювана у суспільну свідомість радянською системою ідеологічного виховання, не мала нічого спільного з реальним досвідом людей. Людина сталінської епохи жила у роздвоєному світі – у міфічній країні з самим передовим суспільним ладом і у повсякденності, реалії якої не відповідали міфові. Мислячі, читаючі, духовно активні люди особливо трагічно сприймали цю роздвоєність, що породжувало гостру емоційну реакцію на кожне живе правдиве слово, висловлене публічно, хоча до розвінчування міфу було ще досить далеко. Вони вірили, що відкрита чесна критика недоліків дійсності допоможе подолати їх і життя буде таким, яким має бути. Більше того, свої надії вони пов'язували із вищим керівництвом.

Не вдаючись до чисто літературних питань, що обговорювалися в ході

дискусії, варто виявити найбільш типові риси свідомості інтелігенції того часу. У багатьох листах читачів простежувалися загальні світоглядні установки авторів. Жодних розходжень з офіційною ідеологією у читачів «Нового миру» не було. «Партія і радянська влада ведуть боротьбу проти бюрократизму, проти казенщини в керівництві державою і колгоспами. Партія бореться з живими людьми, які відхилилися від генеральної лінії», - писав завідувач кафедри одного з університетів Саратова [276, с.54]. Інші читачі відзначали «виключно благотворний вплив» партійних рішень на розвиток літератури, якій відводилася роль бойового агітатора партії, помічника у будівництві комунізмом.

У той час література значною мірою впливала на свідомість та настрої людей. Читання, обговорення характерів героїв та їх вчинків нерідко відігравало більшу роль, ніж звичайне проведення дозвілля, більше того, виступало своєрідним сурогатом соціального буття для людей, позбавлених можливості вільного доступу до інформації, можливості політичного та ідейного самовизначення. Серед населення, яке до недавнього часу переважно було неписьменним, зберігалася віра у правду і силу друкованого слова. Більшість читачів 50-х років сприймали художні твори як своєрідні підручники життя. «Література повинна бути такою, щоб ми читали, вірили в написане і вчилися», - писала О.Твардовському бібліотекар з Кронштадта [300, с.141].

Чимало читачів пояснювали недоліки в літературі помилками критиків, «апологетів теорії безконфліктності», котрі не розуміють і перекручують рішення партії. Ситуація, що склалася навколо Померанцева, сприймалася як конфлікт між «письменниками-більшовиками і ремісниками, які пишуть». З одного боку барикад опинився «Новий мир», котрий користувався великою популярністю серед читачів. Авторитет журналу, здобутий завдяки публікації неординарних творів та суперечливих статей, підкріплювався іменем головного редактора. З другого – критики Померанцева, серед яких були як маловідомі автори, так і секретар СП А.Сурков та головний редактор «Літературної газети» Б.Рюріков. У читачів не виникало сумніву, що стаття Померанцева «за

своїм духом партійна». Грубі нападки, ідеологічні ярлики і повторення прописних істин щодо партійності та ідейності в статтях опонентів не переконували у зворотньому. Поняття «партійність літератури» у свідомості рядових громадян не суперечила вимогам щодо щирості письменників [249, с.178].

Чимало авторів на підтвердження своєї думки апелювали до визнаних авторитетів: партійних лідерів Сталіна, Маленкова, Жданова, Хрущова, революціонерів-демократів Чернишевського, Белінського, Добролюбова та ін. Досить обмеженим було коло радянських письменників, імена яких згадувалися як улюблені, зокрема О.Толстой, М.Шолохов, О.Фадеєв, К.Симонов, О.Довженко. Уніфікована система підготовки фахівців, обмежений простір духовного життя, суворо дозована інформація формували духовну спільність інтелігенції. Листи віддзеркалювали масовий тип середнього інтелігента, вихованого в роки радянської влади, котрий увібрав в себе культурні цінності просіяні крізь сито ідеологічного контролю. Разом з тим, переконання були щирими і чимало людей не боялися відстоювати свої погляди. У переважній більшості листів читачів у редакцію «Нового миру» лунали думки про сміливість автора статті. Однак мужність проявив не лише Померанцев, а й сотні читачів, котрі зайняли активну громадянську позицію.

Звісно, протистояння було нерівним. Потік читацьких листів на підтримку Померанцева лише підливав масла у вогонь. Розпочата на його адресу критика у м'якому тоні, поступово набирала обертів. У хід пішли політичні звинувачення недавнього минулого на зразок: «ідейно-порочні статті», «атака на основні принципи», «наклеп», «дрібнобуржуазні, анархічні, нігілістичні настрої» тощо.

Без сумніву, так довго продовжуватися не могло і за допомогою ЦК КПРС ця дискусія припинилася. На початку червня 1954 р. членів редколегії викликав до себе секретар ЦК П.Поспелов і повів мову про статтю Померанцева та нову поему О.Твардовського «Теркин на тому світі». Він вважав, що «стаття Померанцева спрямована проти принципів партійності та ідейності в радянській літературі, а поема Твардовського відображає ідейно-

порочні погляди автора, який зводить наклеп на радянське суспільство» [91, с.219]. Звісно, цей факт викликав негативну реакцію з боку головного редактора, який висловився проти негативної оцінки його поеми, стверджуючи, що «критичне зображення недоліків радянської дійсності у поемі відповідало заклику Маленкова на XIX з'їзді КПРС щодо боротьби з негативними явищами життя зброєю сатири і гумору» [91, с.221] .

Буквальне через місяць питання «щодо помилок журналу «Новый мир» обговорювалося на засіданні секретаріату ЦК КПРС, де було прийнято відповідну постанову «Про помилки журналу «Новий мир». Варто зазначити, що постанова приймалася для внутрішнього користуванні під грифом «Цілком таємно» [265, ф.5, оп.17, спр.487, арк.13]. В ній не було прямих посилань на попередні партійні рішення з питань літератури та мистецтва і за змістом вона суттєво відрізнялася від постанов 1946-1948 рр. Можна стверджувати, що у цьому проглядалася певна тенденція відмежування від сталінсько-ждановських методів керівництва культурою. Проте, по суті, теоретичні принципи та загальна лінія партії залишалися незмінними. Як і в попередніх постановах критика була адресною. ЦК не лише визначав ідеологічну і політичну лінію розвитку літератури і засуджував відхилення від неї, а й вносив корективи у кадрові питання: О.Твардовського звільнено з посади головного редактора журналу, натомість призначено К.Симонова [102, с.2 44].

Новим явищем у постанові 1954 р. було намагання не афішувати своє втручання у літературні справи. Втілення партійної лінії в життя покладалося на Спілку письменників та її партійну організацію, в чому проглядався тонкий розрахунок. Не маючи авторитету, притаманного Сталіну, «колективне керівництво» намагалося уникати можливої конфронтації з інтелігенцією: певною мірою довіряючи їй, влада розраховувала на підтримку. Не варто відкидати й громадську думку. Засудження «Нового миру», одного із найбільш популярних літературно-художніх журналів з боку ЦК КПСС, могло викликати небажану асоціацію з сумнозвісними постановами про журнали «Звезда» та «Ленінград».

З ідеологічних міркувань постанова ЦК не доводилася до відома літературної й читацької громадськості. Разом з тим, резолюція президії правління Спілки письменників «Про помилки журналу «Новий мир» не лише повторювала її основні положення, а й сприяла встановленню спадковості у втіленні у життя політики партії в галузі літератури. У ній зазначалося, що «керівники і автори журналу виступили з позицій, які суперечили вказівкам партії, висловленим її рішеннями у 1946-1948 роках» [265, ф.5, оп.17, спр.489, арк.25]. Однак незважаючи на повернення до сталінсько-ждановських постанов, методи керівництва літературою і мистецтвом, без сумніву, змінилися. Так, якщо у попередні роки рішення приймалися кулуарно без запрошення письменників і публікувалися від імені ЦК, то у 1954 р. партійні керівники діяли від імені і руками Спілки письменників.

Твардовський розумів, що справа не лише у «помилкових» публікаціях та «наклепницькій» поемі: одержав поразку той напрям в літературі, за розвиток якого він боровся. У вересні 1954 р. він писав: «Те, що відбулося у літературному житті за останній рік, мене обурює, насамперед наслідками у нашій спільній праці» [300, с.145]. Це означало, що надії на можливість своєрідного непу в ідеології втрачені. Поступово потік читацьких листів щодо щирості в літературі припинився. Разом з тим, позиція партійного керівництва залишалася двоякою, про що яскраво засвідчив II з'їзд радянських письменників, що відбувся після двадцятирічної перерви у грудні 1954 р. Партійне керівництво усвідомлювало необхідність збереження балансу сил [58]. У привітанні ЦК КПРС делегатам з'їзду давалася своєрідна установка письменникам, де їх застерігали як від лакування дійсності, так і її критики. «Не можна недооцінювати пережитки минулого, що оживають і підігріваються капіталістичним оточенням, не можна не бачити життєвих протиріч і конфліктів, які виникають у нашій країні на грунті боротьби нового зі старим. Водночас необхідно відсікати будь-які спроби перекручування радянської дійсності», - констатувалося у редакційній статті «Комуніста», надрукованій після з'їзду [255, с.19]. У довідці відділу науки і культури ЦК зазначалося

«…він пройшов без помітних проявів групової боротьби, що спостерігалася на зборах напередодні з'їзду. До складу правління та президії СРП СРСР увійшли представники різних течій [62, с.374]. І хоча в цілому з'їзд справив на учасників враження звичайного казенного заходу, запам'яталися два виступи. Так, М.Шолохов не лише негативно оцінив загальний стан радянської літератури, а й піддав різкій критиці діяльність головного редактора «Літературної газети» Б.Рюріковича. К.Симонова назвав «голим королем, наділеним здатністю скоропису та дипломатичного маневрування» [62, с.376]. Голова правління ЛО СРПУ П.Козланюк, виступаючи на з'їзді палко підтримав А.Жданова та навів його досить категоричні цитати, а саме : «Немає і ніколи не було літератури, крім літератури радянської, яка організувала би трудящих та пригноблених на знищення всієї антинародної літератури, літератури брехні, розпусти, потворного націоналізму і релігійного мракобісся» [62, с.348]. Цей виступ викликав певне здивування, адже П.Козланюк представляв західноукраїнське письменство, яке у переважній більшості дотримувалося іншої думки.

Після з'їзду у Міністерстві культури та творчих спілках започатковувалася нова хвиля різноманітних звинувачень за «грубі політичні порушення». Так кінорежисер С.Герасимов звинувачений у тому, що «у своєму виступі перед молоддю на початку 1955 р. він запропонував уточнити трактування реалізму, проте жодним словом не обмовився про партійність в мистецтві та керівну роль КПРС». Інший кінорежисер Л.Кулешов стверджував, що «творчість митця не залежить від його ідеології» [265, ф.5, оп.17, спр.491, арк.85].

Скульптор Є.Вучетич сигналізував у ЦК КПРС про загрозу «правого ухилу» в образотворчому мистецтві. У листі на ім'я Хрущова у березні 1955 р. Є.Вучетич звинуватив заступника міністра культури у тому, що використовуючи «демагогічні гасла» свободи творчої індивідуальності та різноманітність жанрів він відволік від роботи над вагомими темами деяких митців. [295, с.85] .

Не залишилася осторонь і Спілка композиторів. Так, у червні 1954 р. на

партійних зборах з порядком денним «Про покращення роботи з ідейно-патріотичного виховання членів Спілки композиторів» суворій критиці за публікацію статті А.Хачатуряна «Про творчу сміливість та натхнення» була піддана редакція журналу «Радянська музика». Деякі виступаючі підтримали статтю, яка «за духом та метою відповідала багаточисельним виступам режисерів та письменників в «Правді» та інших органах» та вважали, що постанова 1948 р. застаріла і її варто відмінити [90, с.44]. Сам композитор не міг зрозуміти, чому питання розглядається лише через 7 місяців з часу опублікування статті. Постанова партійних зборів СК повністю відповідала рішенню секретаріату ЦК з приводу журналу «Новий мир». Відповідно до тогочасних вимог завдання композиторів полягало у спрямуванні зусиль на «боротьбу за виконання рішення ЦК КПРС «Про оперу Мураделі «Велика дружба» та вказівок XIX з'їзду КПРС» [298, с.24].

Іншим питанням, яке вело до розколу у середовищі творчої інтелігенції, був перегляд несправедливих звинувачень, винесених у ході сталінсько-ждановських ідеологічних кампаній. Звісно, смерть Сталіна породила певні надії, проте натхненники цих кампаній не спішили здавати свої позиції. Одна із перших сутичок відбулася у жовтні 1953 р. Під час підготовки до пленуму правління СП Ю.Лебединський та Л.Нікулін запропонували О.Фадеєву у доповіді на пленумі згадати з позитивної точки зору імена Б.Пастернака, Г.Ахматової та М.Зощенка. Це викликало протест групи письменників під керівництвом О.Софронова, які увійшли в історію як войовничі противники всього яскравого і талановитого, що з'являлося в радянській літературі. «Методи залякування поряд з наклеюванням ярликів «націоналіста», «космополіта», «формаліста» чи пособника тих чи інших, – так визначив О.Фадеєв головне гасло «напряму в літературі», очолюване Софроновим [265, ф.5, оп.18, спр.48, арк.33].

Як відомо, після смерті Сталіна антисемітська кампанія була припинена, проте інспірована нею хвиля ще довго давала про себе знати у творчих організаціях. Джерелом небезпеки був оголошений реваншизм космополітів.

Матеріали ЦК свідчили про наступальний характер антисемітів. Деякі письменники скаржилися в ЦК на телефонні дзвінки, в яких не лише лунали звинувачення щодо підтримки космополітів, а й нерідко дзвінки супроводжувалися погрозами. Проте ніяких спроб зверху щодо припинення подібних випадів, не було. ЦК нехотячи давав згоду на розвінчання плагіаторів, які зробили собі ім'я під час кампанії боротьби з космополітизмом за рахунок тих, хто не мав інших джерел заробітку, крім роботи у якості «літературного негра». Найбільш гучна справа торкалася відомого драматурга, лауреата Сталінської премії А.Сурова на котрого працював «космополіт» Я.Варшавський [265, ф.5, оп.30, спр.83, арк.48].

Влітку 1955 р. ЦК, відгукуючись на клопотання О.Фадеєва, С.Маршака, К.Чуковського, Л.Кассіля та інших відомих письменників відновив прокурорську перевірку справи членів Єврейського антифашистського комітету та єврейських письменників, які проходили за цією справою. Варто зазначити, що до того часу досить спішно були розстріляні основні фальсифікатори «справи ЄАК» Абакумов, Рюмін, Комаров. Цілком можливо, це було здійснено з метою убезпечення тих, хто давав вказівки з Кремля. В результаті перевірки єврейські письменники, засуджені за цією справою були реабілітовані, на жаль, посмертно [140, с.695]. І хоча зазначене рішення не було оприлюднене, все ж окреслився певний поворот у «єврейському питанні». Родичі єврейських письменників зверталися у різні інстанції з проханнями поновити у правах єврейську літературу, відновити видавництва, що друкували книги на ідиш та видання журналів. Кожного дня ЦК отримував потік листів щодо антисемітизму, проте у переважній більшості листи були анонімними.

**Висновки до другого розділу**

Отже, проаналізувавши особливості суспільно-політичних процесів у другій половині 40-х – на початку 50-х років XX ст. та роль інтелігенції в цих процесах, можна простежити політизацію останньої, що зумовлювало суттєві

зміни в її відносинах з владою, віддзеркалюючи внутрішні протиріччя політичного режиму у період хрущовської «відлиги».

Відразу після смерті Сталіна в суспільно-політичному житті СРСР окреслилася якісно нова тенденція – потяг до «колективного керівництва», проте елементи сталінського минулого продовжували домінувати у політичній практиці і суспільній свідомості. Розпочався тривалий і складний поворот у розвитку радянського тоталітаризму, що супроводжувався зміною окремих суттєвих ознак зазначеного режиму, який продовжував функціонувати. Вижити, утвердитися, піднятися по кар'єрній драбині мали змогу не найкращі, нерідко інтелектуально досить обмежені політики, що було наслідком недосконалої кадрової політики. Саме томк, замість використання творчої енергії інтелігенції у проведенні назрілих у суспільно-політичному житті перетворень, її спроби соціально самоствердитися наштовхувалися на запізнілі реформи влади і охоронні заходи з боку партійного керівництва.

Незважаючи на тенденцію поступового відмежування влади від сталінсько-ждановських методів управління інтелігенцією, започатковувалася хвиля різноманітних звинувачень, на шквалт «за грубі політичні помилки». Суттєвим елементом радянської системи управління культурою виступали творчі спілки. Якщо раніше будь-які рішення приймалися кулуарно без запрошення представників інтелігенції і публікувалися від імені ЦК, то тепер партійні керівники діяли від імені і руками різноманітних організацій і творчих спілок.

Аналіз матеріалів західної преси дозволив встановити, що на еволюцію партійної лінії щодо інтелігенції суттєво впливав міжнародний чинник. Відгуки західної преси нерідко підштовхували радянських функціонерів до рішучого спротиву, проте усвідомлюючи, що розширення культурного обміну збільшує ймовірність лібералізації суспільно-політичних поглядів радянської інтелігенції, владні структури, в межах можливого, намагалися діяти досить обережно. Бродіння у свідомості представників творчої інтелігенції перетворювалося у важливий чинник міжнародних відносин у соціалістичному таборі.

# РОЗДІЛ 3
# ПРОЦЕС ОНОВЛЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ПОЛІТИЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В СРСР

## 3.1. Оновлення механізмів інтеграції інтелігенції у забезпеченні функціонування політичного режиму М.Хрущова

У 50-ті роки в країні і партії склалася ситуація, схожа на ситуацію після смерті В.І. Леніна. Організатором партії комуністів і засновником Радянської держави, видатним революціонером і теоретиком - таким залишився в історії Ленін. Тоді, в 20-ті роки, розгорнулася запекла боротьба за те, хто очолить партію, чи піде країна шляхом соціалістичного будівництва. У тій складній, повній суперечностей обстановці в результаті непримиренної боротьби з троцькістами, правими опортуністами на чолі партії став Й. Сталін.

Після смерті Сталіна знову виникло питання: хто зможе очолити партію? Відразу після його смерті з обраних на XIX з'їзді КПРС 36 членів Президії ЦК КПРС з її складу було виведено 22 особи. «Соратники Сталіна» захопили усі ключові посади в партії та уряді. Вересневий (1953 року) Пленум ЦК не увів посаду Першого секретаря Центрального Комітету КПРС, а обрав на цей пост М. Хрущова. Проте цей факт не означав автоматичного лідерства в партії, підвищення її авторитету у народі. Не виключено, що саме цей факт певною мірою наштовхнув М.Хрущова на виголошення на закритому засіданні XX з'їзду КПРС доповіді «Про культ особи та його наслідки».

Отже, сутність політичної системи 30-50-х років XX ст. була окреслена як «культ особи». Проте у партійних органах публічних обговорень теми культу особи не відбувалося. Пленуми ЦК КПРС, проведені у 1954-1955 рр. не лише не приймали жодних резолюцій з цього приводу, а й не розглядали тези закритої доповіді М. Хрущова, яку він планував виголосити на майбутньому з'їзді КПРС. Більше того, у Тезах ЦК КПРС з нагоди святкування 38-річниці

Жовтневої революції, опублікованих у пресі напередодні 7 листопада 1955 р. стверджувалося, що партія і країна готуються «гідно зустріти XX з'їзд партії, послідовно крокуючи шляхом, вказаним Леніним і Сталіним» [302].

Як відомо, XX з'їзд КПРС проходив у Москві з 14 по 25 лютого 1956 р. У відкритій звітній доповіді, виголошеній М. Хрущовим на з'їзді, не висувалося будь-яких звинувачень проти Сталіна, за винятком, окремих штрихів щодо «перегинів у партійно-державній лінії на місцях» і «порушень соціалістичної законності бандою Берії», який ще у 1953 р. був заарештований, засуджений і розстріляний. Хрущов наголошував на необхідності дотримання «ленінських норм партійного життя» і колективного керівництва країною. Делегати, які виступали на з'їзді, в тому числі і зарубіжні, або взагалі не згадували Сталіна, або ж акцентували увагу на тому, що він «продовжувач справи Леніна і вчення Маркса-Енгельса-Леніна [321, с.324] .

Без сумніву, процес «переоцінки цінностей» розпочався в країні задовго до XX з'їзду КПРС. Відразу ж після смерті Сталіна нове керівництво міністерства держбезпеки (МДБ) СРСР надало широкого розголосу діям щодо фальсифікації судових справ і причетності Сталіна до цих злочинів. У пресі були опубліковані факти, пов'язані із фальсифікацією «справи лікарів», «справи» грузинських політичних діячів. Були оприлюднені методи роботи слідчого відділу з особливо важливих питань МДБ. Групу співробітників цього міністерства не лише звільнили, а й, навіть, заарештували. Водночас із в'язниць та заслання повернулися близькі родичі та друзі членів Президії ЦК КПРС та інші керівні працівники. Розпочалися масові звернення до ЦК та правоохоронних органів родичів інших постраждалих - жертв репресій 30-х років. Чисельність звільнених зростала з кожним днем. Вони розповідали про страшні тортури під час слідства, нелюдські умови утримання в таборах. Резонанс від цих розповідей підсилювався й тим, що безпосередньо влада визнала безпідставність звинувачень безневинних людей, які пройшли складний шлях поневірянь.

А. Мікоян згадував: «Я думав, яка відповідальність покладена на нас, що

ми маємо зробити, аби не допустити подібного. Я пішов до М.С. і один на один почав йому розповідати. Ось яка картина. Ми маємо провести перший з'їзд без участі Сталіна, після його смерті. Яка повинна бути наша поведінка на з'їзді щодо репресованих сталінського періоду. …Необхідно коли-небудь якщо не всім членам партії, то хоча би делегатам першого після смерті Сталіна з'їзду доповісти про те, що було. Якщо ми не зробимо цього на цьому з'їзді, а коли коли-небудь і хто-небудь це зробить, не чекаючи наступного з'їзду – усі будуть мали законні підстави вважати нас повністю відповідальними за злочини, що відбулися. Звісно, ми несемо певну відповідальність. Проте ми можемо пояснити обстановку, у якій працювали. Якщо ми цього не зробимо за власної ініціативи, відверто розповімо правду делегатам з'їзду, то нам пробачать ту відповідальність, котру ми несемо в тій чи іншій мірі. Ну, скажуть, що ми поступили відверто, за власної ініціативи все розповіли і не були ініціаторами цих чорних справ. Ми свою честь відстоїмо, а якщо цього не зробимо, ми будемо збезчещені. Я запропонував внести до Президії пропозицію щодо створення авторитетної комісії, яка б розслідувала всі документи МВС, КДБ і підготувала доповідь до з'їзду. М.С. погодився зі мною» [11, с.145].

На думку редакції американської газети The Washington Post, що відразу відреагувала на події в СРСР «метою доповіді Хрущова було не лише звільнення співвітчизників, а й консолідація особистої влади та залякування партійних опонентів, котрі також з великим ентузіазмом брали участь у репресіях» [352, с.167].

У своїх спогадах Хрущов згадував: «З'їзд проходив, я би сказав добре. Проте мене муляла думка: «Ось з'їзд закінчиться. Буде прийнята резолюція. Все це формально. А що далі? На нашій совісті залишаться сотні тисяч розстріляних людей, дві третини складу Центрального Комітету, обраного на XVII партійному з'їзді.» [316, с.144].

Немає підстав сумніватися у щирості мемуариста, в тому що ним рухало почуття провини, намір відновити справедливість. Рішення щодо проведення закритого засідання з доповіддю Хрущова «Про культ особи і його наслідки»

було прийнято Пленумом ЦК напередодні з'їзду 13 лютого [316, с.84] . Звісно, цей факт спростовує думку про те, що рішення щодо оприлюднення даних комісії П.Поспєлова було прийняте у перервах між засіданнями з'їзду.

Як і слід було очікувати, 70 сторінок машинописного звіту комісії вміщували таку інформацію про репресії, що навіть з урахуванням обережності авторів документу, він справив «вибуховий» ефект. А.Мікоян запропонував виступити на з'їзді з оприлюдненням результатів роботи комісії її голові П.Поспелову, проте Хрущов запропонував досить виграшний для себе варіант: «…подумають, що секретар ЦК Ухиляється від відповідальності, замість того, щоб самому доповісти з приводу такого важливого питання» [202].

Зрозуміло, зупинити реабілітацію, що розпочалася було неможливо. Комісії з реабілітації були завалені листами з проханнями щодо перегляду справ. Люди почали повертатися з таборів, розповідати правду про трагічні сторінки історії. Приймаючи рішення щодо доповіді Хрущова керівництво ЦК намагалося взяти ініціативу у свої руки. Проте реакція суспільства у значній мірі скорегувала десталінізацію, що розпочалася зверху. Резолюція з основної доповіді Хрущова була прийнята одноголосно, хоча численні замітки в стенограмі на зразок «шум у залі», «рух у залі» були свідченням реакції делегатів.

Проте уже 25 лютого на закритому засіданні XX з'їзду КПРС М. Хрущов виступив з доповіддю «Про культ особи і його наслідки». У обожнюванні Сталіна він вбачав як ідеологічне обгрунтування терору, так і його безпосередню причину, пояснюючи її психологічним феноменом [318]. Його антисталінський виступ викликав суспільний резонанс і став своєрідною бомбою уповільненої дії, наслідки вибуху якої тодішні радянські керівники не могли навіть передбачити.

Політика, яку проводили спадкоємці Сталіна після його смерті не викликала жодних пересторог, тому XX з'їзд КПРС, зокрема виступ М.Хрущова на закритому засіданні пролунав для делегатів як грім серед ясного неба. Наслідки цього кроку вийшли далеко за межі внутрішньопартійного життя. Проте ніхто із 1430 делегатів з'їзду не втратив свідомість, як пізніше

стверджували деякі науковці. Вони «купилися» на чутки, що Хрущов так шокував осудом Сталіна, що впродовж доповіді трапилося декілька серцевих нападів, а деякі з делегатів опісля потрапили у алкогольну залежність або ж покінчили життя самогубством. Ці припущення й донині фігурують навіть у західній пресі [356]. Так, професор політології Університету Меріленда (США) В.Тісманеану назвав один такий смертельний випадок: лідер Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) Б.Берут у Москві захворів на пневмонію і 12 березня 1956 р. помер у Кремлівській лікарні, проте, як стверджували пізніше, помер від серцевого нападу після прочитання доповіді Хрущова [361].

До речі, М.Хрущов досить відверто виступив на пленумі ЦК ПОРП 20 березня 1956 р., хоча про цей виступ стало відомо лише у 2006 р., коли газета «Известия» подала щойно розсекречені документи щодо XX з'їзду. Варто навести цитату з його виступу у Варшаві: «Можуть запитати: а де ви були, ви разом зі Сталіним були. Да, були, бачили. Нехай з'їзд судить – достойні ми довіри чи ні. Це дійсно трагедія. І винний, звісно у ній, Сталін… Дехто каже: а що б ви робили без Сталіна під час війни. Німця би розбили раніше і з меншими втратами. Да, я в цьому переконаний. А можливо би і війни не було, розумніше побудували свою політику і уникли» [252]. В роботі з'їзду взяли участь близько 100 реабілітованих комуністів, список яких Хрущов затвердив особисто. У «таємній» доповіді згадано імена 23 партійних, державних і військових діячів, реабілітованих у судовому і партійному порядку.

Варто зазначити, що у доповіді М.Хрущов застосував досить поширений, проте науково недоведений прийом щодо виокремлення окремих фактів, їх навмисний, однобічний підбір, з приховуванням водночас найважливіших. Саме це спричинило до відсутності у доповіді доказів достовірності наведених «фактів». Все пропонувалося сприймати на віру. Тому й не було допущено обговорення доповіді на з'їзді. Огульна реабілітація практично усіх репресованих – своєрідний політичний акт і, жодним чином, ніякої доказової сили не має.

Спочатку суті виступу не зрозуміли навіть зарубіжні оглядачі. І хоча

доповідь не була опублікована, відкриті матеріали з'їзду давали достатньо підстав, щоб стверджувати про початок нової антисталінської лінії радянського керівництва. Впродовж більш ніж півстоліття історики, політологи, філософи намагаються знайти відповідь на питання: чи простежувалися у процесах, що відбувалися у радянському суспільстві, хоча би окремі об'єктивні соціально-політичні чинники. Науковцям важко повірити у те, що механізм знищення мільйонів людей та численних матеріальних втрат був суб'єктивним, як культ особи, створений за бажанням цієї особи. З погляду сьогодення можна стверджувати, що досить вдалим виявилося запропоноване Хрущовим слово «культ», що стало своєрідною ідеологічною знахідкою. «Культ» - це міф, містифікація, щось на зразок «опіуму для народу». «Культ» - це щось варварське, язичницьке, нехристиянське. Культ затьмарював реальність і наповнював свідомість фантомами. Отже, усе підпорядковувалося єдиній меті – розповісти народу правду, розвінчати міф, розібрати культ особи на цеглинки і, натомість, побудувати на його місці світлу будівлю колективного керівництва.

Найбільш офіційну версію тих подій висловив історик В.Наумов на підставі вивчення записів, які зробив на з'їзді завідувач загальним відділом ЦК КПРС В.Малінін та спогадів А.Мікояна, що зберігаються в Архіві Президента РФ під грифом «Особливо важлива особова папка» [202]. До того часу, коли документи потрапили до архіву, доступ до них мали лише Ю.Андропов, М.Суслов, К.Черненко та його перший помічник В.Прибитків.

Ряд подій, що відбулися напередодні та відразу після з'їзду яскраво підтвердили, що боротьба Хрущова з «культом» не була позицією, яку він пропустив через себе, а швидше стала засобом призупинення соціального вибуху в суспільстві, збереження особистої влади та прагнення тримати на короткому повідку підлеглих. Фактично Хрущов не зазіхнув на основи системи, збудованої у 1930-ті роки. Відмінність його режиму від сталінського полягає у тому, що влада вже не могла фізично знищувати інакомислячих, але партійний диктат над суспільством зберігся. XX з'їзд КПРС підкреслив, що

завдання пропаганди не лише у роз'ясненні теорії марксизму-ленінізму, а насамперед у сприянні практичного втілення її у життя [321, с.244]. Так російські історики вказували на те, що М.Хрущов змушений був у своїй доповіді робити вставки, покликані затушувати прояви культу особи, які загрожували самій природі соціалістичного ладу і могли б бути яскравим матеріалом для продовження ідеологічної боротьби проти СРСР [7, с.117]. Іншими словами, в СРСР поволі, проте досить цілеспрямовано формувався своєрідний культ партії, який мав би посісти місце культу єдиного вождя, тобто будь-які більш важливі рішення освячувалися ім'ям більше 15 млн. членів партії, хоча останні фактично не мали ніякого відношення до їх розробки.

Рішення XX з'їзду КПРС, самокритичний розгляд ним багатьох питань внутрішнього життя країни заохотили радянську інтелігенцію до діяльності, викликали у неї потяг до знань, втілення в життя настанов партії [234, с.157]. З висновком про певне пробудження свідомості інтелігенції після XX з'їзду КПРС можна погодитися, проте твердження, що вся інтелігенція висловлювала бажання втілювати у життя рішення партії, залишається суперечливим з огляду на появу і поширення дисидентського руху.

Не секрет, що критика культу особи Сталіна органічно пов'язувалася інтелігенцією, насамперед українською, яка найбільше постраждала під час голодомору та сталінських репресій, з подоланням негативних і невластивих явищ, що десятиріччями визрівали у національній політиці, призводили до руйнування духовної інфраструктури української нації, забуття мови, історії та традицій народу. Ознаки зростаючої та неконтрольованої кампанії з «переоцінки цінностей» у літературних та наукових колах відразу ж помічалися радянськими спецслужбами. Так, у довідці IV Управління КДБ при РМ УРСР повідомлялося: «Серед деякої частини істориків, літераторів та журналістів з'явилась тенденція заперечення націоналізму в Україні 1920-1940 роках. Окремі з них стверджують, що український та єврейський націоналізм видумані, як привід для розправи з неугодними працівниками, що потрібно критично переглядати партійні та радянські рішення з питань боротьби з

націоналізмом, так як певно вони в більшості базуються не на справжніх фактах, а на підтасованих хибних матеріалах, сфабрикованих за вказівкою «зверху» [17, с.121].

Звісно, XX з'їзд створив нові проблеми для влади. Він породив у суспільстві почуття розгубленості, нерозуміння того, що відбувається, загострив конфлікт поколінь. Більше того, розпочалися протести проти розвінчання Хрущовим Сталіна, а влада не збиралася розмовляти з опонентами без застосування сили. Вже в березні пролилася кров. Хрущов, готуючи «таємну» доповідь не задумувався над тим, який відгомін набудуть його слова в Грузії. Населення вийшло на мітинги. Хрущов замість того аби професійні пропагандисти пояснили ситуацію, провів каральну операцію, а потім «по-сталінськи» вимагав покарати заколотників. Один із працівників КДБ Ф.Бобков, відряджений у березні 1956 р. у Грузію згадував: «Багатьом діячам у центрі хотілося почути від нас, що в Тбілісі працював штаб, який очолював виступи проти XX з'їзду. Дехто навіть погрожував відібрати в нас партбілети за те, що ми звільнили учасників мітингів. Проте чекісти Грузії і Москви, які перебували у Тбілісі, змогли встояти і не пішли на масові репресії. Невже в Москві ніхто заздалегідь не міг подумати, як в Грузії будуть сприйняті факти, що розкривали злочини Сталіна, якого обожнювали» [60, с.42].

XX з'їзд справив неабиякий вплив на міжнародний комуністичний рух. Процес, започаткований ним призвів до розколу досі монолітного комуністичного руху. В результаті утворилися групи партій відповідної орієнтації: одні - визнавали «помилки» Сталіна і орієнтувалися на КПРС; другі – не визнавали критики Сталіна і орієнтувалися на Мао Цзедуна. Окрему групу становили «єврокомуністи», які окреслювали сталінізм як явище і намагалися переглянути саме поняття соціалізму. Професор політичних наук В.Таубман (США) описував каральні наслідки для Східної Європи, пробуджені промовою Хрущова. Так, у червні 1956 р. придушено страйк у Познані (Польща) – 53 особи - убиті, сотні ув'язнені. У листопаді 1956 р. радянські війська «умиротворили» повсталу Угорщину – більше 20 тис. угорців загинули. До

речі, В.Таубман - автор книги « Хрущов: Людина і його ера» англійською мовою, що 2005 р. – перекладена російською. У 2004 р. за цю книгу В.Таубман удостоєний Пулітцерівської премії у біографічному жанрі [299].

Вже згадуваний вище В.Наумов вважав, що Хрущов як і інші члени Президії ЦК, не лише розраховував уникнути особистої відповідальності, але й розумів, що визнання вищою партійно-державною владою сталінських злочинів дискредитує найбільш авторитетних і впливових членів Президії ЦК, тих, хто тривалий час працював зі Сталіним, хто у 30-ті роки був членом політбюро. Ступінь відповідальності членів президії ЦК могла стати інструментом тиску на них [202, с.7].

До речі, Берія першим намагався використати дані щодо сталінських злочинів як зброю тиску на своїх колег. Їх особливо лякав той факт, що Берія розкривав таємниці фальсифікації справ одноосібно і залишав у себе в сейфі матеріали, що засвідчували безпосередню причетність членів політбюро до сталінських злочинів. Берія одержував інформацію від підпорядкованих йому органів держбезпеки. Коли члени політбюро запідозрили, що Берія збирає проти них досьє, він поплатився життям. Відразу після розстрілу Берії Хрущов знищив всі документи, що зберігалися у його сейфі. Більше того, своїм соратникам він доводив, що зробив це, навіть не читаючи документів, у що досить важко повірити, проте перевірити неможливо. Хрущов усвідомлюючи неможливість його звинувачення у причетності до злочинів сталінської епохи, сміливо навішував ярлики іншим, будучи впевненим, що документи, які могли його скомпрометували знищені, або ж знаходяться за сімома печатками [159, с.281].

Прийнятий на закритому засіданні текст резолюції швидше за все, був узгоджений до початку засідання. Цілком можливо, що Хрущов запевнив керівництво КПРС у відповідності своєї доповіді змісту пропонованої резолюції, У ній зазначалося, що XX з'їзд КПРС, розглянувши питання щодо подолання культу особи Сталіна та його наслідків, схвалив роботу ЦК КПРС із відновлення ленінських норм партійного життя та розвитку внутрішньопартійної демократії за період з 1953 по 1956 рр. [83, с.221].

З'їзд запропонував ЦК КПРС послідовно здійснювати заходи з метою забезпечення повного подолання культу особи, ліквідації його наслідків у всіх сферах партійної, державної та ідеологічної роботи, дотримання ленінських норм партійного життя і принципу колективності керівництва. Відповідно до резолюції з'їзду партія мала керуватися положеннями марксизму-ленінізму щодо ролі народних мас, партії та особи в історії, недопущення незважаючи на заслуги культу особи політичного керівника. Однак, зазначені положення резолюції не відображали основного змісту доповіді Хрущова «Про культ особи і його наслідки». Більше того, у доповіді Хрущов фактично надавав нового змісту поняттю «культ особи», що на багато десятиліть увійшло у масову свідомість, свідомість науковців, представників еліти і керівників держави, які тісно співпрацювали зі Сталіним[244, с.481].

По-перше, Хрущов цитував положення так званого заповіту Леніна**,** текст якого одержали усі делегати з'їзду. Він звернув їх увагу на застереження Леніна, що Сталін на посаді генерального секретаря «зосередив у своїх руках необмежену владу». Він навіть висловлював сумніви з приводу того, «чи зуміє Сталін обережно користуватися цією владою». Вказавши на те, що побоювання Леніна виявилися справедливими, Хрущов заявив: «Ті негативні риси Сталіна, які за часів Леніна проступали лише у зародковому вигляді, в останні роки розвинулися у серйозні зловживання владою, що заподіяло шкоду членам нашої партії» [318, с.149].

По-друге, Хрущов підкреслював необхідність «виключення щонайменшої можливості повторення чогось подібного, що мало місце за життя Сталіна, котрий виявляв повну нетерпимість до колегіальності в керівництві й роботі. Більше того, він допускав грубе насильство над усім, що не лише суперечило його думці, а й, враховуючи його примхливість і деспотичність, суперечило його вказівкам» [318, с.154].

По-третє, Хрущов вперше публічно, хоча і на закритому засіданні визнав сам факт проведення репресій щодо тих, хто не поділяв позицій Сталіна, заявивши, що він «діяв не шляхом переконання, роз'яснення, копіткої роботи з

людьми, а шляхом нав'язування своїх установок, шляхом беззастережного підпорядкування його думці. Ті, хто були проти чи намагалися доводити свою точку зору, свою правоту, були приречені на звільнення з посади з подальшим моральним і фізичним знищенням». Говорячи про репресії, що здійснювалися після XVII з'їзду ВКП (б), Хрущов визнав, що «жертвами деспотизму Сталіна виявилося чимало чесних, відданих справі комунізму не лише видатних діячів партії, а й рядових членів» [318, с.159].

По-четверте, за словами Хрущова, поняття «ворог народу» Сталін запровадив для того, аби звільнившись від «необхідності будь-яких доказів ідейної неправоти людини чи людей, з якими вів полеміку», дати можливість «піддати самим жорстоким репресіям, з порушенням будь-яких норм революційної законності «усіх», хто в чомусь не погоджувався зі Сталіним, тих, кого лише запідозрили у ворожих намірах, усіх, на кого просто звели наклеп» [318, с.160].

Більше того, на думку М. Хрущова, «основним і, по суті справи, єдиним доказом провини вважалося, всупереч усім нормам сучасної юридичної науки», визнання «самого обвинуваченого, причому це «визнання», як показала пізніше перевірка, вибивалося шляхом застосування фізичних засобів впливу на обвинуваченого» [320, с.552]. Такими фізичними засобами впливу вважалися тортури, за допомогою яких, на думку Хрущова, «банда Берії господарювала в органах держбезпеки» і домагалася одержання доказів того, що заарештований - «ворог народу». Акцентуючи увагу на тому, що грубі порушення соціалістичної законності, тортури і катування, що приводили до самозвинувачення невинних людей, були санкціоновані Сталіним від імені ЦК ВКП(б), Хрущов практично всю провину за масові репресії переклав на Сталіна і, виконавця його волі, Берію [321, с .187] .

Ці та багато інших визнань Хрущова мабуть очікували деякі учасники з'їзду. І все ж, більшість комуністів і чимало пересічних радянських громадян сприйняли ці визнання як руйнування віри у міфи сталінського періоду, нехтування нормами і принципами життя у радянському суспільстві [31, с.271].

Рішення XX з'їзду КПРС поклали початок не об'єктивному аналізу того, що відбулося в країні у попередні десятиріччя, а створенню нового міфу - міфу про «культ особи». Цей міф спотворював дійсність, приховував від радянських громадян реальні мотиви дій керівників країни як в період сталінського правління, так і після його смерті. Погодившись з оцінками сталінського періоду, висловленими Хрущовим у його доповіді, делегати XX з'їзду навряд чи могли передбачити наслідки свого вибору. Вони, зокрема, акцентували увагу на фактах репресій серед представників партійного і державного керівництва, чим підтверджували потребу категоричної заборони репресій керівних працівників [244, с.781]. На практиці це означало своєрідний дозвіл, який не лише забороняв репресивні дії щодо зазначених категорій, а й вкрай ускладнював можливості їх судових розслідувань у випадках вчинення злочинів. Більше того, нівелював їх відповідальність за свої дії та й, взагалі, прийняті рішення. З того часу, вище державне і партійне керівництво практично вважалося неосудним і фактично непідвладним закону. Іншими словами, в СРСР досить поволі, проте цілеспрямовано формувався своєрідний культ партії, який мав би зайняти «вакантне» місце культу єдиного вождя. Водночас будь-які більш важливі заходи освячувалися ім'ям 15 млн. членів КПРС, хоча останні фактично не мали ніякого відношення до їх розробки і втілення в життя.

Окремі риси періоду культу особи притаманні навіть практиці політичної діяльності та державного управління сучасної України. Проводячи певну паралель можна побачити, що українські суди досить рідко виносять виправдувальні вироки у кримінальних справах (менше 1%). З метою одержання зізнання у міліції й досі до підозрюваних застосовуються тортури і насильство, яким прокуратура і суди схильні довіряти. Крім того, застосування норм права у суді залежить від соціального статусу позивача і відповідача. Не секрет, що ситуацію, яка складалася у радянському правосудді впродовж десятиріч сьогодні досить важко змінити, незважаючи певні спроби у проведенні правових і судових реформ в українському законодавстві.

Не можна забувати, що для більшості радянських громадян Сталін дійсно став своєрідним «Батьком», у соціальному плані навіть більш значущим, ніж їхні власні батьки. Формуванням міфу про культ особи Хрущов символічно знищив «Батька народів». Його дії, зокрема винесення тіла Сталіна з Мавзолею, були осмислені глибинним пластом свідомості. Згідно зі вченням Фрейда, несвідоме в окремих випадках істотно визначає мотиви і самої поведінки - як окремого індивіда, так і соціальних груп суспільства [314, с.104]. Оскільки міф про Сталіна був вкорінений у суспільну свідомість, як образ «Батька», дії Хрущова та інших радянських керівників після його смерті, окреслені як «подолання наслідків культу особи», сформували у суспільній свідомості, описаний Фрейдом, своєрідний «едипів комплекс» [314, с.168]. Мабуть, і сам Хрущов був схильний до дії: з одного боку, він керувався необхідністю символічного знищення «Батька народів», а, з другого, - відчував почуття провини за ці дії. Сила цього почуття вела до необхідності формування раціональних аргументів, які б змогли виправдати символічне знищення «Батька народів». Одним із таких аргументів була не лише глибока ненависть особисто до Сталіна, а й, до здійсненого ним. Хрущов не лише сам символічно знищив «Батька народів», а й зробив причетним до цього дійства практично усе радянське суспільство.

В результаті чимало радянських громадян сталінської доби одержали серйозну психічну і моральну травму і, мабуть, не змогли оговтатися до кінця життя. Цієї травми не були позбавлені і наступні покоління: відбувалася ретрансляція через свідомість батьків, родичів старшого віку, найближчого оточення, політиків, державних діячів [17, с.120]. Більшість керівників, які розпочали свою діяльність у сталінські часи виявилися практично нездатними до конструктивної стратегічної діяльності у напрямі розвитку суспільства, економіки, політики і державного управління. Це одна із причин того, що реалізована у хрущовський період стратегія розвитку країни, не сприяла прогресу, а, навпаки, здійснювали регресивні функції.

Комплекс заходів, розроблений відповідно до «боротьби з наслідками

культу особи» привів Хрущова до необхідності здійснення економічних реформ, зокрема, семирічного замість п'ятирічного планування економіки, створення раднаргоспів тощо [153, с.181]. Від зазначених методів, що виявилися вкрай неефективними, довелося відмовитися й наступному керівництву країни, очолюваному Л.Брежнєвим. Але і йому не вдалося запропонувати заходи ефективного вирішення стратегічних проблем в політиці, економіці та соціальній сфері. СРСР поступово програвав у конкуренції з розвинутими країнами Заходу.

Звісно, відсутність позитивних результатів реанімувала міфологічні уявлення щодо ефективності нібито відкинутих методів сталінського керівництва, хоча на практиці не відбулося повного руйнування сталінської спадщини, за виключенням, певного обмеження суспільної свідомості і соціальної практики, пов'язаних, наприклад, із забезпеченням так званих «ленінських норм партійного життя». Залишився незмінним важливий аспект свідомості радянської людини, зокрема панування державного патерналізму, яке, в свою чергу, блокувало розвиток справжнього колективізму в рамках «великого суспільства», супроводжувалося й таким фактором, як процвітання агресивного адаптаційного індивідуалізму. Все це у пострадянський період істотно вплинуло на руйнування економіки і соціальних відносин колективізму та солідарності, матеріальне розшарування у соціумі та зниження рівня життя переважної більшості громадян.

Зрозуміло, що стан суспільної свідомості безпосередньо не був пов'язаний з подіями XX з'їзду КПРС, проте підміна реальної історії країни міфологічним описом сталінської доби призвела до трактування цього періоду в інтересах діючої політики. Міфи про ефективність ієрархічних систем управління і жорстких покарань за правопорушення і злочини в сукупності з «едиповим комплексом» «шістдесятників» виявилися сильнішими нових, сучасних методів і принципів державного управління. Початком зміни ставлення суспільства до цих міфів відповідно до концепцій сучасного психоаналізу стала їх раціоналізація на основі широкого вивчення реальних

історичних фактів і громадських дискусій щодо змісту і сенсу.

Хрущов, руйнуючи на XX з'їзді ЦК КПРС сталінські міфи, намагався створювати власні, використовуючи інколи й неправдиву інформацію, логічно і емоційно створюючи нові міфи. Дещо пізніше у конкретних умовах, нову міфологію брали на озброєння борці зі сталінською спадщиною. На жаль, деякі зі створених на той час нових міфів зберігаються у свідомості громадян й понині. А сам період після XX з'їзду КПРС зусиллями ряду відомих радянських літераторів та публіцистів був представлений особливим міфом за однойменною назвою повісті І. Еренбурга «Відлига», написаної у 1953 - 1955 рр., опублікованої у 1956 р. [93]. Відлига, що настала після затяжної і похмурої ідеологічної та політичної зими сталінського режиму, стала, з того часу, звичним явищем не лише у радянській, а, й пізніше, у пострадянській літературі, і навіть у політичному лексиконі.

Варто зазначити, що просталінські настрої не так лякали Хрущова, як те, що частина суспільства сприйняла десталінізацію як початок широкої демократизації не лише партії, а й країни в цілому. Багато людей вважали, що критика Хрущовим злочинів сталінської доби – це перший крок до знищення всевладдя партійно-державної бюрократії. Цю бюрократію, в першу чергу, партапарат, Хрущов хоча й суттєво змінив, проте він ніколи не планував такої демократизації, якої бажала громадськість країни.

Партійний апарат монопольно володарював у країні і, за словами Л.Карпинського, «…організував реформи так, як їдуть на цирковому велосипеді з повернутою трансмісією – шалено обертаються педалі, а переміщення в просторі залишається мінімальним. Хрущов хотів створити у «верхах» і «низах» атмосферу подвижництва, але і там ніхто на хотів чи не міг рухатися [123].

У травні Хрущов виступив на засіданні правління СРП СРСР, де звинуватив літераторів у «однобічному» сприйнятті критики Сталіна, хоча вона набувала нечуваної гостроти. Настрої у суспільстві були настільки суперечливими, що практично неможливо було спрогнозувати подальшу

реакцію населення, насамперед інтелігенції, на можливе поглиблення десталінізації. Так, на зборах Спілки письменників України, Спілки художників України, Київської кіностудії художніх фільмів з доповіддю про роботу ХХ з'їзду і завданнями діячів мистецтв у світлі рішень з'їзду виступив О.Корнійчук. Заслуговує на увагу той факт, що завжди обережний О.Корнійчук, виступаючи на зборах художників, нагадав про примару націоналізму, яку постійно шукали в Україні і запропонував не вести стенограму зборів. Більше того, він підняв питання про реабілітацію А.Петрицького та В.Касіяна [124, с.80]. Особливе занепокоєння партійного керівництва викликали виступи письменників. Так, доповідав у ЦК КПРС перший секретар Київського обкому КПУ Г.Гришко: «поет А.Малишко заявив, що Голод 1933 року на Україні… був спеціально організований Сталіним (чи не вперше було сказано ці правдиві слова публічно! – *К.М.*). Чому ж Президія ЦК КПРС не сказала про це делегатам ХХ з'їзду? Каганович (на той час член Президії ЦК КПРС – *К.М.*) очорнив Сосюру, прибив Яновського і Рильського, переплутав Центральну Раду з Верховною. …за вказівкою тов. Кагановича на Україні було репресовано декілька тисяч чоловік» [323, ф.1, оп.24, спр.3979, арк.61].

Окрім закликів виправити помилки у національному питанні виступаючі гостро критикували недоліки у роботі міністерств і відомств, вказували на заформалізованість, грубість, відірваність від мас. Не вдалося спрямувати у спокійне русло збори активу працівників мистецтв м. Києва 15 березня 1956 р. навіть присутнім на зборах високопоставленим особам, зокрема міністру культури УРСР Литвину та спеціально прибулому з Москви міністру культури СРСР Михайлову. Народні артисти УРСР Новицька, Соломарський, директор кіностудії художніх фільмів Копиця, директор театру опери і балету Гончар гостро критикували діяльність міністерства культури УРСР за недоліки допущені у керівництві творчими організаціями в цілому і міністра Литвина за його некомпетентність,зокрема [323, ф.1, оп.24, спр.4256, арк.11-12].

Про існуючі перегини у національній політиці говорилося на ІІІ з'їзді композиторів, що проходив у Києві наприкінці березня того ж року. Заклики

виправити помилки у національному питанні звучали з вуст музикознавця Довженка, який стверджував, що в посиленні націоналістичних настроїв в України винні самі «москвичі». У виступі професора Львівської консерваторії А.Кос-Анатольського лунав заклик до розвитку національних особливостей української національної музичної культури [324, ф.661, оп.1, спр.277, арк.259].

В «Інформації про хід обговорення підсумків XX з'їзду КПРС на зборах трудящих і в партійних організаціях УРСР», датованої 31 березня 1956 р. перший секретар ЦК КПУ О.Кириченко повідомляв ЦК КПРС, що «…на окремих зборах мають місце демагогічні виступи, в яких критика культу особи фактично зводиться до заперечень всіляких авторитетів взагалі…». Тривогу партійного керівника викликала «безпорадність» працівників ідеологічного фронту, якими вважалися викладачі вищих навчальних закладів та науковці в нових умовах. Більше того, деякі з них вносили пропозиції щодо тимчасового припинення читати лекції з окремих дисциплін суспільного циклу. Покращення ситуації на ідеологічному фронті партійний функціонер вбачав у підготовці та публікації у ЗМІ наукових і популярних статей про шкідливість культу особи; проведенні семінарів пропагандистів, викладачів суспільних наук, присвячених важливим питанням марксистсько-ленінської теорії [19, с.392].

Варто зазначити, що представники української інтелігенції на лише ділилися наболілим, а й ставили конкретні запитання представникам вищих органів державної влади та управління як республіканського, так і союзного ґатунку. За твердженням В.Барана до державних органів влади у цей час надійшло чимало листів від громадян України, в яких пропонувалося зробити все можливе з метою розширення вживання української мови у спортивних організаціях, дошкільних закладах, ВНЗ, на виробництві, транспорті, у сфері зв'язку, налагодити випуск технічної літератури тощо [25, с.223].

У липні 1956 р. в пресі з'явилося перше повідомлення про реабілітацію українських письменників А.Еллана (Блакитного), В.Чумака та І.Микитенка, які стали жертвами сталінського терору [26, с.186]; розпочато кампанію реабілітації видатних діячів української культури, зокрема драматурга

М.Куліша, режисера Л.Курбаса, кінорежисера О.Довженка. Припинилися нападки на В.Сосюру та інших опальних літераторів, які у період ждановщини були звинувачені у націоналізмі та прямих відступах від офіційних політико-ідеологічних принципів [20, с.475].

Восени та взимку 1956 р. серед партійних функціонерів розповсюджувалися панічні настрої та чутки щодо складання списків з метою майбутньої розправи над комуністами. Усвідомлюючи небезпеку ситуації, що склалася Хрущов рішуче призупинив десталінізацію. Приймалися рішення, що спрямовували партійні організації та силові структури на протидію опозиційним настроям, які поширювалися серед різних верств суспільства. Зокрема у грудні 1956 р. прийнята постанова ЦК КПРС «Про ворожі вилазки на зборах партійної організації теплотехнічної лабораторії Академії наук СРСР» та закритий лист ЦК КПРС «Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів». В листі основна увага акцентувалася на тому, що «…буржуазна ідеологія найбільше впливає на творчу інтелігенцію та студентство» і тому лунав заклик «… без жалості знищувати антирадянські елементи» [323, ф.1, оп.24, спр.426, арк.129]. Обговорення зазначених документів вилилося у гучну ідеологічну кампанію, під час якої практично нанівець зводилися позитивні здобутки, досягнуті у процесі десталінізації, більше того, здійснювалися реальні спроби реанімувати теорію і практику сталінізму.

Важливу закономірність, пов’язану із зазначеними подіями помітив російський дисидент М.Молоствов. Він стверджував, що впродовж короткого періоду «відлиги» (лютий – листопад 1956 р.) політично мотивованих арештів, очевидно, не було, або у всякому разі відомості про них відсутні. Він припускав, що до появи у грудні 1956 р. листа ЦК КПРС від березня 1956 р. діяла таємна партійно-урядова постанова щодо незастосування ст.58-10 Кримінального Кодексу (КК) РРФСР та аналогічних статей КК союзних республік [254]. Спираючись на загальносоюзний матеріал, М.Молоствов мав рацію, проте він не враховував специфіку України, де боротьба з «українським

буржуазним націоналізмом» не припинялася навіть в умовах політичної відлиги. Не випадково під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників ЦК Компартії України настійливо наполягав на включенні до зазначеного листа ЦК КПРС фрагменту такого змісту: «…Партійні організації не завжди враховують ту обставину, що за останній час з місць ув'язнення повернулося чимало осіб реабілітованих або тих, які відбули термін ув'язнення. Серед них є особи, особливо з числа буржуазних націоналістів, які ідейно не роззброїлися. ЦК КПРС вимагає від партійних і радянських органів та усіх партійних організацій посилити виховну роботу з цими категоріями осіб, вивчати їх політичні настрої, і вживати рішучих заходів до тих, котрі намагаються відновити свою колишню антирадянську діяльність» [323, ф.1. оп.24, спр.4257, арк.187].

Намагаючись довести достовірність своїх міфів, Хрущов у доповіді наводив достовірні історичні факти, зокрема щодо понівечених людських доль, проте замовчував чимало інших фактів і упереджено оцінював діяльність як Сталіна, так і інших керівників держави. Так, він стверджував, що члени Політбюро ЦК ВКП (б) не чинили опору сталінським рішенням, побоюючись фізичної розправи. У доповіді неодноразово наголошувалося на тому, що партійні керівники перебували під постійною загрозою стати жертвами репресій і були змушені діяти проти своєї волі [321, с.328]. Мабуть, навіть через три роки після смерті Сталіна Хрущов побоювався звинувачень на свою адресу з боку своїх політичних супротивників.

Водночас він намагався послабити партійні позиції своїх політичних опонентів, в першу чергу, В.Молотова і Г.Маленкова. У ряді негативних випадків, згаданих у доповіді Хрущова, саме Молотов і Маленков були безпосередніми учасниками, а нерідко й виконавцями вказівок вождя. Разом з тим, Хрущов побоювався розглядати провину тих чи інших посадових осіб, оскільки розумів, що він сам та й інші керівники держави, безумовно, відповідальні за здійснення масових репресій.

Звісно, встановлення істини, історичної правди про культ особи в період

масових репресій, було досить небезпечним особисто для Хрущова. Тому він, мабуть, і вирішив гарантувати партійній верхівці недоторканість: не заарештовувати, не піддавати судовим розглядам і не страчувати. Така позиція дозволила Хрущову отримати підтримку багатьох членів ЦК і делегатів з'їзду, які побоювалися за своє майбутнє у період десталінізації. Цілком можливо, що саме це допомогло Хрущову бути знову обраним Першим секретарем ЦК на XX з'їзді КПРС. Зайнявши найвищу посаду в радянській державі, він в період чергового загострення політичної боротьби зумів провести через червневий (1957 р.) Пленум ЦК КПРС Постанову «Про антипартійну групу Маленкова, Молотова, Кагановича», яка фактично започаткувала процес знищення основних політичних конкурентів [241, с.121-126].

На початку 1959 р. на позачерговому XXI з'їзді КПРС, незважаючи на загальне очікування, мова про культ особи не велася. Більше того, через два роки у письменника В.Гросмана були вилучені усі примірники рукопису його роману «Життя і доля», в якому детально описувалося життя в'язнів не лише гітлерівських, а й сталінських таборів [6, с.112]. Цей новий кульбіт викликав на менший шок, ніж розвінчання Сталіна на XX з'їзді. Творча інтелігенція і студентство відчули перше важке розчарування в Хрущові. «Люди намагалися не згадувати про XX з'їзд, - згадував І.Еренбург. Молодь намагалися залякати і студенти перестали говорити на зборах про те, що думали і говорили між собою». Людям здавалося, що колесо історії, якщо не повернулося назад, то зупинилося. «Розсіяні останні ілюзії», - так оцінював згортання десталінізації О.Твардовський. В.Каверін був налаштований більш песимістично, стверджуючи «Запахло арештами» [90, с.224].

Новий відкритий наступ на культ особи відбувся на XXII з'їзді КПРС, про що засоби масової інформації інформували населення. Крім того, Хрущов виступав не єдиним обвинувачем. Більше 20 виступаючих оприлюднили сталінські злочини, детально зупинилися на співучасті у них Молотова, Маленкова, Кагановича, а іноді й Ворошилова [322]. У деяких письменників навіть з'явилася надія на те, що нарешті видавництва надрукують їх твори, в

яких об’єктивно розкриті понівечені долі репресованих.

У листопаді 1961 р. до редакції часопису «Новый мир» надійшов рукопис під назвою «Один день Ивана Денисовича», який приніс всесвітнє визнання невідомому на той час О.Солженіцину. «Коли Хрущов, витираючи сльозу давав дозвіл на публікацію твору, - згадував О.Солженіцин, - він очевидячки був твердо переконаний, що це сталінські табори, що у нього таких немає» [287, с.104]. Після ознайомлення з відгуком головного редактора журналу О.Твардовського на свій рукопис О.Солженіцин з іронією писав: «Я, будучи ненависником Сталіна, хоча би раз мав назвати у повісті його прізвище. Проте я ні разу не згадав його, і це невипадково: я добре усвідомлював, що Сталін не один, я бачив радянський режим. На зауваження рецензентів я зробив поступку і лише раз згадав «вусатого батька» [102, с.284]. Після публікації повісті вийшло друком чимало рецензій. Так, у рецензії, написаній К.Симоновим у газеті «Известия» зазначалося, що «…вона написана рукою зрілого своєрідного майстра. В нашу літературу увійшов сильний талант»[274]. Письменник В.Єрмилов назвав речі своїми іменами: «…О.Солженіцин розповів таку правду, яку неможливо забути, і яку не можна забувати, адже вона дивиться нам прямо в очі» [94] . І тоді Хрущов, підіграючи настроям інтелігенції, яка нерідко висловлювала свої думки у листах та на вимогу делегатів з’їзду від Москви, Ленінграда, Грузії і України підтримав постанову з’їзду про «недоцільність подальшого збереження в Мавзолеї саркофагу з гробом Сталіна» [295].

Розуміючи, що такий поворот може викликати незадоволення простих людей, акція була проведена таємно. Пізно ввечері 31 жовтня 1961 р. в обстановці абсолютної секретності, під приводом репетиції параду до 7 листопада, Червона площа Москви була оточена військовими. Вхід до Мавзолею, а також викопана могила були закриті фанерними щитами. На місці знаходилася лише похоронна команда, багаточисельна охорона та комісія з перезахоронення. Тіло Сталіна було перепоховане біля Кремлівської стіни [41, с.212].

Всупереч очікуванням, суспільство сприйняло цю акцію без ексцесів.

Країною прокотилася нова хвиля «відлиги», що буквально через півроку, в червні 1962 р. остаточно) завершилася. Повіривши у те, що відстоювати свої права трудящі можуть демократичним шляхом, робочі Новочеркаська вийшли на мітинг з вимогою: підняти заробітну плату та знизити ціни на продукти першої необхідності. За особистим наказом Хрущова армійські підрозділи розстріляли мітингувальників [205, с.281]. Цей ганебний вчинок Хрущова, що означало практичне згортання процесу десталінізації.

Отже, політична система сталінізму дійсно створила культ, хоча не можна забувати, що будь-яка тоталітарна система його створює. Проте справжнім і головним об'єктом культу виступає не людина з конкретним прізвищем, у даному випадку Сталін, а влада як така. Культ влади - у цьому криється сутність сталінізму. Культ влади значно життєвіший за культ особи.

### 3.2. Трансформація механізмів контролю за політичною діяльністю інтелігенції

Відносини інтелігенції і влади важливий фактор, що суттєво впливає на суспільно-політичне життя будь-якої цивілізованої країни. З метою усвідомлення цих відносин в СРСР та інших країнах, де влада зосереджувалася в руках представників комуністичного режиму, слід враховувати той факт, що владне лідерство належало не стільки власне державним інституціям, скільки тим структурам, які формально залишалися суспільно-політичними організаціями, проте реально монополізували сферу контролю і управління в суспільстві. Зазначені структури партії виступали головною, проте не єдиною складовою розгалуженої системи контролю і управління в країнах.

У Радянському Союзі події розвивалися за власним сценарієм. Владним структурам вдалося не лише навернути на свій бік значну частину інтелігенції, а й виховати, у повному розумінні цього слова, «радянську інтелігенцію» з її лояльним ставленням до влади. Влада ж, у свою чергу, нав'язуючи культурі ідеологічні стереотипи, нерідко й сама потрапляла до них у полон. Як відомо,

лише незначна частина інтелігенції брала участь в опозиції до влади або ж у правозахисному русі.

Влада і культура – дві різні сфери і оцінки, які її представники дають ситуації, що склалася, не завжди співпадають, більше того, можуть суттєво відрізнятися. В якості орієнтира «верхи» у своїх діях керувалися «генеральною лінією» (центр), від якої за певної свободи інтерпретації відмежовувалися своєрідні «підлінії» або ж «навколо-лінії» (периферія). Інші - шукали для себе «нейтральну територію», або ж намагалися таємно «пересунути кордон» чи заздалегідь були готові ризикувати під час відкритих «коливань», що виникали. Поступово формувалася констеляція різноманітних інтересів, що зумовлювали пошук форм свого вияву. Культурно-політичні «події» періоду 1953-1957 рр. свідчили, що поряд з яскравою поляризацією між «верхами» і «низами» у вищих ешелонах влади відбувалася додаткова диференціація інтересів і окреслювалися розбіжності у плані вирішення низки ідеологічних питань. Певною мірою, це дозволяло свободу дій, хоча й обмежену при вирішенні практичних проблем культурного життя.

Звісно, прибічники обмеження індивідуальної свободи дій у царині культурної політики усвідомлювали необхідність відновлення старої системи контролю, рекомендацій і вказівок, що дещо послабилися після XX з'їзду КПРС. Як відомо, за сталінських часів тоталітарний контроль за діяльністю радянської інтелігенції здійснював ЦК КПРС, який утримував під суворим контролем не лише процеси, що відбувалися у культурному житті країни, а й механізми управління ними.

ЦК відзначався розгалуженою системою з певною структурою: вищі і центральні органи партії (пленуми ЦК, Політбюро, Секретаріат ЦК) та апарат ЦК (відділи, сектори та інші підрозділи). Поряд зі структурами ЦК, що діяли на постійній основі створювалися й тимчасові органи. На фоні загострення на початку 1958 р. відносин інтелігенції і влади була створена Комісія з питань ідеології, культури та міжнародних партійних зв'язків. Перший голова - М.Суслов, члени: П.Поспелов, Н.Мухітдінов, О.Куусінен, К.Фурцева (члени і

кандидати у члени Президії ЦК та секретарі ЦК) [147, с.123]. Утворена Комісія - своєрідний результат поступових змін у культурно-політичному житті країни та не завжди скоординована і, тому дещо послаблена, реакція на ці зміни з боку партійних інстанцій, в основному, post factum.

До компетенції зазначеної комісії входило розпізнавання та вирішення проблем, що виникали при здійсненні і дотриманні основної культурно-політичної концепції і відповідно до вимог часу функціоналізація в інтересах партії і держави. Разом з тим, комісія займалася вирішенням питань, які випливали з практики культурного життя і були пов'язані зі змінами внутрішньо і зовнішньополітичної ситуації (прискорення культурного розвитку та його диференціація). З одного боку, йшлося про культурно-політичне управління «зверху» (вказівки, контроль, виправлення), з другого, – виникала гостра потреба аналізу висловлювань інтелігенції (письменників, художників, критиків) «знизу», в яких вона оприлюднювала як свої суб'єктивні оцінки, так і креативні судження, що не відповідали, встановленим «зверху», нормам.

На практиці це означало певне посилення боротьби з «формалістичними збоченнями» поряд з відносно ліберальними тенденціями в культурному житті в пост сталінську добу. Художні новаторські роботи митців, які вступили у творче життя після XX з'їзду, провокуючи гострі дискусії в творчих спілках, слугували своєрідним викликом для догматично налаштованих критиків. У засобах масової інформації постійно акцентувалася увага на тому, що мирне співіснування, яке пропагує Радянський Союз на політичній арені, не означає мирного співіснування різних ідеологій, що зумовлює дотримання в радянському мистецтві певних канонів, зокрема героїчне зображення трудових подвигів радянського народу.

Крім того, комісія займалася вивченням проблем міжнародної пропаганди, теоретичних питань міжнародного робітничого руху, «нагляду» за висвітленням цих питань у засобах масової інформації. Комісія виконувала досить відповідальну функцію: здійснення контролю за політичною спрямованістю діяльності Радінформбюро, Державного комітету з культурних

зв'язків із зарубіжними країнами, радіопередачами за кордоном тощо. У більш широкому розумінні, це означало – тотальний контроль за станом справ, подіями в галузі літератури, мистецтва, що мали політичне чи ідеологічне забарвлення. Комісія займалася справами виїзду радянських спеціалістів, діячів культури і науки за кордон і, відповідно, опікувалася приїздом закордонних діячів та фахівців до СРСР, вирішувала питання надання дозволів для поїздок за кордон і запрошень іноземців.

Більшість документів комісії віддзеркалювали її вплив на діяльність державних установ і громадських організацій, зміни, що відбувалися в системі та структурі державних установ і організацій та безпосереднє ставлення влади до процесів у галузі культури (створення, реорганізація тощо). Більше того, саме комісія здійснювала як прямий, так і опосередкований контроль, насамперед, у царині цензури. Досить широким був арсенал можливостей впливу Комісії: директивна освіта, реорганізація та ліквідація установ і організацій культури, зокрема творчих спілок, редакцій газет і журналів; вплив на їх фінансування; активна кадрова політика (призначення, звільнення, нагородження та ін.). Переважна більшість документів, підготовлених Комісією, друкувалися під грифом «таємно» або ж «цілком таємно».

У першій постанові комісії «Про заходи щодо усунення недоліків у виданні та критиці іноземної художньої літератури» від 11 лютого 1958 р., під грифом «цілком таємно» йшлося про підготовку проекту рішення із зазначеного питання на засіданні комісії. Постанова включала три додатки, а саме: «Записку відділу культури ЦК КПРС», «Довідку відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС» та «Записку відділів пропаганди і агітації ЦК КПРС із союзних республік та культури ЦК КПРС». В результаті обговорення зазначених додатків була прийнята відповідна постанова комісії «Про усунення недоліків у виданні та критиці іноземної художньої літератури», в якій зазначалося, що «…мало друкується творів передової сучасної літератури, де, як правило, правдиво розкриваються історичні перетворення у країнах соціалізму, визвольний рух та боротьба народів за мир та демократію» [147,

с.33-47]. Критикувалася й робота деяких місцевих видавництв. Зокрема, піддана критиці діяльність видавництва АН УРСР, завдання якого полягало у «… випуску наукової літератури, а не великим тиражами книг Г.Уельса «Повести и рассказы» та С.Цвейга «Повесть Магеллана», що було здійснено у 1956 р. [147, с.123-124].

Варто зазначити, що комісія практично не займалася «вивченням проблем», а лише готувала й приймала рішення з конкретних питань. У тих випадках, коли прийняття рішення виходило за межі компетенції комісії, підключався Секретаріат чи Президія ЦК. За звичкою, що склалася на той час, постанови конкретних органів ЦК мали узагальнену назву «постанови ЦК». З метою їх роз'яснення у поточних документах додавалося «по Комісії». За характером діяльності комісія практично мавпувала роботу Президії та Секретаріату ЦК. З боку Комісії відчувався своєрідний «потяг до консолідації», що активно підтримувався ЦК. Проте на найвищому партійному рівні рішення переважно приймалися без участі Комісії, що звісно йшло врозріз із лінією на консолідацію. Наочний приклад – відміна у травні 1958 р. постанови ЦК щодо опери В.Мураделі «Велика дружба», прийнятої у лютому 1948 р. [58, с.630].

І хоча питання, що визначали функції культури залишалися одним з основних проблем культурної ситуації, їх відкрито не обговорювала громадськість. Все зводилося до своєрідного контролю: що «корисне», а що «шкідливе» для країни, як діяти в умовах впливу на СРСР з боку зарубіжних країн і некомуністичних віянь. У середині 50-х рр. інтелектуальна атмосфера в країні змінювалася поступово, в той час як культурна практика значно випереджала її. Натомість вказівки комісії дещо відставали і не були спроможні врегулювати їх. Нерідко члени комісії ухилялися від розгляду культурно-політичної концепції, обмежувалися прагматично орієнтованими висловлюваннями, котрі базувалися на ідеологічному підґрунті і вичерпувалися багаточисленними попередженнями, вказівками, перевірками тощо.

Як відомо, власна боротьба за нову диференційовану та гнучку культурно-політичну концепцію, починаючи з 1959 р., знайшла собі місце в

літературі, з 1961 р. - в образотворчому мистецтві. Отже, розвиток літератури, театру та живопису відбувався більш динамічно, ніж керівна лінія Комісії, діяльність якої не відзначалася гнучкістю з ряду конкретних питань, що поступово зумовило втрату її дієздатності і як результат – розформування.

Дещо інший характер мала діяльність Ідеологічної комісії ЦК, створеної у листопаді 1962 р., замість ліквідованої згідно з рішенням Президії попередньої. З-під її контролю вилучалися міжнародні питання та питання спорту, «нагляд» за роботою окремих установ, проте додавалися питання освіти (як загальної, так і спеціальної). Більше того, комісія на відміну від попередньої була позбавлена права приймати постанови. Їй відводилася обмежена функція: обговорення проблем і підготовка відповідних пропозицій, проектів постанов, що розглядалися на засіданнях Секретаріату чи Президії ЦК.

Суттєві зміни відбулися і у складі нової Комісії, «рівень» якої дещо знизився. Реорганізовану комісію очолив секретар ЦК, завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по роботі із союзними республіками Л.Іллічов. У 1965 р. його замінив секретар ЦК, кандидат у члени Президії ЦК П.Демічев. До складу комісії входили завідувачі відділами ЦК, керівники відомств, головні редактори газет. Відповідно до нових функцій, змінився і склад документів: якщо перша комісія продукувала постанови, проекти, записки відділів ЦК, міністерств, відомств, різного роду довідки, то друга - стенограми засідань і нарад з діячами літератури і мистецтва.

На засіданнях Комісії партфункціонери намагалися інтенсивно «спілкуватися» з представниками творчої інтелігенції. Так, 26 грудня 1962 р. на засідання Ідеологічної комісії були запрошені молоді письменники, художники, композитори, творчі працівники кіно і театрів Москви, 7 та 8 березня 1963 р. - чергова зустріч керівництва партії з представниками творчої інтелігенції. Нерідко результатом зустрічей були заяви-каяття митців, твори яких піддавалися суворій критиці [147, с.234-236; 278-280].

Для більшості партійних керівників та й, особисто, М.Хрущова, про що піде мова у четвертому розділі, зустрічі з інтелігенцією слугували своєрідним

механізмом впливу на неї, одним із засобів того, що на той час трактувалося як виховна робота партії в середовищі інтелігенції. Так, голова комісії Л.Іллічов намагався пояснити необхідність зустрічей керівників партії і уряду з інтелігенцією тим, що «деякі творчі організації неспроможні самостійно вирішувати суттєві питання ідейно-художнього напряму, а їх дії потребують принципової партійної оцінки» [110].

Звісно, в середовищі інтелігенції поступово наростало незадоволення надмірною заідеологізованістю літератури і мистецтва, вимогами «мирного співіснування» різних художніх напрямів. З'явилося чимало творів і напрямів в мистецтві, що не вписувалися у рамки догматичного розуміння соціалістичного реалізму. На одній із зустрічей з інтелігенцією М.Хрущов заявив: «…потрібно, аби не партія, а ви самі боролися за чистоту своїх рядів» [147, с.304].

Відповідно до способу функціонування радянської літературної політики відбувалися збори в обласних і міських організаціях СРП СРСР. Під час їх проведення, в основному, відтворювалася позиція Хрущова з цих питань, а найбільш активних авторів з високої трибуни закликали до самокритики і зречення своїх поглядів. Важливим форумом, проведеним відразу після зустрічей з інтелігенцією став пленум Правління СРП СРСР (березень 1963 р.). На пленумі, з одного боку, йшлося про необхідність усвідомлення тез Хрущова та Іллічова, з другого, визрівав новий «скандал» навколо автобіографії Є.Євтушенка, опублікованої у французькому журналі «Експрес» та інтерв'ю Аксьонова і Вознесенського польському журналу «Політика». На думку членів правління СРП, озвученої на пленумі, в обох матеріалах простежувалися висловлювання, які «загрожували авторитету як Радянського Союзу в цілому, так і радянської літератури зокрема». У доповідях і виступах лунала гостра критика на адресу літераторів. Роль радянської літератури формулювалася таким чином, що її завдання - «сприяти зміцненню миру» у глобальному розумінні, радянська література – має стати «підручником для мільйонів» населення країни. Обидва фактори вказували на те, що у творчому середовищі

спостерігалося відхилення від принципів соціалістичного реалізму, а це вважалося «шкідливим і безвідповідальним», більш того, сприяло «ідеологічному роззброєнню» радянської літератури [12, с.238; 352, p.187]**.** По-різному вели себе й ті, кого звинувачували. Одні виступали із заявами, де визнавали партійну критику і обіцяли своєю творчістю довести відданість партії, хоча більшість здійснювала це під тиском обставин. Заяви-каяття публікувалися у періодичні пресі, наводилися уривки приватних листів і розмов, які нерідко свідчили про справжні мотиви каяття. Так, Є. Євтушенко, публічно визнаючи помилковість публікації «Автобіографії» за кордоном, у приватному листі писав, що це «неіснуюча провина», йому просто «набридло і він хотів, аби від нього відчепилися» [102, с.178].

Деякі художники виступили із самокритичними заявами на засіданні Ідеологічної комісії у грудні 1962 р. Так «…скульптор Е. Неізвестний - автор абстракціоністських скульптур, художники Е. Белютін – керівник групи художників-абстракціоністів і Б. Жутовський – автор абстракціоністських картин «Автопортрет» і «Толька» виступили із самокритичними заявами, в яких стверджували, що «відповідь на сувору, проте справедливу партійну критику своїх помилок дамо наполегливою працею» [98]. Важко розцінювати їх виступи щирими і вважати відмовою від власних творчих принципів. Такими були правила гри, умови продовження професійної діяльності. Деякі виступаючі намагалися пом’якшити ситуацію: І.Еренбург закликав проявляти терпимість до альтернативного мистецтва; Є.Євтушенко звертав увагу на те, що нерідко сірість використовує соціалістичний реалізм як прапор. Інші продовжували відстоювати свої позиції [214, с.134].

Звісно, запрошення творчої інтелігенції на зустріч у Кремль не було рядовою подією в житті митців, швидше свідчило про своєрідне визнання, наближення до влади. Участь у такій зустрічі давала можливість висловитися, безпосередньо звернутися до перших осіб країни. Навіть ті, кого викликали з метою публічного засудження, ставали відомими. Згадуючи свою зустріч, художник Б.Жутовський писав: «причетність до «державного скандалу» навіть

сподобалася мені, а знайомі у тисячний раз просили переповісти деталі зустрічі» [98] .

Гнітюче враження на учасників зустрічі справляла поведінка М. Хрущова, котрий підвищував голос, постійно перебивав виступаючих, робив зауваження слухачам, коли реакція не подобалася йому. Хрущов вважав, що має право керувати мистецтвом, хоча насправді нічого у ньому не розумів, проте необмежена влада партійного лідера дозволяла йому не лише втручатися, а й повчати митців. Дещо пізніше, у своїх спогадах М. Хрущов визнавав: «…шкодую, що так поводив себе, адже перебуваючи на високій державній посаді, мав стримувати себе» [316, с.98]. У ті часи навіть поширювалася думка про те, що гнів М. Хрущова провокували консерватори Л. Соболев, А. Сафронов, В. Кочетов та інші. Нерідко М. Хрущов виступав своєрідним об'єктом маніпуляцій парт номенклатури, а його невдоволення спрямовувалося, в основному, проти молодих талановитих авторів [316, с.156]. Однак, інтелігенція була впевнена, що «батько» може випороти, особливо якщо потрапиш під гарячу руку, проте не до смерті [199, с. 216]. У звітах на сторінках преси друкувалися відредаговані доповіді М. Хрущова і позитивні відгуки учасників. Виступи керівників парторганізацій майже дослівно цитували доповіді М. Хрущова. Більше того, інколи під час виступів використовувалася військова лексика, що нагнітала певну напругу. Так, перший секретар Ленінградського райкому КПРС м. Москви Л. Петров у квітні 1963 р. говорив: «Ми з вами, товариші, бійці одного фронту, фронту ідеологічної боротьби. І, як бійці, повинні добре пам'ятати, що зброя наша має бути завжди чистою» [147, с.345].

На деяких засіданнях Ідеологічної комісії розглядалися питання стану театрального мистецтва і кінематографії, де акцентувалася увага на тому, що митці «втратили чітку партійну позицію у відображенні радянської дійсності». Це був фактичний заклик до обмеження соціальної ролі літератури і мистецтва шляхом виконання ідеологічного замовлення партії: пропагування «нового справжнього комуністичного» і засудження того, що «перешкоджає руху

вперед» [132, с.256].

В основному творча інтелігенція дослухалася до вимог «зверху», проте її ставлення до посилення партійного тиску викликало неоднозначну реакцію. Найбільш яскраво це простежувалося у студентському середовищі, свідченням чому були доповідні записки органів держбезпеки на адресу ЦК. В них наводилися окремі висловлювання студентів на зразок: «…у мистецтві відбувається щось жахливе і дещо схоже на те, що було у недобрій пам'яті 1948 р., різниця лише у тому, що людей не розстрілюють [147, с.450].

По-різному реагували на «історичні зустрічі» центральні журнали «Новый мир» і «Октябрь». Так, «Новый мир» у редакційній статті визнавав партійну критику справедливою, хоча Іллічов вважав, що це було «зроблено без піднесення». Журнал «Октябрь» на своїх шпальтах навпаки нагнітав напругу, «роздував загрозу буржуазного впливу» на літературу та мистецтво. «Саме в цьому, - вважало партійне керівництво, - лінія журналу дещо розходилася з офіційною партійною оцінкою, згідно з якою втручання ЦК призводило до позитивних змін у свідомості та творчій практиці літераторів». У публікаціях журналу підкреслювалося, що «…ідейні противники лише змінили тактику, вичікують» [147, с.349]. Отже, партійні функціонери констатували, що мають місце розбіжності у публікаціях журналу з лінією партії, проте відкрито у творчість не втручалися.

Питанням ідеологічної роботи був присвячений червневий 1963 р. Пленум ЦК, доповідачі якого констатували, що «…за три місяці, що минули з часу зустрічей Хрущова з інтелігенцією практично нічого не змінилося». Певний відступ партії від поточної кампанії, що спостерігався на той момент, не означав її відмови від керівної ролі у художній сфері. Своєрідна заміна прямого втручання партії у літературну політику та перевага Спілки письменників у ході прийняття конкретних рішень у цій сфері, іноді розглядалася як «нерішучість». Подібним чином інтерпретувалася й відсутність чіткої культурно-політичної лінії. Поняття «нерішучість» і «чітка лінія», що постійно лунали на зібраннях різного рівня створювали уяву, що

політика в галузі культури повинна підпорядковуватися догматичній лінії партії, а впливи внутрішньополітичного чи зовнішньополітичного характеру можуть викликати лише певні, і, то непомітні, «коливання».

Якщо виховну функцію радянської літератури брати за вищий критерій, то, звісно, з погляду на внутрішньо і зовнішньополітичні процеси, можна стверджувати, що в деякі історичні періоди, партійні функціонери намагалися не втручатися у діяльність творчих спілок, а в деякі – вбачали гостру потребу вносити певні корективи у її функції. У тих випадках, коли партійне керівництво вважало, що зазначені принципи в результаті досить ризикованого «розширення кордонів» в мистецтві та літературі поставлені під сумнів, про існування кордонів нагадувало їх пряме втручання. Різний поріг терпіння, іншими словами, розрахунок того, до якої межі партія може «дозволити» собі займати «більш ліберальну» позицію або ж коли доречно, не виправдовувати вживання термінів «нерішучість» або «коливання» – це прерогатива керівництва і зовсім інше питання.

Лінія пленуму найкраще простежувалася у редакційні статті «Літературної газети», де наголошувалося на необхідності «єдиного, комплексного і скоординованого руху уперед» [256]. У доповіді Л. Іллічов аналізував діяльність окремих діячів культури, які, на його думку, «сповзли на позиції мирного співіснування з буржуазною ідеологією. Більше того, - зазначав він, - у літературі, кіно та театрі нерідко можна побачити духовно збіднених людей, яскраво описується маленька «правдочка», проте ігнорується велика правда» [268, с.124]. Центральне ж питання дискусій з приводу визначення «правди життя», зводилося партійними ідеологами до протиставлення «великої і малої правди». Водночас міністр культури СРСР К.Фурцева наголошувала на помилках керівників культурної сфери, які не спромоглися допомогти митцям «уникнути помилок у процесі створення творів мистецтва» [209].

Варто зазначити, що у порівнянні із зустрічами керівництва партії і уряду з інтелігенцією, пленум пройшов досить спокійно. Критика на адресу деяких

митців не означала їх прямого «відлучення» від літературного процесу. Вказувалося лише на те, що партія «допоможе» їм виправити ідеологічні помилки і, в подальшому, вони зможуть повернутися до своєї творчої праці. Саме на них покладалося відповідальне завдання - посилити ідейно-виховну роботу серед творчої інтелігенції, яка, в свою чергу, «…повинна свою творчість тісніше пов'язувати з практикою комуністичного будівництва». Щодозастосування репресій до тих, котрі завинили, Л.Іллічов наголосив: «…завдання не в тому, щоб «відлучати» розкритикованих письменників, а щоб допомогти їм зрозуміти свої ідеологічні помилки» [268, с.128].

І хоча делегати пленуму відмовилися від створення, запропонованої Л.Іллічовим, єдиної організації, котра б об'єднувала у своїх рядах усіх діячів мистецтв, була створена нова структура - Державний комітет з питань друку, що привело до скорочення державних видавництв. Звісно, новий комітет застосовував більш жорсткий контроль за друкованою продукцією і завуальовано втручався в їх публікацію. Більше того, прийняті керівництвом заходи допомогли уникнути втручання зовнішніх спостерігачів, адже критика з боку Заходу спрямовувалося, насамперед проти прямого втручання партії у справи літератури і мистецтва.

Серйозну пересторогу викликало розповсюдження самвидавчої літератури, про що детальніше піде мова у четвертому розділі. У списку рукописних матеріалів, що зберігалися в Ідеологічному відділі ЦК у 1964 р. можна віднайти перелік неопублікованих прозових і поетичних творів О.Солженіцина, В.Стуса, В.Симоненка, С.Городецького, Б.Окуджави, Б.Пастернака, Н.Гумільова, Ліни Костенко, стенограму судового процесу І.Бродського, лист Ф.Раскольнікова Сталіну, нарис з історії радянської генетики, зарубіжні матеріали з єврейського питання тощо. Заходи Ідеологічного відділу з цих питань обмежувалися дорученнями на зразок «ознайомити керівництво Спілки письменників СРСР з цим списком та провести обговорення з метою «залякати письменницьку громадськість» [347, с.178] .

Звісно, органи КДБ пильно стежили за нелегальною літературою і

робили все можливе хоча би для часткового обмеження її розповсюдження. У цьому показовим став арешт у 1963 р. невідомого Архипова, який використовував типографію Держбуду СРСР «для видання книжок сумнівного змісту» [60, с.345]. Цей арешт досить вміло був використаний для зміни правил користування і зберігання так званих «ідеологічно шкідливих» творів зарубіжних авторів, що друкувалися російською мовою під грифом «таємно» і розповсюджувалися з метою ознайомлення серед керівників окремих відомств, насамперед, співробітників Міністерства закордонних справ (МЗС). Проте, під час проведеної перевірки було виявлено, що деякі співробітників МЗС не лише особисто користувалися зазначеною літературою, а й, «нерідко, брали її додому, де з нею могли ознайомитися члени їх родин та друзі» [215, с.222]. Звісно, таке «неподобство» викликало не лише незадоволення діяльністю Міністерства культури і Держкомітету з радіомовлення та телебачення, а й звинувачення щодо відсутності контролю за зберіганням літератури. Як результат, розпорядження органів держбезпеки щодо обмеження списку осіб (до 400), які мали право на користування зазначеною літературою. Крім того, в обов'язковому порядку мало вказуватися прізвище одержувача відповідної літератури [8, с.245]. Незважаючи на прийняті заходи, повністю перекрити канали позацензурної літератури не вдавалося.

Засідання Ідеологічної комісії ЦК, що відбулося у травні 1964 р., підвело підсумки розвитку літератури і мистецтва після липневого 1963 року Пленуму ЦК. На засіданні виступило лише 52 особи із більше ста бажаючих. У доповідях і повідомленнях озвучувалися досягнення, робився наголос на «консолідації сил», критика, що лунала з трибун, носила загальний безособовий характер. Певним дисонансом прозвучали слова секретаря ЦК КПУ Скаби, який у заключному слові зазначив: «…необхідно завершити так звану практику «самвидаву», взагалі знищити практику ходіння нездалих віршів, поем, листів, так би мовити «самвидав»: сам надрукував, сам розповсюджує, передає друзям, друзі передають за кордон, там видають ці книги, чим б'ють по нашій великій соціалістичній країні і культурі» [147, с.522].

## Висновки до третього розділу

Отже, досліджуючи процес оновлення механізмів інтеграції інтелігенції у забезпеченні функціонування політичного режиму М.Хрущова окреслено специфічні риси за допомогою яких здійснювалася зазначена щодо практичної реалізації політичної лінії Хрущова, імпульс якій дав XX з'їзд КПРС та закрита доповідь Хрущова, що заохотили радянську інтелігенцію до суспільно-політичної діяльності та втілення у життя нового курсу партії, хоча не вся інтелігенція була готова до цього. Саме інтелігенція усвідомлювала серйозність ситуації, що склалася в країні внаслідок розвінчання культу особи.

Удосконаленню механізмів контролю за діяльністю інтелігенції на фоні загострення її відносин з влади сприяли, створені партійним керівництвом, Ідеологічні комісії ЦК КПРС, завдання яких полягало як в культурно-політичному управлінні інтелігенцією «зверху» (різноманітні вказівки, контроль, виправлення), так і в аналізі висловлювань інтелігенції «знизу», де нерідко оприлюднювались суб'єктивні оцінки чи креативні судження, що, переважно, не відповідали, встановленим «зверху», нормам. Зазначені комісії здійснювали як прямий. Так і опосередкований контроль, насамперед у царині політичної цензури. Своєрідним механізмом контролю слугували й творчі спілки, основне завдання яких – втілення в життя чіткої культурно-політичної лінії.

У постсталінський період змінилася структура відносин між політичним лідером і елітою. Колективне керівництво, яке сформувалося за часів Хрущова, означало максимум влади верхівки і мінімум відповідальності. І хоча, з одного боку, здійснювалися певні зрушення в оновленні політичного режиму, з другого, відбувалася трансформація механізмів контролю за політичною діяльністю інтелігенції. Реформаторська течія, що сформувалася у партійно-державній номенклатурі виявилася досить слабкою і не змогла протистояти частковій ресталінізації радянського суспільства.

# РОЗДІЛ 4
# ОСОБЛИВОСТІ МОДЕЛІ ПРОТЕСТНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОГО/АВТОРИТАРНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

## 4.1. Еволюція базової форми протестної політичної участі інтелігенції

Радянське суспільство з його подвійною мораллю лише загартовувало інтелігенцію. Інтелігенція знову піднімалася, знову вірила, страждання нічому її не навчили. Так, О. Блок свого часу повірив більшовикам і закликав інтелігенцію «слухати музику революції», В. Маяковський – сам прийшов у Смольний («моя революція»), М. Горький з'явився зі своєї добровільної еміграції, коли його покликав Й. Сталін, Б. Пастернак вигукнув «Ти поряд, далекий соціалізм» [85, с.318].

Д.Бедний, К. Фурманов, О. Фадеєв, О. Толстой, М. Шолохов та ін. – вірою і правдою служили радянській владі і не через страх, а свідомо. Д. Шостакович, Мейєрхольд, Ейзенштейн, Зощенко, І. Еренбург, О. Твардовський, К. Симонов, Корольов були живим втіленням «подвійної моралі» радянської інтелігенції... Навіть найбільш незалежні представники інтелігенції XX ст. – М. Булгаков, Цветаєва, Гросман, Вавілов не уникли творчих протиріч та ідейно-морального роздвоєння, що особливо яскраво виявилося у «шістдесятників хрущовської відлиги» – періоду ілюзій відносно «соціалізму з людським обличчям».

Кінець 1950-х – початок 1960-х років окреслений новою хвилею антисталінської кампанії, що під тиском обставин, які склалися в СРСР дещо пригальмувала свій хід. На новий рівень вийшло літературно-художнє бачення найважливіших суспільних проблем. Інтелігенція все частіше виходила за вузькі рамки офіційно дозволеної правди та виносила на громадське обговорення теми сталінських злочинів, життя сучасного суспільства, моральні проблеми. Все частіше вона несла в собі вагомий потенціал духовного

протистояння тоталітаризму, усій створеній ним атмосфері брехні і насилля. Тут проявлялися подвижницькі якості інтелігенції, її моральна стійкість та політичний героїзм, що підгодовував як опозиційну суспільно-філософську думку, так і літературну творчість «в стіл». Розмірковуючи над феноменом інтелігенції О. Солженіцин в «Архіпелазі ГУЛАГ» стверджував: «Інтелігент – це той, чиї інтереси і воля до моральної сторони життя настирливі й постійні, на них не лише не впливають зовнішні обставини, іноді це відбувається навіть всупереч їм» [287, с.158].

Страхітливе випробування ГУЛАГом, що випало на долю інтелігенції в епоху сталінського тоталітаризму, зблизило досвід «простого народу» і інтелігенції, призвело до особливого у світовій історії «злиття досвіду» верхнього та нижнього прошарків суспільства. Не випадково враження від цього досвіду породило в середовищі інтелігенції потужних протестантів, котрі своєю діяльністю наблизили крах тоталітаризму у світовому масштабі та обумовили крах радянського комунізму – О.Сахарова та О.Солженіцина [22, с.186].

Культурне життя означилося небаченим до того сплеском творчої активності, адже порушення стильового вакууму через знайомство (нехай і поверхневе) з сучасними тенденціями капіталістичного світу, зокрема Всесвітній фестиваль молоді в Москві (літо 1957 р.), переклади творів Е.Хемінгуея, Ж.-П.Сартра, А.Камю, виставки класиків зарубіжного мистецтва ХХ ст., тижні кінематографа Франції, Англії, Японії та ін. [215, с.176], спричинило мистецькі і літературні дискусії молоді, появу Клубів творчої молоді – все, що згодом стало невід'ємним символом 1960-х років. Відчувалося послаблення так званої «основної культурно-політичної концепції», що оформилася у 1920-ті роки і поступово консолідувалася у сталінську концепцію культури. Внаслідок певної лібералізації внутрішньої політики після 1953 р., політика партії в галузі культури не була інноваційною ні щодо механізмів прийняття рішень, ні щодо їх здійснення, а лише реагувала на актуальні проблеми чи події. Партійне керівництво на деякий час втратило значення інтелектуального центру, виконуючи, здебільшого, функцію наглядача.

Межі десталінізації у ставленні влади та інтелігенції наочно підтвердила «Справа Пастернака». У 1955 р. Б.Пастернак закінчив роман «Доктор Живаго». Оскільки радянські літературні журнали відмовилися його друкувати, Пастернак опублікував роман за кордоном, що логічно викликало невдоволення у партійному середовищі. Після присудження йому у 1958 р. Нобелівської премії невдоволення властей досягло апогею. Під тиском обставин Пастернак не лише був змушений відмовитися від премії, а й з метою уникнення вигнання з СРСР, направив у газету «Правда» заяву такого змісту: «…я відмовився від премії за власної ініціативи і звинувачую Захід у використанні мого твору з політичною метою» [217, с.374]. Звісно, не лише зміст твору турбував представників влади, а насамперед те, що твір «всім своїм духом протистояв світорозумінню, яке насаджувала партія». Окрім того, «справа Пастернака» окреслила два інших важливих питання: відродження традиційної ролі російського письменника, носія правди, який не потурає політичній владі та питання щодо взаємин із зовнішнім світом, адже публікація роману за кордоном підривала монополію влади на право спілкування із зовнішнім світом, яку вона прагнули зберегти за собою.

«Справа Пастернака» окреслила межі десталінізації з різних точок зору: перша – ставлення влади до представника інтелігенції, якому пред'являлася низка звинувачень на зразок: антирадянщина, презирливе ставлення до російського народу, ганебне схиляння перед Заходом, матеріальна зацікавленість, друге - поведінка інтелігенції в цілому. Зіткнення між Пастернаком і владою привело інтелігенцію до необхідності відкритого вибору, яким вона, на жаль, не змогла скористатися у повній мірі. Чимало письменників на засіданні правління СРПУ 27 жовтня 1958 р. під час розгляду питання щодо виключення Пастернака зі Спілки письменників зустріли оплесками звинувачення на адресу Нобелівського лауреата, висловлені першим секретарем ЦК комсомолу Семичастним. Він у різкій формі зауважив «…Пастернак напаскудив там, де їв, він напаскудив тим, чиїми працями він живе і дихає» [108, с.299]. Зазначена справа зумовила серйозну кризу у

свідомості інтелігенції, яка виявилася нездатною відкрито протистояти тиску влади. Ця криза для більшості інтелігенції переросла з одного боку, у почуття постійної глибокої провини, з другого, стала початком морального відродження.

З новою силою обговорення проблем сталінізму продовжилося на XXII з'їзді, що проходив 17-31 жовтня 1961 р. «Давно я не пригадую такого цікавого читання, як промови на XXII з'їзді!, – зазначав О.Солженіцин. – В маленькій кімнатці дерев'яного будиночка… я читав, читав ці промови – і стіни мого потаємного світу заколихалися як театральні куліси» [287, с.14]. Подібна реакція підпільного письменника та колишнього в'язня на черговий партійний з'їзд була невипадковою. За своїм значенням та силою впливу на суспільну свідомість, цей з'їзд не поступався XX з'їзду .

XXII з'їзд КПРС, як зазначалося вище, започаткував новий етап десталінізації, адже з новою силою лунала критика «культу особи». На з'їзді йшлося не лише про злочини Сталіна, а й соратників В.Молотова, Л.Кагановича, Г.Маленкова, К.Ворошилова. За словами Хрущова «вони чинили різкий опір партії за засудження культу особи, за розв'язування внутрішньопартійної демократії…», «…на виявлення конкретних винуватців репресій…» [322, с.105]. Показово, що в доповіді Хрущова та виступах делегатів критика спрямовувалася насамперед проти «антипартійної групи». Так, на адресу В.Молотова було висловлено 20 конкретних звинувачень, в яких розкрито його «антирадянську, антиленінську, зрадницьку діяльність», Л.Кагановича - 10, Г.Маленкова - 9, Й.Сталіна - тільки 8. Слід підкреслити, що і вони уже наводилися у доповіді М.Хрущова на закритому засіданні XX з'їзду і, відповідно, нічого нового в плані критики культу особи не додавали [251, с.51].

На цьому питанні досить детально зупинився у своїй доповіді перший секретар ЦК КПУ М.Підгорний, який різко засудив діяльність Кагановича, стверджуючи, «…він оточив себе зграєю безпринципних людей і підлабузників, переслідував відданих партії кадрів, цькував і тероризував керівних працівників республіки. Як справжній садист, Каганович знаходив

задоволення в знущанні з активістів, з інтелігенції, принижував їх людську гідність, погрожував арештами і тюрмою». І далі «…не маючи ніяких підстав, він звинуватив у націоналізмі провідних письменників республіки» [322, с.180].

Варто зазначити, що починаючи з червневого (1957 р.) пленуму ЦК КПРС формувалася тенденція до возвеличення М. Хрущова. «Близький друг народів усієї країни», «космічний батько», «поводир правди, прогресу, життя і щастя», «надія людства – Москва, Ленін, Хрущов» – ось лише деякі епітети, що використовувалися у виступах делегатів XXI та XXII з'їздів КПРС [352, с.194].

Водночас XXII з'їзд, де було прийнято третю програму КПРС, дав новий поштовх асиміляційним процесам в СРСР. Варто зазначити, що у документах з'їзду говорилося про зближення націй, посилення їх соціальної однорідності. І хоча у доповіді Хрущова наголошувалося, що «…навіть після того, як комунізм в основному буде побудований передчасно декларувати злиття націй», проте практичні кроки політичного керівництва спрямовувалися на штучне пришвидшення процесу «стирання національних відмінностей» [295, с.68]. Більше того, він сформулював концепцію радянського народу, покликану теоретично обґрунтувати досягнення радянської національної політики, з якої випливав висновок формування «загальної для всіх радянських націй інтернаціональної культури, вільний розвиток мов народів СРСР і вивчення російської мови як засобу міжнаціонального спілкування і співробітництва» [322, с.86] .

Настрої населення у відповідь на рішення XXII з'їзду КПРС найяскравіше простежувалися у середовищі творчої інтелігенції. Так, на III Пленумі Правління СПУ у січні 1962 р. поет Д.Павличко, з приводу перепоховання Сталіна констатував: «Я зачарований XXII з'їздом, зачарований тою сміливістю, з якою була винесена труна чоловіка, у якого не тільки в крові вуса, а і руки в крові. Тою сміливістю, з якою було поставлене питання про комунізм. Через це я зачарований рідною своєю партією, до якої я належу і впевнений, що ми зробимо те, що намітили» [323, ф.1, оп.31, спр.1955, арк.28]. Б.Антоненко-Давидович наголосив на тому, що «культ особи Сталіна позбавив

літературу багатьох її функцій, він звів літературу до одописання, але не те страшне, а страшне те, що в літературі лишились тільки одні функції ілюстративні, а де ж її громадські функції, де голос літератури, як сигнальника, як викривача?» [323, ф.1, оп.31, спр.1955, арк.44].

Як і раніше, ставлення до Сталіна розколювало суспільство. Не забуваючи про суспільні дискусії, що виникли як результат XX з'їзду партійне керівництво наприкінці грудня 1961 р. провело нараду з ідеології із запрошенням туди представників творчої інтелігенції. Обговорювалися помилкові тенденції, що простежувалися в деяких творах, окреслювалися загальні ідеологічні настанови. Говорячи про минуле, Л.Іллічов у доповіді наголосив, що «ніякий культ особи не зміг зупинити поступального розвитку радянського суспільства, змінити природу соціалістичного ладу» [265, ф.5, оп.30, спр.346. арк.23]. На нараді наголошувалося на помилках Сталіна в історико-партійній науці, економічній теорії, філософії, лунала критика так званого «сталінського етапу» в розвитку марксизму-ленінізму. Разом з тим, позитивну оцінку отримали праці Сталіна «Марксизм і національне питання» та «Про основи ленінізму». Більше того, підкреслена необхідність «проведення чіткої межі між культом особи і всією багаторічною і багатогранною діяльністю нашої партії» [265, ф.5, оп.30, спр.346. арк.46].

Після гострих критичних зауважень, висловлених на адресу «Короткого курсу ВКП(б)» розпочалася підготовка нового підручника з історії партії, адже свого часу В.Молотов і Л.Каганович енергійно захищали «Короткий курс» та чинили опір перегляду історії КПРС [322]. Новий підручник з історії КПРС, підготовлений авторським колективом на чолі з Б.Пономарьовим, побачив світ влітку 1959 р. Наприкінці року в газетах з'явилися об'ємні статті, присвячені новому підручнику з «Основ марксизму-ленінізму».

У 1962 р. за ініціативи ЦК КПРС проведена Всесоюзна нарада, в роботі якої взяли участь представники координаційної комісії з історії, створеної у 1959 р. у системі АН УРСР, де обговорювалися заходи щодо поліпшення підготовки науково-педагогічних кадрів з гуманітарних наук, необхідність

поглиблення досліджень історіографічних проблем. Водночас акцентувалася увага на «критиці фальсифікації буржуазної історіографії» [61, с.34].

Варто зазначити, що запропонована партійними ідеологами схема була досить обмеженою для розуміння сутності і ролі сталінізму в історії країни. Знову і знову на партійних зборах, що проводилися за результатами з'їзду, в листах до ЦК та редакцій газет порушувалися питання щодо наслідків культу особи і відповідальності за репресії, гарантій повторення помилок, висловлювалися застереження народження нового культу. Звісно, першими відгукнулися літератори. Так, український письменник М. Руденко, звернувшись особисто до Хрущова, писав про деформації у системі державного управління, пов'язані з культом особи, антидемократичну систему виборів тощо. Автор щиро вірив у те, що лідер партії, який з високої трибуни з'їзду відкрив правду про минуле, зробить рішучі кроки з метою викорінення наслідків сталінізму. Віра у соціалістичний ідеал, можливість очищення соціалізму від негативних рис, породжених Сталіним, ідеалізація більшовизму і ленінського періоду в історії партії були характерними для суспільної свідомості того часу. Влада ще не вичерпала кредиту довіри народу, проте поступово наближалася до цього. «Від нашого фанатизму не залишилося й сліду, – писав М. Руденко. – Будь-яка, навіть найменша брехня в суспільному житті стала тепер нестерпною і образливою» [331, с.210]. З особливим ентузіазмом на зборах творчих спілок виступали ті, хто постраждав від репресій.

Попри поступові наступи сталіністів, інерція «відлиги» ще давалася взнаки. Так, було покладено край сталініані у мистецтві, з музеїв, виставок, галерей вилучалися полотна і скульптури, присвячені «великому вождю». Натомість, з нагоди відзначення 100-річчя від дня народження І.Франка у Києві відкрито пам'ятник Каменяреві; 150-річчя від дня народження Т.Шевченка споруджено пам'ятник Кобзареві у Москві. У 1962 р. встановлено щорічну Шевченківську премію у галузі літератури, журналістики, мистецтва і архітектури.

Суттєвим засобом впливу на інтелігенцію, своєрідною виховною роботою вважалися зустрічі партійного керівництва з інтелігенцією. Потребу

цих зустрічей Л. ллічов пояснював тим, що творчі організації не спроможні самостійно окреслити «суттєві питання ідейно-художнього плану», усвідомити потребу «принципової партійної оцінки». В середовищі інтелігенції все частіше лунало незадоволення надмірною ідеологізацією явищ літератури і мистецтва та вимога «мирного співіснування» різних художніх напрямів. В мистецтві з'являлося чимало творів, котрі не вкладалися у рамки догматичного розуміння соціалістичного реалізму.

На першій зустрічі, що відбулася 17 грудня 1962 р. список виступаючих був таким великим, що одного дня виявилося замало, аби вислухати усіх бажаючих. Зважаючи на цю обставину, було вирішено провести другу зустріч, що відбулася 7-8 березня наступного року. Учасники зустрічей залишили чимало спогадів та чорнових записів. Варто навести слова О.Солженіцина, який згадував, що «змагалися вожді влади, відповідальні за дії інтелігенції, змагалися за те, аби в них не відібрали позицій та привілеїв, які вони вважали своїми» [287, с.134]. Звісно, письменник, а тим більше його думки були чужими як для московської творчої еліти, так і урядової резиденції і тому він оцінював те, що відбувалося, як сторонній спостерігач.

Особливе враження на учасників зустрічей справив партійний лідер, який підвищував голос, постійно перебивав виступаючих, робив зауваження учасникам, якщо їх реакція йому не подобалася. Хрушов вважав, що як найвищий партійний лідер має право керувати мистецтвом, хоча нічого в ньому не розумів. Звісно, його поведінка виглядала би некоректною, якби не наділення його владними повноваженнями.

Виступи на зустрічах представників інтелігенції свідчили, що доповідачі намагалися використати високу трибуну не лише для виступу, а й одержання певної підтримки зверху, іншими словами, прагнули «засвітитися». Так, В.Кочетов запропонував створити єдину організацію творчих працівників шляхом об'єднання творчих спілок письменників, художників, композиторів та оголосити новий прийом у її члени [102, с. 306]. Подібна реорганізація, на його думку, «сприятиме послабленню демократичних тенденцій у столичних

відділеннях і дасть можливість посилити контроль за інтелігенцією». Думка, висловлена Хрущовим у репліці, не піддавалася сумніву і не підлягала перегляду. Зокрема, він запропонував ліквідувати партійну організацію Московського відділення СП, письменників-комуністів розподілити у партійні організації фабрик і заводів, що й було втілено в життя.

Не можна оминути увагою листи-відгуки як представників інтелігенції, так і робітників - пересічних громадян країни на виступ Хрущова, що надійшли на адресу ЦК КПРС. Так, студентка Московського державного університету Г. Щеголькова зробила власний висновок, стверджуючи, що «…розпочався похід проти творчості. Це поки похід проти творчості в мистецтві. А що буде потім? Цей похід обов'язково приведе до походу проти творчості в інших галузях? Чому? Тому що дається знову сила колишнім силам, які за Сталіна займалися тим, щоб переконати людей, що їм не треба думати, а треба вірити Сталіну». У свою чергу закрійниця Київської фабрики «Індпошив» Г.Зінченко писала: «Ваш виступ на зустрічі з діячами літератури і мистецтва цілком збив мене з пантелику. Я не буду сперечатися з Вами про художників-абстракціоністів, бо не бачила їх творів. Але я не зовсім згідна з Вами щодо вимогливості до цих художників. Напрямок у мистецтві - це настільки стихійна річ, що впливати на нього не можна, та й не потрібно. Як на мене, – нехай кожен творить, як він хоче. Час сам відсіє лушпиння від серцевини» [114, с.278].

Не секрет, як під час відвідування Манежу, так і на зустрічах з інтелігенцією, Хрущов ставав об'єктом маніпуляцій. Гнів першого секретаря уміло спрямовувався проти молодих талановитих авторів. Так, на зустрічі 7 березня був спровокований скандал на жаль, провокаторів навкруги було чимало), героєм якого став А.Вознесенський. Його та А.Аксьонова звинувачено в тому, що у своєму інтерв'ю, що опубліковане у Польщі, молоді літератори висловили власне ставлення до творчості деяких авторів: вони поділили письменників не за віковим принципом, а на талановитих і бездарних. Більше того, Пастернака поставили в один ряд з Пушкіним, високо оцінили творчість Гроссмана, Еренбурга, Солженіцина [264, с.7-8]. Спогади

А.Вознесенського яскраво простежують ставлення вищого керівництва держави до творчої інтелігенції. «Я майже впритул підійшов до столу, за яким височіли - Хрущов, Брежнєв, Суслов, Козлов і Іллічов. Хрущов був нашою надією, і я хотів як на духу розповісти про становище в літературі, вважаючи, що він все зрозуміє ... Але лише, хвилюючись, я почав виступ, як хтось з-за спини став мене переривати. Я обернувся. У декількох метрах від мене побачив спотворене злістю обличчя Хрущова ... Глава держави схопився, трясучи над головою кулаками. «Пан Вознесенський! Геть! Товариш Шелепін випише вам паспорт!» Зал хотів крові ... І тут у перекошеному обличчі Глави я побачив ніби його зачепило щось, пробудило свідомість, щось стало дратувати - чи це мені здалося? - ніби він побачив в ревучому натовпі свою майбутню загибель, відчув стихійну силу непідконтрольної номенклатури. Через рік вона скрутить йому шию. Насупившись, він ображено простягнув: «Нехай прочитає свої вірші»[63].

У цьому контексті заслуговує на увагу останній розділ під назвою «Я не суддя…» чотирьох-томного видання спогадів Хрущова [320]. Це єдина глава спогадів присвячена ролі інтелігенції, її взаєминам із владою. Основна теза Хрущова: «…ідейно впливаючи на суспільство, інтелігенція здійснює ту справу, над котрою б'ється комуністична партія» [320, с.271]. І далі, він чітко окреслював роль інтелігенції, зокрема творчої, у житті суспільства констатуючи, що «…творча інтелігенція (філософи, письменники, художники, скульптори, музиканти і їм подібні) не створюють матеріальних цінностей, без яких організм людини не може існувати, проте вони надихають суспільство на працю у всіх сферах людського життя, втручаються у політику, а також збагачують людей зразками літератури , мистецтва та інших гуманітарних сфер. Оскільки в ідеології комуністична партія намагається займати монопольне становище, то її зацікавленість у залученні цієї інтелігенції на свій бік не потребує роз'яснення» [320, с.272]. Звісно, крізь призму думок лідера віддзеркалена потреба радянського суспільства в слухняній інтелігенції.

Аналізуючи думки Хрущова можна стверджувати, що автор оцінював і

переоцінював деякі події минулого, інколи, не погоджуючись із самим собою. На жаль, зазначений розділ спогадів Хрущов не завершив, оскільки буквально через два тижні помер.

1963 р. та частина 1964 р. до відставки Хрущова пройшла у творчих колективах під знаком «історичних зустрічей» і рішень партії з ідеологічних питань. Їх підсумки обговорювалися на багаточисленних зборах, активах, пленумах творчої інтелігенції, газети друкували відгуки читачів, в яких схвалювалася партійна лінія, запроваджена у мистецтві.

Незважаючи на певне застереження, на сторінках тогочасної преси літератори за допомогою засобів художньої творчості продовжували висвітлювати злочинний зміст сталінщини, що закономірно викликало незадоволення у місцевих партфункціонерів. Так, у другій половині 1963 р. у порівнянні з аналогічним періодом 1961-1962 рр. редакції газет майже повністю припинили пропаганду творів антисталінської тональності. Звісно, виконувалися настанови компартійних структур, які прагнули послабити антисталінські настрої, котрі з кожним днем набували все більш небезпечних рис філософсько-художніх узагальнень: «Дехто з митців виявляє підвищений інтерес до смакування таких явищ, як репресії, свавіля і беззаконня, що мали місце за часів Сталіна… Дійсно період культу особи залишив тяжкі наслідки… Але партія завжди виступала і виступатиме проти необ'єктивного, однобічного показу життя і історії народу» [275]. Подібні висновки свідчили про поступове згортання на шпальтах українських газет пропаганди антикультівської проблематики у творчості літераторів.

Відчуваючи небезпеку реставрації незмінних атрибутів сталінщини у формі цькувань тих, хто не мав бажання йти в ногу з генеральною лінією партії, виявляв небезпечну для політичного режиму незалежність і обстоював право на власну думку, авторитетні українські митці М.Рильський та А. Малишко зверталися до сучасників з пересторогою: «… лояльно і об'єктивно оцінювати творчість своїх колег, не допускати, як це простежувалося раніше, адміністративних заходів щодо них» [175; 260].

Похід проти формалізму і абстракціонізму викликав серйозні застереження. Критичні виступи відображали зростаюче занепокоєння громадськості, зокрема інтелігенції. Так, на адресу ЦК КПУ надійшов лист професора Київського політехнічного інституту Файнермана, в якому він звинуватив партію, у тому, що вона повела боротьбу проти абстракціонізму. У своєму листі він закликав «по-більшовицьки оволодіти методом абстракціонізму, діалектично осмислити цей метод і дати йому марксистське спрямування» [175].

Причини боротьби з творчою інтелігенцією мали значно глибше коріння, аніж здавалося на перший погляд. Зазначена кампанія стала своєрідною захисною реакцією на процеси оновлення та реформування і посилення контролю партапарату за діяльністю інтелігенції. На думку А. Вознесенського, одна з помилок Хрущова «його недовіра до інтелігенції» [66, с. 10]. Проте така недовіра – не стільки помилка, скільки неминучість: існували певні межі, які переступити людина сталінської школи не мала права.

Зміни у культурній політиці значною мірою були пов’язані зі скандалом, що виник після відвідання М. Хрущовим 1 грудня 1962 р. виставки, присвяченої 30-річчю Московського відділення Спілки художників. Слід зазначити, що керівник партії і уряду не вперше відвідував подібні художні виставки. Так, у червні 1960 р., він оглянув виставку російських художників у Манежі. Використовуючи «консервативний» смак генерального секретаря, деякі догматично налаштовані художники на чолі з першим секретарем СХ РРФСР В.Сєровим «підсунули» йому декілька робіт художників і скульпторів-абстракціоністів, твори яких до цього виставлялися лише підпільно. Реакція Хрущова не забарилася і спровокувала ряд зустрічей керівництва партії з художньою інтелігенцією, а поява низки статей відповідного змісту свідчила про початок кампанії боротьби з «абстракціоністами і формалістами». Українські газети рясніли заголовками «Талант – народне добро» [296], «Ідеал і краса – нерозривні» [116], «На рівень вимог народу» [200], «Прекрасне воює з потворним» [245] та ін. В них пересічні читачі, які мали змогу отримати

інформацію про новітні мистецькі явища лише зі сторінок преси у відповідно деформованому, з відверто негативним відтінком, форматі (інші джерела практично були відсутні) з різними варіаціями пропонувалися, а й нерідко нав'язувалися відповідні висновки: поряд із «правдивим і високохудожнім змалюванням нашої чудової дійсності» трапляються «формалістичні опуси» – «безглузда мазня абстракціоністів, їхні патологічні виверти», які є нічим іншим, як «жалюгідним наслідуванням формалістичних зразків занепадницького мистецтва буржуазного Заходу».

З метою ознайомлення творчої інтелігенції союзних республік з результатами зустрічей з першими особами держави та висновками, зробленими на підставі зустрічей на республіканських нарадах були проведені загальні збори членів творчих Спілок на яких поряд із засудженням московських абстракціоністів проголошувалася «непримиренність до будь-яких проявів формалізму» [301, с.90]. Свідченням започаткування жорсткого курсу в галузі мистецтва в Україні став наказ Міністерства культури УРСР від 15 лютого 1963 р. «Щодо посилення контролю за дотриманням основних критеріїв соцреалізму у художніх творах при прийомі їх на виставки».

На початку 60-х років за дорученням ЦК КПУ в Музеї українського мистецтва була влаштована закрита виставку бойчукістів. На огляд апаратних працівників були виставлені твори М. Бойчука, В. Седляра, І. Падалки, О. Павленка, що отримали негативну оцінку за «формалізм» і «бездушні абстракції». Більше того, на бюро Львівського обкому КПУ навіть розглядалося окреме питання «Про групу «теоретиків формалістичного напрямку», виявлену у Львівському Інституті декоративного і прикладного мистецтва [151, с.458].

Про ставлення партії до пошуку нових художніх засобів відображення дійсності йшлося й на республіканській нараді активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників України у квітні 1963 р. Секретар ЦК КПУ А. Скаба, підсумувавши московські зустрічі, зазначив, що «усі митці Радянської України з великим схваленням зустріли промову М. Хрущова. Вона окрилює митців,

піднімає їх на створення пройнятих оптимізмом, життєствердними комуністичними ідеями, творів які б несли радість і творчу наснагу людям» [275, с.25]. У доповіді поряд із позитивною оцінкою творчості Д. Павличка, В. Симоненка, В.Коротича, робилися ідеологічні закиди на адресу І. Драча, М. Вінграновського, Ліни Костенко, засуджувалися «формалістичні збочення» групи ужгородських художників, які намагалися реабілітувати «бойчукізм». Згодом до вищезазначених прізвищ додалася критика Є. Сверстюка та І. Світличного. Їх звинувачено як у «зниженні критеріїв щодо формалізму», так і несвоєчасному розумінні, що «гарне, корисне треба всіляко підтримувати, а чуже нашій ідеології, сіре і гниле – своєчасно ампутувати» [144].

Цей факт не залишився непоміченим серед представників української діаспори. Так, відомий історик О. Субтельний писав: «Навесні 1963 р. наступ почав А. Скаба, український партійний чиновник, відповідальний за ідеологічну чистоту, нищівно розгромивши творчість таких літературознавців, як Сверстюк, Світличний, Дзюба. Валентин Маланчук, головний охоронець ідеології на Україні, застерігав громадськість від молодих і недосвідчених письменників, котрі виступають у ролі перших борців проти культу особи і звертають надмірну увагу на негативні явища цього періоду» [293, с.439].

Навесні 1964 р. розгорнувся черговий раунд боротьби навколо вже згадуваної повісті О.Солженіцина «Іван Денисович», у зв’язку з висуненням на присудження Ленінської премії. У центрі полеміки опинилася не стільки повість, скільки стаття В.Лакшина «Іван Денисович, його друзі і вороги» [159, с.111-112]. Молодий критик оцінював повість Солженіцина як вагому суспільно-політичну подію. На його думку, сам факт появи цього твору підтверджував громадянську сміливість автора і волю партії покінчити зі свавіллям, тим більше що повість була схвалена особисто Хрущовим. Досить драматичною виглядала процедура голосування у Комітеті з присудження Ленінських премій. Так, після відкритого посекційного голосування, коли повість Солженіцина була включена до списку таємного голосування, у хід пішли різного ґатунку наклепи. З метою дискредитації автора перший секретар

ЦК ВЛКСМ Павлов заявив, що «…Солженіцин вчинив кримінальний, а не політичний злочин» [249, с.311], проте довідка про реабілітацію, оприлюднена за пропозицією Твардовського, відкинула цю брехню. Напередодні остаточного голосування газета «Правда» опублікувала статтю, яка й вирішила долю номінанта. В цілому позитивно оцінюючи повість, у «Правді» йшлося про те, що «…її не можна порівнювати з тими видатними творами, що претендують на Ленінську премію». Цей висновок, за словами автора статті, віддзеркалював думки читачів, які надіслали свої листи в редакцію. В результаті голосування жоден із заявлених творів не набрав потрібної кількості голосів. За розпорядженням Іллічова було проведено повторне голосування, результатом якого стало присудження Ленінської премії 1964 р. О.Гончару за роман «Тронка» [149, с.115].

Звісно, ця історія носила політичний підтекст. Поступово набирали силу противники антисталінського курсу. За свідченням В.Семичасного, розмови щодо усунення Хрущова, розпочалися вже навесні 1964 р. Практично відмова у присудженні премії автору книги, якого підтримав перший секретар ЦК Хрущов, означало різке падіння його авторитету [28, с.287]. У даному випадку партапарату вдалося отримати перемогу у творчому середовищі, що надало їм сміливості у проведенні подальших заходів.

Підтвердженням того, що не все так добре складалося у вищому партійному керівництві, можуть слугувати спогади Першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста, призначеного на цю посаду у липні 1963 р. Після завершення роботи березневого 1964 р. розширеного Пленуму ЦК КПУ П.Шелест під час приватної розмови з М.Підгорним був здивований настроєм і його надзвичайно здивував настрій високого партійця, який констатував «…. Одне тобі скажу, що в республіці працювати, хоча далеко не легко, але зате знаєш, що ти робиш і якось відчуваєш свою працю. А головне – стоїш подалі від всяких інтриг, і «боротьби» за свій вплив у центрі. Ти собі не уявляєш, як це противно самому єству» [333, с.170]. Як кажуть, коментарі зайві.

Радянська влада не просто продовжувала, а поглиблювала і розвивала

традиції Російської імперії, намагаючись викорінити вільну думку і слово, прояви національної свідомості й самобутності. При цьому вона діяла масштабніше і брутальніше, сковуючи розум, творчий пошук і активність інтелігенції. Одним із головних знарядь контролю партійних функціонерів за засобами масової інформації, культурно-мистецьким життям суспільства залишалася цензура.

Продовжував свою «чорну» справу вже згадуваний Головліт СРСР. У різний час він склав і надіслав бібліотекам 44 списки на вилучення близько 30 тис. назв літератури, виданої в Радянському Союзі. Вилучені за вказівкою партійних органів «політично шкідливі» видання зберігалися у спецфондах, створених у 210 бібліотеках СРСР. Періодично здійснювалися перегляди зазначеної літератури і частина книжок, що не становила цінності з наукового і виробничого фонду потрапляла до «Списку видань, що знаходяться у спецфондах бібліотек і підлягають списанню в макулатуру» [65, с. 135].

Масштаби роботи органів цензури вражаючі. Так, лише впродовж 1957-1961 років лише три відділи Головліту СРСР підписали до друку 685780 друкованих аркуші матеріалів, що проходили через видавництва, журнали і організації, що займалися видавничою діяльністю. За цей же період з політико-ідеологічних питань не підписано до друку, постановки чи виконання 205 самостійних творів, статей і нарисів, з яких понад 75 творів естради та 18 п’єс [114, с.324].

Вилученню підлягали не лише «ворожі» видання, а й праці партійних та державних діячів, які потрапили у немилість до найвищого керівництва. Так, 10 січня 1959 р. Головліт СРСР видав наказ щодо вилучення з бібліотек загального користування і книготорговельної мережі окремо виданих брошур і книжок членів «антипартійної групи» В. Молотова, Г. Маленкова, Л. Кагановича, Д. Шепілова. Дещо пізніше з книжкової мережі вилучені доповіді і промови О. Кириченка та А. Жданова [114, с. 425].

У лютому того ж року відповідно до постанови ЦК КПРС, Головліт СРСР запропонував редакціям газет «Правда», «Известия», «Советская

Россия», журналів «Коммунист», «Агитатор» і «Партийная жизнь» звільнити матеріали, що публікувалися на шпальтах цих видань від проходження попереднього цензорського контролю, вважаючи їх найбільш надійними з політичної точки зору. Проте жодна з редакцій не погодилася на зазначену пропозицію, усвідомлюючи всю відповідальність, яка на них покладалася у разі негативного відгуку на будь-яку публікацію. Після проведення атестації цензорського складу Головліту УРСР у 1959 р. за серйозні недоліки у роботі було змінено практично все його керівництво. В органах цензури діяла спеціальна комісія з питань контролю за книжковими фондами. Відповідно до висновків комісії на початку 60- х років не вважалося серйозним «дефектом», якщо у книгах згадувалися «вороги народу». Більше того, роман А. Головка «Бур'ян» переведено до загальних фондів бібліотек, знята заборону на «Вибрані вірші» В. Сосюри (видання 1930 р.) та ін.

У серпні 1963 р. органи цензури союзного рівня були включені до складу Державного комітету Ради Міністрів СРСР з питань преси. У січні 1964 р. аналогічне рішення прийняте й в Україні. На цей час чисельність штатних працівників Головліту УРСР становила 269 осіб, з них зайнятих у основній діяльності – 226 осіб [359, p. 245].

Незважаючи на реорганізацію, органи цензури продовжували перевірку друкованої продукції, репертуару театрів і філармоній, матеріалів кіно, радіо і телебачення, суворо відстежували іноземну літературу. Літературу друковану мовами народів СРСР контролювали Головліти України, Латвії, Литви, Естонії і Вірменії. Більше того, здійснювався нагляд за літературою у букіністичних магазинах, змістом експозицій музеїв і виставок, різноманітними рапортами, звітами і запрошеннями [352, p.284].

Восени 1964 р. були прийняті постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ щодо впорядкування видавничої справи і підвищення ролі видавництв у господарському і культурному будівництві. Ряд документів визначав порядок випуску періодичних видань в СРСР. Так, згідно з постановою «…створенням нових журналів, збільшенням їх обсягів і зміною періодичності, реорганізацією

і ліквідацією займається особисто апарат ЦК КПРС» [151, с.705]. Проте ЦК компартій союзних республік, крайкомам і обкомам партії дозволялося за умови рентабельності видання «Блокнотів агітатора». До речі, на підставі цих постанов видання творів дисидентів вважалося незаконним, адже порушувався встановлений порядок випуску літератури і журналів [311, с.94].

У руслі наведеного вище, варто зазначити, що наприкінці травня 1964 р. сталася жахлива подія - була підпалена найбільша українська книгозбірня - Державна публічна бібліотека АН УРСР у Києві. Пожежу вдалося ліквідувати лише на третій день, коли вщент вигорів український відділ, що розташовувався на одному із семи поверхів бібліотеки. Вогонь знищив архіви, рукописи, стародруки, рідкісні книги, практично була знищена частина української історії і культури. На судовому процесі було названо цифру втрат - 600 тис. томів [309, с. 187-189]. Цей акт вандалізму вчинив працівник бібліотеки В.Погружальський, згодом засуджений до 10 років позбавлення волі [99, с.88]. Випадково чи навмисно, важко сказати, але підпал був здійснений у дні святкування 150-річчя від дня народження Шевченка. Ця подія мала широкий розголос серед української інтелігенції й зайвий раз підтвердила, що радянська система не відмовляється ні від яких засобів боротьби зі всім прогресивним.

Певні симптоми відступу від десталінізаційного курсу спостерігалися й у освітній політиці. Так, у квітні 1959 р. Верховна рада УРСР прийняла новий шкільний закон, у якому батькам надавалося право вибирати мову для навчання їх дітей у школі. Звісно, цей факт завдав суттєвого удару українському шкільництву. Представники творчої інтелігенції не могли залишатися осторонь і рішуче виступили проти зазначеного пункту закону, усвідомлюючи, що його втілення у життя загрожує національному нівелюванню і знеособленню. М.Рильський і М.Бажан опублікували лист, в якому наголошували, що «…єдино правильним розв’язанням питання про вивчення мов у середній школі є рішення (якщо говорити, зокрема про школи Української РСР) про обов’язкове і рівноправне вивчення і української, і

російської мов у всіх школах УРСР» [341, с.99]. Прийняття нового закону зумовило у 1959-1960 н. р. зменшення шкіл з українською мовою навчання на 58 та збільшення шкіл з російською мовою навчання на 143 школи [341, с.40].

На початку 1963 р. Київський державний університет імені Тараса Шевченка спільно з Інститутом мовознавства АН УРСР провели конференцію з питань культури української мови. Більшість науковців засудили теорію двомовності нації, стверджуючи що у кожного народу є тільки одна рідна мова [25, с.256]. Деякі мовознавці виступили за ліквідацію національних мов і перехід радянських письменників на російську мову. Учасники конференції порушили клопотання перед ЦК Компартії України та урядом республіки щодо впровадження української мови у вищих навчальних закладах, технікумах, училищах, школах, дошкільних установах. Проте рекомендації конференції не знайшли відгуку в офіційних колах. Практично у всіх сферах життя домінувала російська мова.

Своєрідною офіційною заявою щодо зміни принципів художньої політики була редакційна стаття в газеті «Правда» «Достойно відображати велич справ радянського народу» [89]. Ця назва майже дослівно повторювала заголовок редакційної статті «Літературної газети», опублікованої ще у 1953 р. «Достойно висвітлювати великі справи народу» [88] і сприймалася як відмова від культу особи, пафос статті у «Правді» 1965 р. був дещо іншим. В ній стверджувалося, що ідеологія не передбачає мирного співіснування, тим більше ідеологічна боротьба не має перепочинку. Оцінюючи художні твори, в яких допускалися помилки ідейного характеру, слід відмовлятися від «будь-яких принципових поступок чи компромісів». Більше того, «Правда» нагадувала митцям, що «художня творчість не приватна справа окремого художника. Її завдання служити справі боротьби за комунізм» [89]. У статті піддавалися критиці твори, які відтворювалися лише негативні сторони життя і порушували принципи соціалістичного реалізму.

У наступних редакційних статтях «Правди», звернених до творчої інтелігенції, все більше простежувалася тверда лінія партії, лунав заклик ЦК до

героїзації літератури і мистецтва. Головний напрям і характер діяльності творчих спілок спрямовувався у русло підготовки до святкування «визначних історичних дат»: 50-річчя Жовтневої революції, 100-річчя від дня народження Леніна. Ювілейна спрямованість стала характерною рисою ідеологічної роботи за часів Л.Брежнєва.

Дисонансом на фоні інших редакційних статей лунала теоретична стаття головного редактора «Правди» Румянцева «Партія і інтелігенція». В ній акцентувалася увага на підвищенні ролі творчої інтелігенції в суспільстві та партії, зокрема зазначалося, що «творчість не можна стимулювати наказом або регламентом, творчість можлива лише за наявності пошуку, експерименту, вільного висловлювання та плюралізму думок». Румянцев, не виходячи за межі офіційно прийнятих постулатів, звертав увагу на необхідність вдумливого, обережного підходу до визначення ідеологічної приналежності того чи іншого явища у галузі культури. На думку автора, все, що «підносить справді людське в людині, перебуває в руслі справжнього мистецтва і складає його дійсну цінність» [224 ].

Відносно м’яка політична лінія щодо інтелігенції мала своїх прибічників в ЦК, про що яскраво свідчила поява цієї статті в центральному органі партії, а також призначення Румянцева головним редактором газети. Звісно, стаття Румянцева, яку позитивно сприйняли творчі кола, викликала негативну реакцію прибічників жорсткого курсу. На думку голови КДБ В.Семичасного, у статті Румянцева «простежуються помилкові судження, зокрема теза партійності підмінювалася тезою загальнолюдської гуманності» [149, с.148–150].

Одним із перших безпосередніх звернень вищого партійного керівництва до інтелігенції після відомих зустрічей став виступ першого секретаря Московського міськкому партії Н. Єгоричева на другому з’їзді письменників у березні 1965 р. Досить стриманий виступ фактично повторював вже відомі постулати: Єгоричев засудив критичну ситуацію в літературі, в черговий раз звернувся до повісті О.Солженіцина «Іван Денисович» та інших публікацій «Нового мира» [42, с.123]. Звісно, з’їзд проходив у дусі останніх партійних

вказівок, де акцентувалася увага на необхідності героїзації літератури на противагу критичному реалізмові та засуджувався нігілізм молодих письменників. У цьому ключі в доповідній записці ЦК КПУ «Про заходи щодо покращення творчої і суспільної діяльності художньої інтелігенції республіки» за 1965 рік окреслювалися недоліки у вихованні творчої молоді. Адже траплялося, як зазначалося у документі, що «…поряд зі справедливими виступами проти декларативності і плакатності, деякі молоді митці в полемічному захоплені заперечували будь-які досягнення радянського мистецтва». При цьому згадувалися імена І. Драча, Ліни Костенко, М. Вінграновського, В. Дрозда, І. Дзюби, «у творчості яких поряд з іншими помилками мистецького плану, помітні елементи національної обмеженості» [323, ф.1, оп.24, спр.5905, арк.40]. Очевидно, до боротьби з модернізмом додавалася ще й боротьба з так званими «націоналістичним ухилами» в творчості молодих митців.

З метою покращення ідейно-виховної роботи серед творчої інтелігенції пропонувалося: провести в ЦК КПУ нараду секретарів обкомів партії з питань керівництва творчими Спілками та виховної роботи з художньою інтелігенцією; керівництву творчими спілками організувати у секціях та в пресі дискусії з питань соціалістичного реалізму, партійності і народності літератури та образотворчого мистецтва і, з метою підсилення – провести зустрічі членів Президії ЦК КПУ з представниками творчої інтелігенції [323, ф.1, оп.24, спр.5905, арк.44].

Згідно з рекомендаціями парторганізацій творчих спілок їх керівництво, виконуючи виховну функцію, накреслило ряд заходів щодо підвищення ідеологічної грамотності її членів. Цього разу «чуйними розмовами» не обійшлося. Для художників з їх обов’язковою присутністю проведені лекції на тему: «Завдання радянських художників у боротьбі з проявами буржуазної ідеології у мистецтві» та «Методи і форми ідеологічних диверсій іноземних контррозвідок» [323, ф.1, оп.24, спр.5905, арк.67].

У грудні 1965 р. відбулося спільне засідання президії Спілки

письменників України та художньої ради міністерства культури УРСР, де розглядалося питання репертуару театрів. Принципові засади політики тоталітаризму в галузі мистецтва залишалися практично незмінними, адже жорсткий ідеологічний контроль у союзних республіках доповнювався планомірно здійснюваною денаціоналізацією. Якщо у 1965 р. драматичні і музично-драматичні театри за п'єсами радянських авторів здійснили постановку 204 прем'єр, то за творами українських – менше половини [154, с.118]. Репертуари театрів і філармоній спочатку розглядалися на засіданнях художніх рад, потім затверджувалися управліннями культури і надсилалися у міністерство культури. Створювалися спеціальні репертуарні комісії до складу яких входили працівники райкомів, міськкомів партії, представники місцевих державних органів, громадських організацій.

Отже, в системі радянського тоталітаризму цензура служила дійовим засобом політико-ідеологічного контролю за різноманітними інформаційними потоками, за творчою та інтелектуальною працею і як результат – за всією духовною атмосферою у суспільстві. Цензура ефективно блокувала офіційні канали масової комунікації, не допускала жодних відхилень від прийнятих ідейних стандартів і разом з іншими засобами контролю забезпечувала ідеологічну монополію партії – держави.

### 4.2. Інакомислення як механізм політичного протесту інтеліґенції

Новий вияв суспільної непокори, новітня форма громадянського спротиву, спрямована проти існуючої системи – інакомислення зародилося на рубежі 50-60-х років XX ст.

Англійський історик Е.Кар, роздумуючи над змістом історії та роллю, яку відігравали в ній інакомислячі, відзначав, що будь-яке суспільство не є гомогенним, воно являє собою арену соціальних конфліктів. Отже, «індивідууми, які повстають проти існуючої влади – це продукти цього суспільства, так само, як і конформістськи налаштовані громадяни» [Цит. за

357, с.288].

Французький науковець Р. Арон, характеризуючи одну із ознак тоталітаризму звертав увагу на те, що в часи тоталітаризму відбувалося перетворення будь-якої сфери діяльності у різновид державної, у свою чергу, підвладної ідеологічним догмам. Більше того, відхилення від встановлених норм відразу ж класифікувалося як ідеологічна єресь. Наслідок цього – «політизація, ідеологізація усіх можливих кроків окремої людини, і як завершення, терор, одночасно поліцейський та ідеологічний» [13, с.231]. Саме ці мотиви привели до зародження інакомислення – складного соціального феномену, що поєднував різні прояви непокори: від морального неприйняття радянських порядків до політичної боротьби з владою шляхом створення таємних організацій. Він відзначався широким ідеологічним спектром, починаючи з неомарксизму і закінчуючи радикальним запереченням усього, що пов'язане із соціалізмом.

У Радянському Союзі синонім поняття «інакомислячий» – «дисидент» дав назву однойменному рухові. У громадянському суспільстві дисидентський рух найбільшого поширення набув у брежнєвські часи, проте його витоки сягають хрущовської доби. Творча та наукова інтелігенція критично переосмислюючи дійсність, виступала природним простором інакомислення в будь-якому суспільстві. Звісно, найбільше це стосувалося радянського суспільства, яке відзначалося своєю закритістю. Тоталітаризм, значною мірою, деформував зміст наукових, літературних, мистецьких дискусій і публікацій, міжнародних контактів і навіть щоденну поведінку інтелігенції в умовах радянської системи.

В хрущовські часи сталінський тоталітаризм класичного типу поступово відходив у минуле. Під впливом техногенного руйнування природного середовища, її інтенсивного забруднення ядерними та іншими відходами, знищення традиційного ландшафту, в людей народжувалося нове почуття - почуття тотальної незахищеності і можливих катаклізмів, що доповнювалися попереднім, не до кінця знищеним страхом. У цьому контексті відбувалося

критичне переосмислення реальності. З цього приводу досить влучно висловився академік П. Капіца, який стверджував: «Основний стимул кожної творчості – незадоволення існуючим… А активно незадоволені – це неспокійні люди, і за складом свого характеру вони не бувають слухняними вівцями, тобто такими, якими люблять науковців наші бюрократи, адже з ними набагато менше клопоту. Звісно, спокійніше їхати на надійному коні, проте на змаганнях виграє норовливий рисак» [120, с.35]. В іншому листі він продовжував: «Легко побачити, що у витоків творчої діяльності людини лежить незадоволення існуючим. Так, науковець не задоволений існуючим рівнем пізнання у конкретній галузі, шукає нові методи дослідження» [120, с. 37].

Як відомо, навіть самий жорсткий політичний режим неспроможний встановити абсолютну тотальність. Будь-які прояви закритого суспільства відзначає різноплановість та суперечливість. В СРСР можна виділити три типи опозиції: антисталінська, ліберальна та дисидентська. Дисиденти, які виділялися із загальної маси інакомислячих за образом мислення та типом соціальної поведінки, шукали засоби життєвої орієнтації у суспільстві за допомогою розуму. Брати участь у дисидентському русі, їх штовхало прагнення: до особистої чесності у творчості та інтелектуальної свободи; морального та громадянського спротиву системі; відкритості до Заходу; надання допомоги людям, які постраждали внаслідок репресій; формування та збереження певних суспільних і творчих ідеалів.

Дисидентський рух має свою передісторію і власне історію, куди органічно вплітаються спроби подолання антиінтелектуалізму та інакодумства у творчому середовищі. Загалом у розвитку дисидентського руху можна окреслити три етапи: перший - кінець 50-х – середина 60-х років; другий - середина 60-х – початок 70-х років; третій – друга половина 70-х – 80-ті роки. Слід зазначити, що в опозиційних рухах неросійських народів на противагу російському дисидентству на спостерігалося чіткого розмежування за політичними і ідеологічними ознаками. У них превалював національно-патріотичний чинник, що об’єднував представників різних течій у боротьбі за

збереження мовної і культурної самобутності народів, за національну незалежність.

Певними особливостями відзначався рух опору в Україні, де дисидентство сформувалося під впливом декількох взаємопов'язаних чинників, а саме: загальносоюзного – обмежена лібералізація політичного режиму, що дала певну надію на можливість поступового реформування діючої системи і власне, українського – поразка масового національного руху в західноукраїнському регіоні, що розкрила безперспективність збройних методів боротьби у тоталітарній державі.

На першому етапі розвитку дисидентського руху в Україні відчувався значний вплив повстанського руху ОУН-УПА і, водночас спостерігався перехід до легальних, конституційних методів боротьби, на другому і третьому - прокотилася хвиля масових арештів та поступово викристалізовувалися нові форми протесту, а саме, самвидав та спроби організованого опору [154, с.6]. Хоча на час смерті Сталіна головні вогнища націоналістичного руху ОУН-УПА були ліквідовані, ще впродовж декількох років в західноукраїнському регіоні діяло оунівське підпілля, яке, звісно, не могло вплинути на розвиток подій, що розгорталися в СРСР. В 1954-1959 рр. у західних областях України пройшло 14 відкритих судових процеси за рішеннями яких, 24 учасника повстанського руху були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу. За той же період відповідно до звітів служби безпеки у ЦК повідомлялося, що «…ліквідовано 183 антирадянські організації та групи, притягнуто до кримінальної відповідальності 1879 осіб, вжито «профілактичних заходів» щодо 1300 осіб. Крім того, викрито 46 груп (245 осіб) з числа інтелігенції і молоді, які проводили активну антирадянську діяльність [362, p.19-20].

З кожним роком в суспільно-політичне життя все активніше включалася молодь. У деяких наукових підрозділах, літературно-мистецьких колах заявляли про себе талановиті молоді науковці, письменники, поети, художники, які поряд із кращими зі «старих» кадрів, нерідко визначали суспільний клімат. Як відомо, створювалися цілі міста науки, зокрема у Новосибірську, Дубно, Обнінську, Чорноголовці, куди намагалася потрапити

найбільш талановита молодь, і не тільки молодь, а й ті, хто не мав можливості розгорнути дослідження у традиційних центрах. Поступово вони стали своєрідними центрами тяжіння антидогматичних елементів у науці. Саме в цих центрах поступово викристалізовувалися суб'єкти нового для радянської дійсності типу інакомислення.

Виступи студентської молоді на антирадянському та націоналістичному грунті відбулися у Москві, Свердловську, Каунасі, Києві та інших містах. Серед студентів Естонії поширилася думка, що схвалювала дії учасників антикомуністичного повстання в Угорщині. Більше того, пропонувалося замінити комсомол націоналістичними молодіжними організаціями [8, с.215 ].

На думку партійної номенклатури досить пасивно реагували на будь-які націоналістичні прояви міські парторганізації. Так, члени бюро ЦК Компартії Арменії звинувачувалися у бездіяльності щодо комуністів Єреванського університету, котрі «на одному із засідань не лише критикували політику партії і уряду, а й висловлювали націоналістичні погляди» [265, ф.89, оп.6, спр.2, арк.10]. У традиційному дусі ЦК закликав комуністів і комсомольців посилити політичну роботу серед студентської молоді, виховувати її «…в дусі боротьби з будь-якими проявами буржуазної ідеології, рішуче придушувати антирадянські та ворожі вилазки до політики, що проводить партія та існуюча влада» [265, ф.89, оп.6, спр.2, арк.11] .

У Московському державному університеті імені М.Ломоносова «вільнодумство» серед студентів і викладачів проявилося ще напередодні XX з'їзду КПРС. Деякі з них вимагали надання свободи науковим і академічним дискусіям в яких піднімалися питання «…заборони критики на адресу ідеологічних установок та політики влади», пропонувалося надавати «більше гласності діяльності ЦК партії» [297, с.95]. Більше того, в окремих виступах лунали думки щодо відходу від догматів марксизму-ленінізму [297, с.96] .

Апогеєм руху інакомислячих стала діяльність групи аспірантів, викладачів та студентів Московського університету і співробітників Інституту сходознавства АН СРСР. У серпні 1957 р. була розпочата так звана

Університетська справа («Справа Краснопевцева»). Учасники групи розповсюджували в Москві сотні листівок, в яких давали власну оцінку останнім рішенням партії. Крім того, вони встановили контакти з однодумцями у Польщі та Франції. Під час слідства керівник групи Л.Краснопевцев повідомив, що «думка про створення групи з'явилася під впливом подій, що відбувалися у Польщі та Угорщині» . У документах КДБ СРСР, надісланих на адресу ЦК КПРС, зазначена група трактувалася як «нелегальна антирадянська організація» [1, с.106]. Виступ цієї групи та інших молодіжних груп Ленінграду, Києва та інших міст країни стали важливим сигналом входження у політичне життя нового покоління молоді, яке виховувалося у повоєнний час. Це покоління формувалося в атмосфері досить широкого інтелектуального та морального спротиву партійно-державній машині, що з кожним днем посилювався. Влада прагнула використати перемогу над фашизмом для завершення будівництва ленінсько-сталінського комуністичного ладу з казарменою основою, закладеною в якості генетичного коду. Такому типу суспільства, за задумом влади, притаманний і відповідний рівень морально-духовних відносин. Все, що не вписувалося у прокрустове ложе, підлягало негайному викоріненню.

Звісно, діяльність молодіжних угрупувань становила для правлячої верхівки підвищену небезпеку, адже їх виступи спрямовувалися не лише проти культу особи Сталіна, а й проти Хрущова та його «команди». Їх нонконформісти вважали сталіністами, винними як у злочинах попереднього періоду, так і кризових явищах, що заважали розбудові соціалізму. «Наша промисловість збиткова, вона практично недієздатна»… «Соціалізм жебраків – ось результат 40 років» – писав Л.Краснопевцев [1, с.107]. В їх листівках висловлювалася недовіра хрущовському керівництву, проглядався заклик до масових дій, посилення ролі Рад та дискусій на майбутньому з'їзді. Зазначені положення під час хрущовської «холодної відлиги» вважалися «контрреволюційним ревізіонізмом» і викликали спротив партійного середовища. Тактика дій учасників – у рамках нелегальних організацій, гуртків

– не лише полегшувала органам держбезпеки їх розкриття, а й зумовлювала досить суворі вироки до учасників.

Швидко набирав обертів пошук нових форм суспільної та академічної активності. Студенти і викладачі Московського хіміко-технологічного інституту ім. Д.Менделєєва створили у гуртожитку на противагу комсомолу нову громадську організацію під назвою «Республіка» на чолі з «президентом» і «міністрами» із власним прапором, гербом, організували випуск непідконтрольної стіннівки. Відділ пропаганди і агітації Московського міськкому партії зміст діяльності «Республіки» окреслив як «анархію» [265, ф. 4, оп.113, спр.21, арк.30, 42].

В обстановці відносної свободи дій, студентам у 1954-1957 роках вдавалося не лише складати, а нерідко публікувати збірки своїх віршів без будь-якої цензури. Однак поетична «відлига» тривала недовго. Схаменувшись керівництво вищих навчальних закладів швидко розібралося в тому, що спрямованість поетичної думки молоді не завжди збігалася з офіційними установками і розпочало наступ на незалежну поезію. Студентську поезію звинувачували в апатії, цинізмі, «байдужості до навколишнього». Першою серйозною акцією партійного керівництва за вказівкою першого секретаря Ленінградського обкому партії стало спалення у 1957 р. збірки віршів літературного об'єднання Ленінградського Гірничого інституту. Підвищення культурної самодіяльної активності молоді, дискусії з духовних і моральних проблем радянського суспільства, інтерес до нестандартних світоглядних елементів привели до виникнення неформальних культуротворчих молодіжних об'єднань. Найбільшого поширення набули клуби та гуртки за інтересами. У 50-ті роки зародився феномен самодіяльної пісні. У 1955 році геолог з Ленінграда А. Городецький зайнявся «співочою поезією», що започаткувала масовий бардівський рух, який втілив пошуки та ідеали молоді 50-60-х років.

Поетичний рух з кожним роком міцнішав. Відбувалося своєрідне підвищення естетичної «компетентності» молоді. Зацікавленість віршами привела до масових зібрань молоді на площі Маяковського у Москві. Офіційне

відкриття пам'ятника В.Маяковському, що відбулося 29 червня 1958 р. закінчилося незапланованим читанням віршів бажаючими, які зібралися на площі. Під час зустрічей, що стали традиційними, і відбувалися щосуботи в середовищі молодих поетів, письменників, філософів, істориків зародився самвидав. Незабаром на площі утворилося щось на кшталт своєрідного клубу під відкритим небом. Рух «маяковців», як їх нарекли, спочатку носив характер культурної інновації. Молодь, яка збиралася на площі читала вірші Єсеніна, Євтушенка, Ахматової, Пастернака, власні вірші, сперечалася, проте політики майже не торкалася. За свідченнями одного із постійних учасників зібрання В.Осипова, «ніхто не ставив під сумнів «жовтень» і необхідність комунізму. Всі спроби комсомолу підпорядкувати собі цей рух і направити його в спокійне русло «революційного романтизму» не мали успіху. Коли через декілька місяців влада заборонила збори, було вже пізно, нове покоління змусило прислухатися до свого голосу» [235, с.194]. Звісно, заборона публічних виступів привела до появи підпільних видань. Молодий поет А.Гінзбург заснував перший «самвидавчий» журнал «Синтаксис», в якому побачили світ раніше заборонені твори Б. Ахмадуліної, В. Некрасова, Б. Окуджави, В. Шаламова. Коли у 1960 р. А.Гінзбург був заарештований і засуджений до двох років таборів за агітацію, спрямовану «на підрив» радянської системи, естафету прийняли інші представники молодого покоління, які виступили з новими журналами. На авансцену вийшло перше покоління дисидентів: Галанський, Буковський, Бакштейн, Кузнєцов та ін. [235, с.237].

В обстановці стихійного спілкування на площі склалося декілька молодіжних угрупувань, по суті, кампаній за інтересами. Ніхто із них нікому не заважав і жодна група не претендувала на лідерство. Популярність «Маяка» швидко вийшла за столичні рамки і викликала інтерес у молоді інших міст і республік, яка спеціально приїжджала до Москви з метою занурення в атмосферу неформальних зібрань. Більш того, була спроба організувати, на манер площі Маяковського, публічні читання в Тамбові, Ленінграді, Києві, Баку.

Відносини «маяковців» з владою віддзеркалювали ставлення до

інтелігенції і варіювалися в залежності від планів клубу під відкритим небом: від перетворення зібрань молоді біля пам'ятника в усні літературні журнали до розгону самодіяльних читців і публіки силами міліції. Зрозуміло, що охоронна тенденція влади не передбачала будь-які несанкціоновані ініціативи, тим більше, що відбувалася поступова політизація «Маяка». Молодіжний самвидав наповнювався критичної прозою, а на площі і навколо неї складалися опозиційні об'єднання, зокрема неомарксисти, неокомуністи і навіть прихильники терору. Колишній учасник підпільної політичної групи А. Іванов, вважаючи, що пропаганда в умовах тоталітарного суспільства не дієва, виступив з пропозицію «організувати замах на М.Хрущова, який веде світ до війни. Проект Іванова, що отримав назву «Космонавт», не був схвалений помірними «маяковцями» [265, ф.4, оп.113, спр.46, арк.54].

Радикалізація «Маяка» викликала різку реакцію влади. Молодих людей, які читали і слухали вірші, затримували, їх прізвища записували і повідомляли в інститути, що зазвичай приводило до виключення з навчальних закладів... Періодично проводилися обшуки, що супроводжувалися вилученням у юнаків та дівчат продукції самвидаву. У квітні 1961 року під час чергового мітингу відбулося відкрите зіткнення з дружинниками і міліцією: після арешту більшості активних «маяковців» з кінця 1961 року життя на площі завмерло.

Поетичні вечори маяковців - яскрава сторінка в суспільному житті столиці і країни, адже вони, значною мірою, сприяли формуванню нових норм спілкування, стали невід'ємним атрибутом духовного життя країни, символом морального і естетичного вибору, формою консолідації молоді, нарешті, дали початок визріванню елементів демократичного руху в СРСР. Варто погодитися з думкою про те, що «читання біля пам'ятника це своєрідна ланка в передісторії дисидентства, стихійний протест, вміло спрямований у потрібне русло твердою рукою політичного організатора. Вірші - рання, ще незріла форма суспільного протистояння » [22, с.178].

«Маяковці», природно, не вичерпували собою всього різноманіття самодіяльних починань молодого покоління. На зламі 50 - 60-х років у

молодіжному середовищі набули поширення різного роду диспути, виставки живопису, театральні і поетичні вечори.

Широкого розмаху набув студентський театр. У Москві наприкінці 50-х років великою популярністю користувалися студії, що діяли при Будинку культури Московського державного університету, зокрема театр під керівництвом Р. Бикова та естрадна студія «Наш дім» М. Розовського і І.Рутенберга. Характеризуючи мету творчого об'єднання «Наш дім» Р. Биков писав: «Ми взяли на озброєння такі слова, як театр громадянський, театр високої політичної принциповості, активного ставлення до життя, театр тенденційний і політичний». Не затиснуті в лещата стандартів актори-аматори зуміли відшукати новаторські засоби вираження, значно випередивши в цьому обтяжене офіціозом професійне театральне мистецтво. М. Захаров, згадуючи епоху 1950-х років, констатував: «Ми починали працювати в Студентському театрі в революційний момент в історії театру, коли йшов злам старих, довоєнних традицій і новий час стукав в усі двері. Ці нові віяння вимагали свого відображення, дослідження. Студентське середовище, як молода прогресивна частина суспільства лідирувала у ситуаціях культурного зламу» [12, с. 123]. Молодіжні театри були явищем в рівній мірі естетичним і громадянським. Вони займали активну громадянську позицію, сміливо піднімали гострі питання сучасності, вели полеміку з минулим.

Спроби визначити поняття «самвидав», класифікувати таким чином опубліковану літературу робилися у різний час як з боку правоохоронних органів, так і дослідників цього неперсічного явища. Так, у 1965 р. за дорученням органів КДБ «самвидав», який розповсюджувався в Україні, проаналізували співробітники Інституту історії партії при ЦК КПУ – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. У своїх висновках вони подали досить обмежене тлумачення терміну «самвидав», звівши його до спрощеного поняття «антирадянська література» [45, с.415].

На нашу думку, найближче до істини О.Даніель, який у визначенні поняття «самвидав» виходив не з його ідейної спрямованості, місця підготовки

і розповсюдження, а розглядав як специфічний засіб існування суспільно значимих текстів, тиражування яких здійснювало поза авторським контролем в процесі їх розповсюдження в читацькому середовищі [78, с.311].

Ареал розповсюдження самвидаву досить широкий. Так, вже згадувана Л.Алексеєва вказувала на те, що «крім основного центру – Москви, був і значний місцевий самвидав, що доходив до Владивостока, Хабаровська, Новосибірська та Іркутська. Розвинутий самвидав і у кримських татар та петербурзького андеграунду. Надзвичайно потужний і самостійний - український самвидав. Так періодичних видань на Україні більше, ніж у нас. (по кількості назв, а не тиражу). Він поширювався (на українській і російській мовах) не лише в Києві, а й Харкові і Львові. Це був і художній, і правозахисний самвидав, він включав як повноцінні художні, так і публіцистичні твори» [8, с. 205].

Видавці першого нелегального українського журналу «Український вісник» виділили три етапи розвитку самвидаву: перший – літературний самвидав початку 1960-х років (здебільшого – вірші); другий – анонімна політична публіцистика 1963-1965 рр.; третій - політичні статті і документи, автори яких не приховували своїх прізвищ [124, с.98]. Найгострішим і найвпливовішим був третій самвидавний період, до якого належав і випуск «Українського вісника», хоча його витоки походять з перших двох етапів, що пройшли шлях від культурницької тематики до політичної і ґрунтувалися на традиціях, закладених ними [124, с. 89].

«Анонімний самвидав» середини 1960-х років піддавав ревізії «канонізовані» основи комуністичної ідеології: основи марксистської теорії, історію більшовицької революції і радянської влади та чи не найбільше – національну політику в СРСР. Адже розбуджена та обнадієна політичною відлигою в країні українська інтелігенція, хоча й не на повний голос, проте настійно заговорила про давно наболіле: залежне становище України від СРСР, русифікацію населення, замовчування голодомору 1932-1933 років, переслідування за «буржуазний націоналізм» усіх хто відстоював право на

існування української мови в Україні.

Найбільш резонансні статті самвидаву оприлюднювалися в українській закордонній пресі. Так, гостру публіцистичну статтю «З приводу процесу над Погружальським» щодо пожежі у Державній публічній бібліотеці у Києві про що йшлося вище, оприлюднив журнал «Сучасність», який виходив у Мюнхені [99, с.15-24]. У видавництвах «Смолоскип» (Торонто-Балтимор), у «Першій Українській друкарні» (Франція), у тій же «Сучасності» вийшли збірки віршів В.Симоненка, М.Холодного, В Голобородька, І.Калинця, В.Стуса; есе В.Мороза, дві книги «Лихо з розуму» В.Чорновола та «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І.Дзюби; збірники документів «У півстоліття радянської влади», «Українська інтелігенція під судом КДБ» та ін. [146, с. 266-278]. Інформацію щодо переслідувань 1960-х років, підготовлену В.Чорноволом, передавали радіостанції «Свобода», «Голос Америки», Бі-Бі-Сі.

Праці українських авторів поширювалися у різних регіонах СРСР. Так, у російському самвидаві з'явився «Репортаж із заповідника імені Берії» та «Хроніка опору» В.Мороза, «Собор» О.Гончара, листи-звернення та публіцистичні статті В. Чорновола. Деякі документи - свідчення про стан справ в Україні з'явилися у прибалтійських республіках, Білорусії, Грузії, Вірменії, Азербайджані [146, с. 266-278]. Відомий український правозахисник І.Світличний, пояснюючи феномен самвидаву зазначав, що «…інтерес до антирадянської літератури виник…, коли в політиці став відчутно проявлятися авантюризм Хрущова, коли слово почало розходитися з ділом, коли безкінечні реформи не приносили обіцяного блага – словом, коли в багатьох випадках стали виявлятися пережитки вже засудженої партією політики» [267, с. 265].

Варто зазначити, що й сам І.Світличний доклав чимало зусиль щодо підготовки і розповсюдження позацензурної літератури. Вже на початку 1960-х років він почав систематично збирати і записувати на магнітофонну плівку художні твори, літературно-критичні статті, що з різних причин не могли бути опубліковані на території України. На основі зібраної колекції планував упорядкувати збірку, включивши до неї твори В. Стуса, М. Воробйова,

В. Голобородька, І. Калинця, проте арешт завадив йому здійснити мрію. Лише після звільнення, упорядковані І.Світличним документи, пов'язані із судовим процесом над учасниками згадуваної вище «Української робітничо-селянської спілки» нелегально були переправлені за кордон, де вийшли окремою брошурою під назвою «Українські юристи під судом КДБ» [310].

Списки матеріалів, що розповсюджувалися у рукописах, надсилалися у Ідеологічний відділ ЦК. Так, у листопаді 1964 р. до зазначеного списку були включені неопубліковані твори Аксьонова та О.Солженіцина, вірші С.Городецького, Ю.Айхенвальда, Б.Пастернака, Б.Окуджави, М.Гумільова, стенограму судового процесу над Бродським, лист Ф.Раскольникова Сталіну, закордонні матеріали з єврейського питання та ін. Заходи відділу обмежувалися вимогою: ознайомити керівництво Спілки письменників та партійних комітетів з цим списком та провести обговорення у письменницьких організаціях [265, ф.5, оп.55, спр.41, арк.45].

Подібного роду незадоволення спостерігалося і в організаціях оборонного профілю. Так, в березні 1956 р. на партзборах одного із закритих інститутів фізик Ю. Орлов у своєму виступі не лише засудив сталінізм, а й висунув вимогу демократичних перетворень у країні на основі соціалізму» [215, с.114-115]. Звісно, висновки не забарилися: через тиждень він був звільнений з роботи. У майбутньому Ю.Орлов - відомий дисидент.

Суттєву шкоду моральному престижу влади надав і виступ на партконференції ленінського району Москви у вересні 1961 р. начальника науково-дослідного відділу Військової академії імені М.Фрунзе генерал-майора П.Григоренка, який стверджував, що існує загроза відродження культу особи і закликав до демократизації партії та повернення до ленінських норм [72]. Після визначення Хрущовим його виступу як «…удар ножа у спину», П.Григоренко був репресований.

Варто зазначити, що не вся термінологія з проблем дисидентства походить з Заходу, адже одна із самоназв – термін «правозахисники» зародився в СРСР. Саме правозахисна течія концентрувала в собі інтереси різноманітних

рухів. На думку відомого правозахисника Л. Алексеєвої, «…у якості найбільш стійких рухів можна назвати: національний, національно-релігійний, національно-демократичний, рух представників народів, які прагнули виїхати на історичну батьківщину чи в рідні місця, соціалістичний, рух за соціально-економічні права» [8, с. 138]. Якщо вести мову про правозахисників, то в центрі уваги було положення про дотримання прав людини у Радянському Союзі, і одночасно окреслювалася невідповідність цього положення принципам Загальної декларації прав людини ООН.

На рубежі 50-60-х років продовжувалися арешти громадян, звинувачених у політичних злочинах, незважаючи на те, що хоча у січні 1959 р. М.Хрущов проголосив: «…в СРСР зараз немає фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини» [21, с.56]. І це в той час, коли в новому Кримінальному кодексі СРСР замість розділу «Контрреволюційні злочини» було введено розділ «Особливо небезпечні державні злочини». Саме в цей час спостерігався принциповий поворот у розвитку українського руху опору – перехід від збройних методів боротьби за національну незалежність до мирних легальних. Як відомо, першим на цей шлях став пропагандист Радехівського райкому партії Львівської області Л. Лук'яненко. Скориставшись «вигідною посадою» він підготував програму з метою створення Української робітничо-селянської спілки. Варто зазначити, що вперше у повоєнній історії Л. Лук'яненко передбачав вихід України зі складу Радянського Союзу за допомогою мирних методів боротьби. Звісно, антирадянська діяльність Л. Лук'яненка і його друзів викликала незадоволення вищого керівництва, що привело до їх арешту і позбавлення волі на різні терміни ув'язнення, зокрема Л. Лук'яненка звинувачено у зраді Батьківщині й визначена найвища міра покарання – розстріл. Такий суворий вирок, на думку, Л. Лук'яненка, мав декілька причин, з яких найсуттєвіша «…ми група інтелігентів: три юристи, агроном, міліціонер, партпрацівник, завклубом» [309, с.166-174]. Подібна доля спіткала «Український національний комітет», ходорівську групу, підпільні організації «Український національний комітет» «Демократичний союз

комуністів» (Одеса) та ін. Звісно, партійні органи були налякані тим, що переважна більшість засуджених – це представники інтелігенції: письменники, митці, викладачі, вчителі, журналісти та студенти, на яких вони покладали чималі надії щодо втілення політики партії у життя [362].

Опозиційний рух окреслений й кримськотатарським національним рухом – самовіддана і послідовна боротьба кримських татар за повернення на свою історичну батьківщину, реалізацію прав і свобод, гарантованих міжнародними актами, союзною і українською Конституціями. Перші кроки у становленні кримськотатарського руху спостерігалися вже у другій половині 1940-х років, що виявилися: у нестримному прагненні кримських татар зберегти власну самобутність, мову, культуру; у масових втечах з місць «спецпоселення»; порушенні встановленого режиму функціонування спец поселень; у масовій перманентній петиційній кампанії; діяльності таємного гуртка «Союз кримськотатарської молоді з повернення на Батьківщину» на чолі з М. Джемілєвим, М. Омеровим, Р. Годженовим та ін. [8, с.254]. Більше того, штучні обмеження щодо переселення кримських татар породжували масові демонстрації у Запорізькій, Кримській та Херсонській областях, акти самопожертви М. Мамута, О. Расулова, І. Мамедуллаєва [8, с.257].

Значний пласт опозиції становив єврейський національний рух, представлений двома основними течіями: «еміграційники» - домагання реалізації права на еміграцію і «культурники» - відродження історико-культурних традицій єврейства. Активісти єврейського національного руху Й.Зісельс, Я.Левін, Я.Меш, О.Парицький докладали чимало зусиль у плані створення нелегальних культурно-освітніх центрів – «ульпанів» в Києві, Ленінграді, Харкові, Одесі, задоволення релігійних потреб єврейської меншини, подолання негативних наслідків прояву побутового і державного антисемітизму [140, с.345].

Не можна оминути увагою появу релігійного дисидентства, спричинену антицерковною кампанією, що супроводжувалася форсованим подоланням «релігійності», адміністративним втручанням у діяльність релігійних

організацій. Звичайно було б невірним штучно ізолювати згадані напрями дисидентства, адже у практиці опозиційного руху вони нерідко виступали спільно, діяли як єдина згуртована сила.

Погіршення соціально-економічного становища громадян, особливо після прийняття урядом рішення щодо підвищення цін на м'ясо-молочну продукцію, яскравий утопізм програмових документів партії привели до серйозної кризи довіри з боку народу до її керівної і спрямовуючої ролі, що зумовило збільшення кількості антирадянських анонімних матеріалів, виявлених на території СРСР. Лише за перше півріччя 1962 р. було зафіксовано 7705 листівок та анонімних листів, виготовлених 2522 авторами, що вдвоє перевищувало аналогічні показники за той же період попереднього року [74, с.12].

Так, у доповідній записці, надісланій КДБ СРСР за підписом Голови КДБ СРСР В.Семичасного до ЦК зазначалося: «У листівках і анонімних листах містяться заклики до активної боротьби проти існуючого в СРСР ладу, злісні наклепницькі вигадки щодо окремих керівників Радянської держави, націоналістичні настрої, невіра в побудову комуністичного суспільства в нашій країні, наклепи на радянську демократію. В ряді анонімних листів висловлюється ненависть до КПРС і комуністів погрози на адресу місцевого партійного і радянського активу». Крім того, акцентувалася увага на що до кримінальної відповідальності притягнуто 105 осіб, «профілактовано» 568 осіб і підлягають перевірці 366 осіб, які становили потенційну небезпеку для влади [101, с. 205].

Цілком очевидно, що в умовах жорсткої політичної цензури про будь-яке оприлюднення позацензурної літератури, заяв, петицій, листів активних учасників національного руху не могло бути й мови. Єдиним каналом їх розповсюдження залишався «самвидав» – непідконтрольний засіб поширення об'єктивної інформації. Впродовж 60-років у середовищі інтелігенції йшла напружена творча робота щодо усвідомлення як внутрішніх, так і нових світових реалій. «Відлига» і десталінізація суспільства позитивно впливали на розвиток літератури та мистецтва. Більшість відчували, що обстановка у світі

змінюється і намагалися знайти відповідь на глобальні зміни науково-технічного і соціального характеру. В цей час з'явилися «Зачарована Десна» і «Поема про море» О. Довженка, «Людина і зброя» О. Гончара, «Правда і кривда» М. Стельмаха, нові поетичні збірки М. Рильського, М. Бажана, формувалося покоління поетів, письменників, художників, натхненних вірою в оновлення суспільства, в торжество свободи і демократії – покоління шістдесятників. За словами одного із західних оглядачів, перший наступ на післясталінський режим в літературі здійснили не російські, а українські письменники – молоді ліричні поети і прозаїки [345, p.51]. Про добу, що народила шістдесятників М. Вінграновський писав: «Наші юність і молодість, наше тодішнє молоде життя мало подвійну сутність: одну – офіційну, казенну, для вчителів та оцінок у школі, а другу – поза школою там, де життя було справжнє, життя реальне. Коли ця подвійність була усвідомлена, стався бунт: піднялася наша справжня сутність і відкинула оту офіційну, фальшиву. З цього бунту і почалося «шістдесятництво»[57, с.11], а з творчості шістдесятників – пробудження України.

Значну роль у згуртуванні української інтелігенції відігравав клуб творчої молоді, утворений на початку 1960 р. у Києві та згуртований навколо молодого режисера Л. Танюка. До клубу входили студенти столичних вищих навчальних закладів – літератори, художники, режисери, композитори, зокрема І. Драч, І. Жиленко, І. Дзюба, М. Вінграновський, І. Світличний, М. Коцюбинська, Є. Сверстюк та ін. Робота клубу пожвавилася з приходом А. Горської та інших художників-неконформістів, які принесли в клуб дух бунтарства та заперечували старі догмати. Створена у клубі комісія перевірила чутки щодо сталінських поховань у Биківні, де виявила жахливі факти. У відповідь на це, члени клубу подали меморандум до Київської міськради, який, на жаль, залишився поза увагою. Більше того, розпочалися переслідування найбільш активних. Влада не лише знищила, створений А. Горською, вітраж до вестибюлю Київського університету імені Тараса Шевченка, а й виключила її зі Спілки художників [115, с.12-13].

Все частіше у пресі публікувалися статті, що віддзеркалювали творчість молодих українських поетів, насамперед Ліни Костенко. Критики зазначали, що «… її поеми пройняті відчаєм і фаталізмом, далекі від справжніх почуттів, що переповнюють серце радянської людини» [27, с.234]. Не завжди знаходили розуміння новаторські пошуки митців, зокрема поема І.Драча «Ніж в сонці». Представники української діаспори на заході навпаки із захопленням зустрічали творчість молодих письменників, а видавництва «Сучасність» і «Пролог» публікували збірки їх творів [350, с.23-24]. Відомий критик і літературознавець Л.Новиченко писав: «…так чи інакше, незважаючи на дискусійні моменти, виступи молодих новобранців української поезії, так само як і спів їх друзів у російській та інших братніх літературах… стали одним із найпомітніших явищ тогочасного художнього життя країни» [208, с.3].

На початку 1960-х років ідеологічні нападки відчули й українські літературознавці. Так, журнал «Комуніст України» розгорнув нищівну критику серії статей літературознавців В.Півторадні, П.Федченка, В.Речмедіна, які високо оцінювали творчість В.Чумака та В.Елана-Блакитного. Редколегія друкованого органу ЦК КПУ розпочала відверте цькування літературознавців, які, на думку її членів, «…виявляли об’єктивістські тенденції» і намагалися «надати місце в історії літератури письменникам незалежно від суспільно-політичного й художнього значення їх творчості» [267, с.524]. У виступах керівників республіки недвозначно підкреслювалося: реабілітацію людей не можна підміняти реабілітацією ідей.

**Висновки до четвертого розділу**

Отже, досліджуючи особливості моделі протестної політичної участі інтелігенції в окреслений період простежено еволюцію базової форми: від морального неприйняття радянських порядків – до політичної боротьби інтелігенції з владою шляхом утворення неформальних організацій.

Своєрідним джерелом протестної моделі політичної участі інтелігенції у

суспільному житті радянської держави виступало інакомислення. Іншими словами, політична культура конкретного суспільства виражається крізь призму стратегії суспільно-політичної діяльності інтелігенції. Водночас, саме інтелігенція, у силу властивої їй внутрішньої суперечливості, є потенційним носієм потужних протестних настроїв. Більше того, їй відведена роль своєрідного детермінатора трансформації політичної культури та політичної системи радянського суспільства. Інакомислення 1950 - початку 1960-х років стало новітньою формою опору, спрямованою проти тоталітарного режиму. Зміни у системі функціонування влади, що відбулися у хрущовський період, утвердження нової морально-психологічної атмосфери, породженою критикою «культу особи», визначили сучасні прояви громадянського протесту. Політична опозиція в радянському суспільстві, насамперед в Україні почала використовувати легальні методи боротьби, діючи в рамках радянської Конституції. Вона складалася, перш за все, з творчої і наукової інтелігенції, хоча мала, безумовно, загальнонаціональне значення. Дисидентство, яке започаткувало новий етап національно-демократичного руху, виробило особливі форми протидії влади - самвидав, петиційні кампанії тощо.

Деспотичні риси влади, що все помітніше проявлялися в останні роки хрущовської відлиги відштовхували інтелігенцію від неї. Особисті контакти керівника партії і уряду з представниками інтелігенції, оцінки його та прибічників художніх творів, окремі висловлювання набували все більшого значення. Керуючись політичними завданнями, власним смаком чи емоціями, Хрушов міг покарати чи похвалити, одне його слово могло відіграти вирішальну роль у долі людини. Для подібного патріархального типу взаємин з інтелігенцією влада потребувала авторитету, з притаманним почуттям страху чи харизмою лідера. Авторитет влади під час правління Хрущова безнадійно падав. Його спроби подіяти на інтелігенцію, налагодити з нею контакти нерідко мали зворотній ефект.

# ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, зумовлене необхідністю вивчення ролі, яку відігравали різні соціальні групи у політичному процесі. Дослідження ролі інтелігенції в оновленні політичного режиму в період хрущовської «відлиги» дозволило сформулювати ряд **висновків** методологічного, концептуального та науково-практичного спрямування.

1. Специфіка методологічних принципів дослідження ролі інтелігенції в політичному процесі визначається сформованою поліваріативністю розуміння її сутності та ролі в політичному процесі. Дослідження політичних процесів не вичерпується методами лінійного аналізу, оскільки нелінійність є базовим принципом перебігу усіх динамічних соціально-політичних процесів. Відповідно, політологічне дослідження такого інтегративного суб'єкта суспільно-політичного життя як інтелігенція, не може бути продуктивним, якщо з наукового дискурсу виключити ключові моменти постмодерністського розуміння реальності. У світлі цієї методології будь-яке явище реальності сприймається як продукт часу і випадку. Інтелігенція крізь призму зазначеної методології вбачається, насамперед як культурна самоідентифікація особистості, з певними життєвими стратегіями, вона проростає специфічними засобами між усіма соціальними стратами, групами і індивідуумами соціуму, впливає на масу індивідуальних і колективних агентів політичного поля. Політологічне дослідження інтелігенції здійснюється на рівні загального (як світового феномену), особливого (як історико-культурного явища) та одиничного (як наявності якостей інтелігентності у конкретної людини чи групи людей). Крім того, некоректним є механічне перенесення ідеалізованого образу інтелігента XIX ст. на сучасне суспільство, більше того завжди необхідно конкретизувати, про яку саме інтелігенцію йдеться.

2. Аналіз суспільно-політичних процесів у повоєнний період дав змогу виокремити особливості подальшого зміцнення тоталітарного режиму у загальносоюзному контексті. В свою чергу, сталінізація визначила курс на

посилення класового підходу і повністю закріпила «соціалістичний реалізм» як ідеологічний орієнтир в діяльності інтелігенції. Репресивні дії радянського режиму, що з новою силою розгорнулися в Україні, зачепили, насамперед, найбільш освічену і національно свідому верству суспільства – інтелігенцію. Політика влади зумовлювала, з одного боку, політичну недовіру до інтелігенції, а, з другого, – ідеологічне «перевиховання» останньої шляхом проведення різноманітних систематичних кампаній: від залякування – до своєрідної «купівлі» інтелігенції. Владні структури прагнули сформувати «слухняне суспільство», найбільш яскраві представники якого – інтелігенція - виступили ініціаторами у виникненні передумов щодо пошуку шляхів політичного реформування країни.

3. Дослідження процесу політизації статусу інтелігенції під час десталінізації дозволило встановити, що радянський період в цілому характеризувався досить непростими і нестабільними відносинами влади і інтелігенції, на які суттєво впливали соціальні характеристики інтелігенції, тип політичного режиму та конкретні політичні ситуації, що актуалізували увагу влади до суспільно-політичної позиції інтелігенції. Друга половина 1940-1950-ті роки були найбільш сприятливими для радянської інтелігенції, адже в системі суспільно-політичних відносин вона багато в чому наблизилася до свого дореволюційного статусу, що стало важливим чинником її перетворення з опозиціонера на прихильника режиму. Водночас, саме дореволюційна частина інтелігенції більш схвально сприйняла поворот влади до великодержавності, ніж сформована в 1920-х рр. радянська інтелігенція, вихована в традиціях інтернаціоналізму. Саме тому з початком холодної війни, схильні внаслідок свого інтернаціоналізму до західних впливів, нові інтелектуали стали головною жертвою кампанії боротьби проти космополітизму, що призвело до розколу в лавах нової інтелігенції: одна її частина підтримала антизахідні настрої влади, інша ж - не сприйняла звернення до російських національних цінностей і перетворилася на опозиційну режимові суспільно-політичну силу.

Викриття «культу особи» якщо й призвело до певної переоцінки цінностей, в цілому ж мало що змінило у перспективах інтелігенції. Постійні втручання М. Хрущова, некомпетентні за характером й грубі за формою у справи культури, дискусії навколо ролі інтелігенції чітко визначили межі лібералізації у відносинах між владою і інтелігенцією та викликали серйозну кризу у свідомості радянських інтелектуалів, які зрозуміли, що вони неспроможні відкрито протистояти владі. Інтелігенція змушена була знову пристосовуватися до нового ідеологічного курсу.

4. Дослідження процесів оновлення політичної системи СРСР у 1950-1960-ті роки дає змогу простежити особливу роль інтелігенції у процесі її реформування. Проте відносини інтелігенції і влади складалися по-різному. За часів Хрущова не лише придушувалося інтелігентське вільнодумство, влада відштовхнула від себе інтелігенцію, яка прагнула співробітничати з нею на базі курсу, проголошеного XX з'їздом КПРС. Короткі хвилі відлиги змінювалися похолоданням. Головним результатом невдалих реформ варто вважати шістдесятництво – впливову ідейну течію.

Нове покоління реформаторів намагалося будувати відносини з інтелігенцією по-новому. Спостерігався певний перерозподіл функцій у системі керівництва літературою і мистецтвом. Модернізація системи управління відбувалася за двома взаємопов'язаними напрямами: з одного боку, розширення самостійності творчих організацій, а, з іншого, підвищення ролі останніх у втіленні у життя партійної лінії. Поступово функції ідеологічного контролю партійні органи все більше покладали на інтелігенцію.

5. Вивчення процесу трансформації механізмів контролю за політичною діяльністю інтелігенції дозволило констатувати, що створення радянської системи політичного контролю відбувалося на тлі втоми суспільства від політичних, військових і економічних катаклізмів та фактичної готовності масової свідомості до введення жорстких форм управління з метою дотримання порядку. Політичний контроль, будучи іманентною характеристикою будь-якої держави, є комплексом заходів влади, спрямованим на формування світогляду і

поведінки основної маси населення на основі діючих ідеологічних канонів та припинення будь-якої діяльності, що несе загрозу існуючому політичному режиму задля створення гомогенного, легкокерованого суспільства. Контроль за політичною діяльністю інтелігенції здійснювався як в інституційних формах (управління університетами та академічними інститутами, дозоване фінансування окремих наукових напрямів), так і позаінституційних (репресії, ідеологічний тиск, заохочення, неформальний контроль наукового співтовариства, обмеження суспільно-політичної діяльності інтелігенції). Ідеологічні кампанії щодо інтелігенції виступали позаінституційною формою контролю, адже вони не визначалися законодавством, а їх проведення не виступало обов'язковою функцією закладів освіти, науки й культури. Проте, саме ці установи завжди потенційно були готовими до проведення публічно-ідеологічних процесів проти інтелігенції. На нашу думку, їх готовність до публічних процесів, в межах яких здійснювалася професійна діяльність інтелігенції, визначалася репресіями 1920–1930-х років, що сформували своєрідну психологічну готовність до репресивних кампаній, сприйняття їх як жахливої, проте невід'ємної і, тому звичної, частини соціальної та політичної дійсності.

6. Досліджуючи процес еволюції базової форми протестної політичної участі інтелігенції було встановлено, що особливості її використання у змісті радянського політичного дискурсу, зумовлені концентрацією протестних політичних орієнтацій переважно в середовищі інтелігенції та фактичним поступовим нівелюванням статусу інтелігенції як суспільно значимої страти. Зміст еволюції базової моделі протестної політичної участі інтелігенції полягає у відмові останньої від її публічного використання як політичного ресурсу влади у кризових ситуаціях та у процесі організації «всенародної» підтримки, необхідних режимові, політичних рішень і проектів. Згодом це призводить до втрати інтелігенцією фактичної політичної суб'єктності та поширює в суспільстві скептицизм щодо політичного опонування до влади.

7. Характеризуючи інакомислення як джерело протестної моделі політичної участі інтелігенції було встановлено, що в середовищі інтелігенції переважають

горизонтальні зв’язки, водночас ієрархія виявляється лише в мережевих структурах суспільства при реалізації відносин управління. Суспільно-політична діяльність інтелігенції має ідеократичний характер, отже її влада полягає в інформаційних кодах на основі яких суспільство організовує свої інституції, а люди вибудовують свої життєві орієнтири. Об’єктом такої влади для інтелігенції є розум людей, а засобом – інформаційна боротьба за культурні коди і кодекси, які формують дії людини в цілому та в структурах влади, зокрема. Встановлено, що в стратегії суспільно-політичної діяльності інтелігенції сконцентровано виражається політична культура конкретного суспільства. Водночас, інтелігенція є потенційним носієм потужних протестних настроїв, що формуються в межах її внутрішньогрупового дискурсу та є відповіддю на політичні дії влади. Отже, цінності, які поширювала частина радянської інтелігенції, випереджали політичний час та детермінували трансформацію політичної системи радянського суспільства в кінці 80-х рр. XX ст.

Встановлено, що реалізація інтелігенцією протестної моделі політичної участі у формі дисидентства зафіксувала неможливість формування ефективної протестної моделі політичної участі на рівні однієї суспільної страти, навіть такої освіченої як інтелігенція. Залежність ефективності протестних виступів інтелігенції від ідеології політичного режиму визначалася характером державних програм і конкретних інтересів радянської влади.

# СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Дело» молодых историков // Вопросы истории. – 1994. – № 4. – С. 145–158.

2. Авторханов А. Технология власти [Текст] / А. Авторханов. – М. : Слово ; Новый мир, 1991. – 638 с.

**3.** Аджубей А. Те десять лет : Время в событиях и лицах [Текст] / А. Аджубей. – М. : Советская Россия, 1989. – 333 с.

4. Аксенов Ю. Послевоенный сталинизм : удар по интеллигенции [Текст] / Ю. Аксенов // Кентавр. – 1991. – Окт.-дек. – С. 78–89.

5. Аксютин Ю. Н. С. Хрущев «Мы должны сказать правду о культе личности» [Текст] / Ю. Аксютин // Труд. – 1988. – 13 нояб.

6. Аксютин Ю. XX съезд КПСС: новации и догмы [Текст] / Ю. Аксютин, О. Волобуев. – М. : Политиздат, 1991. – 222 с.

7. Аксютин Ю. О подготовке закрытого доклада Н. Хрущова XX съезду КПСС в свете новых документов [Текст] / Ю. Аксютин, А. Пыжиков // Новая и новейшая история. – 2002. – № 2. – С. 115 – 127.

8. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР : Новейший период [Текст] / Л. М. Алексеева. – Вильнюс ; М. : Весть, 1992. – 350 с.

9. Алпатов В. Тоталитаризм и диссидентство [Текст] / В. Алпатов // Власть. – 1997. – № 9. – С. 94–105.

10. Амелин П. Интеллигенция и социализм [Текст] / П. Амелин. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1970. – 151 с.

11. Арбатов Г. Моя эпоха в лицах и событиях [Текст] / Г. Арбатов. – М. : Собрание, 2008. – 355 с.

12. Арбатов Г. Затянувшееся выздоровление (1953-1985). Свидетельство современника [Текст] / Г. Арбатов. – М. : Междунар. отношения, 1991. – 400 с.

13. Арон Р. Демократия и тоталітаризм [Текст] ; [пер. с фр.] / Р. Арон. – М. : Текст, 1993. – 262 с.

14. Астахова В. В. И. Ленин о сущности и социальной природе социалистической интеллигенции [Текст] / В. Астахова. – Х. : Изд-во ХДУ, 1976. – 155 с.

15. Ашин Г. Политическое лидерство: оптимальный стиль [Текст] / Г. Ашин // Общественные науки и современность. – 1993. – № 2. – С. 125 – 134.

16. Ашин Г. Современные теории элиты [Текст] / Г. Ашин. – М. : Международные отношения, 1985. – 256 с.

17. Бажан О. XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України [Текст] / О. Бажан // Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика : зб. статей. – К. : Ніко-Центр, 2006. – Вип. 10. – С. 115 – 129.

18. Бажан О. Методологічні проблеми у вивченні історії дисидентського руху в Україні у другій половині 1950-1980-х років / О. Бажан // Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика : [зб. статей]. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 296 – 303.

19. Бажан О. Мовне питання в Українській РСР у дзеркалі XX з'їзду КПРС [Текст] О. Бажан // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. — К., 2007. – Ч. 2. – С. 390 – 396.

20. Бабкин В. Народ и власть [Текст] / В. Бабкин, В. Селиванов. – К. : Манускрипт, 1996. – 448 с.

21. Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина [Текст] / Б. Бажанов. – 2-е изд. – Париж ; Нью-Йорк : Третья волна, 1983. – 452 с.

22. Байрау Д. Интеллигенция и диссидентство. Русские образованные слои в Советском Союзе. 1917-1985 [Текст] / Д. Байрау. – Геттинген, 1993. – 344 с.

23. Балзер Х. Интеллигентные профессии и интеллигенты-профессионалы / Х. Балзер // Из истории русской интеллигенции : [сб. матер. и ст. к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской]. – СПб., 2003. – С. 201 – 231.

24. Баран В. Десталінізація в Україні : перша спроба [Текст] / В. Баран // Сучасність. – 1995. – № 11. – С. 106 – 117.

25. Баран В. Україна 1950-1960-х років : еволюція тоталітарної системи [Текст] / В. Баран. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 447 с.

26. Баран В. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. [Текст] / В. Баран. – Л. : Свобода, 1992. – 234 с.

27. Баран В. Україна: Новітня історія. 1945-1991 [Текст] / В. Баран. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2003. – 670 с.

28. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і роки) [Текст] / В. Баран, В. Даниленко. – К. : Альтернативи, 1999. – 304 с.

29. Барбакова К. Г. Интеллигенция и власть [Текст] / К. Г. Барбакова, В. А. Мансуров. – М. : Изд. Ин-та социологии АН СССР, 1991. – 190 с.

30. Баргхорн Ф. Советское культурное наступление [Текст] / Ф. Баргхорн. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1961. – Вып. 2. – 152 с.

31. Барсуков Н. На пути к XX съезду КПСС. Трудная правда о культе личности [Текст] / Н. Барсуков // XX съезд КПСС и его исторические реальности. – М., 1991. – С. 256 – 289.

32. Барсуков Н. Провал «антипартийной группы» (1957 год) [Текст] / Н. Барсуков // Коммунист. – 1990. – № 8. – С. 98–108.

33. Баткин Л. Интеллигенция в развитом социалистическом обществе [Текст] / Л. Баткин. – М., 1977. – 267 с.

34. Белинков А. Письмо в СП СССР [Текст] / А. Белинков // Самиздат века. – М. : Полифакс, 1998. – С. 345–358.

35. Белова Т. Культура и власть [Текст] / Т. Белова. – М. : Новая школа, 1991. – 256 с.

36. Бергольц О. Разговор о лирике / О. Бергольц // Лит. газ. – 1953. – 16 квіт.

37. Бердяев Н. Русская идея [Текст] / Н. Бердяев // О России и русской философской культуре. – М., 1990. – С. 62 – 74.

38. Бережков Я. Как я стал переводчиком Сталина [Текст] / Я. Бережков. – М. : ДЭМ, 1993. – 400 с.

39. Берия Лаврентий. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы / под общ. ред. А. Яковлева – М. : Демократия, 1999. – 512 с.

40. Бжезінський В. Великий провал. Народження і смерть комунізму у двадцятому столітті [Текст] / В. Бжезінський // Всесвіт. – 1992. – № 1 - 6.

41. Биккенин Н. Как это было на самом деле: сцены из общественной и частной жизни [Текст] / Н. Бикенин. – М. : Academia, 2003. – 310 с.

42. Биуль-Зедгинидзе Н. Литературная критика журнала «Новый мир» А.Твардовского (1958-1970) [Текст] / Н. Биуль-Зедгинидзе. – М., 1996. – 439 с.

43. Боббио Н. Интеллектуалы и власть [Текст] / Н. Боббио // Вопросы философии. – 1992. – № 8. – С. 158 – 174.

44. Богданова А. Музыка и власть: постсталинский период / А. Богданова. – М. : Наследие, 1995. – 432 с.

45. Богораз Л. Диссиденты [Текст] / Л. Богораз, А. Даниэль // 50/50. Опыт словаря нового мышления. – М. : Прогресс ; Пайо, 1989. – С. 408 – 435.

46. Бойченко В. Партійні організації та ідеологічне загартування творчої інтелігенції / В. Бойченко // Комуніст України. – 1966. – № 6. – С. 13 – 25.

47. Боффа Дж. История Советского Союза : в 2 т. : пер. с итал. / Дж. Боффа. – М. : Междунар. отношения, 1990. – Т. 2 : От отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев – 1941-1964. – 580 с.

48. Брегеда М. Суспільно-політичні настрої українського населення після XXII з'їзду КПРС [Текст] / М. Брегеда // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 376/377 : Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – С. 163 – 168.

49. Будник Г. А. «Научно-педагогическая интеллигенция» : новые подходы к определению понятия [Текст] / Г. А. Будник // Интеллигенция и мир. – 2003. – № 1. – С. 46 – 50.

50. Будник Г. А. Понятие «интеллигенция»: новые подходы к дискуссии [Текст] / Г. А. Будник // Интеллигенция и мир. – 2009. – № 3. – С. 7 – 18.

51. Бурлацкий М. Никита Хрущов и его советники – красные, черные, белые [Текст] / М. Бурлацкий. – М. : Эксмо-пресс, 2002. – 448 с.

52. Быстрицкий А. Приближение к миру. Субъективные заметки [Текст] / А. Бурлацкий // Новый мир. – 1994. – № 3. – С. 172 – 173.

53. Бьорлинг Ф. Whether this nobler in the mind... Пастернак и нравственная дилемма послереволюционной интеллигенции [Текст] / Ф. Бьорлинг // Россия/Russia. Новая серия / под ред. Н. Охотина. – М. : О. Г. И., 1998. – Вып. 2(10) : Русская интеллигенция и западный интеллектуализм : история и типология. – С. 148 –176.

54. Вайль П. 60-е. Мир советского человека [Текст] / П. Вайль, А. Генис. – 3-е изд. – М. : Новое литературное обозрение, 2001. – 368 с.

55. Вебер М. Избранные произведения [Текст] / М. Вебер. – М., 1990. – 808 с.

56. Винниченко І. Україна 1920-1980-х років: депортації, заслання, вислання [Текст] / І. Винниченко. – К. : Наук. думка, 1994. – 129 с.

57. Вінграновський М. Всі ми з одного часу і з одного народу: слово про Василя Симоненка / М. Вінграновський // Київ. – 1983. – № 3. – С. 6 – 18.

58. Власть и художественная интеллигенция. [Текст] Документы ЦК РКП(б) – ВКП(б) – ВЧК – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917-1953 гг. – М., 1999. – 868 с.

59. Влада і суспільство : діалог через громадські ради [Текст] / під ред. Ю. Шаргородського, Т. Андрійчук. – К. : ПАЛИВОДА, 2011. – 147 с.

60. Восленский М. Номенклатура / М. Восленвский. – М. : Октябрь, 1991. – 624 с.

61. Всесоюзное совещание о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам. 18-21 декабря 1962 г. [Текст] – М, 1964. – 519 с.

62. Второй Всесоюзный съезд советских писателей : стеногр. отчет. 1954. Декабрь [Текст]. – М., 1956. – 408 с.

63. Высокая идейность и художественное мастерство – великая сила советской литературы и искусства [Текст] // Правда. – 1963. – 10 берез.

64. Вятр Е. Социология политических отношений [Текст] / Е. Вятр. – М. : Политиздат, 1979. – 456 с.

65. Ганжуров Ю. Чорно-біла «відлига» у дзеркалі преси (газетні публікації як джерело вивчення політичної системи України 1956-1964) [Текст] / Ю. Ганжуров. – К. : Парламентське вид-во, 1999. – 150 с.

66. Гаспаров М. Интеллектуалы, интеллигенты, интеллигентность [Текст] / М. Гаспаров // Русская интеллигенция. История и судьба. – М. : Наука, 2000. – С. 5 – 14.

67. Геллер М. Утопия власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней : в 3 кн. / М. Геллер, А. Некрич. – М. : МИК, 1995. – Кн. 2. 654 с.

68. Генега Р. Підпільний студентський рух у Львові в другій половині 40-х – початку 50-х років XX ст. [Текст] / Р. Генега // Вісник Львів. ун-ту. Серія історична. – Л., 2000. – Вип. 35/36. – С. 614 – 624.

69. Герчук Ю. С точки зрения шестидесятника [Текст] / Ю. Герчук // Вопросы обществоведения. – 1996. – № 1. – С. 49 – 114.

70. Гефтер М. Судьба Хрущева. История неусвоенного урока [Текст] / М. Гефтер // Октябрь. – 1989. – № 1. – С. 154 – 181.

71. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства : Україна і світ на зламі тисячоліть [Текст] : [монографія] / В. Горбатенко. – К. : Академия, 1999. – 240 с.

72. Григоренко П. Спогади / Петро Григоренко. – Дейтройт, 1984. – 753 с.

73. Гриневич В., В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Лисенко Радянський проект для України [Текст] // Україна і Росія в історичній ретроспективі : в 3 т. – К. : Наукова думка, 2004. – Т. 2. – 528 с.

74. Груздева Л. Н. Диссидентское движение в России: истоки и генезис [Текст] / Л. Н. Груздева ; Воронеж. гос. техн. ун-т. – Воронеж, 1994. – 16 с.

75. Гудков Л. Образованные сообщества в России: социологические подступы к теме [Текст] / Л. Гудков // Неприкосновенный запас. – 1999. – № 1(3). – С. 29 – 41.

76. Давыдов Ю. Н. Уточнение понятия «интеллигенция» [Текст] / Ю. Н. Давыдов // Куда идет Россия? Альтернативы общественного развития. – М., 1994. – С. 244 –255.

77. Данилевский Н. Я. Россия и Европа: взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому [Текст] / Н. Я. Данилевский. – М. : Ин-т рус. цивилизации, 1991. – 598 с.

78. Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті роки XX ст.) [Текст] / Ю. Данилюк, О. Бажан. – К. : Рідний край, 2000. – 616 с.

79. Две встречи Н. Хрущева с представителями творческой интеллигенции (декабрь 1962 г. и март 1963 г.) [Текст] // СССР: Внутренние противоречия. – Нью-Йорк, 1982. – С. 59 – 78.

80. Дегтярев Е., Егоров В. Интеллигенция и власть (феномен российской интеллигенции и проблемы взаимоотношений интеллигенции и власти [Текст] / Е. Дегтярев, В. Егоров. – М. : Новая свобода, 1993. – 86 с.

81. Дело Берии. Пленум ЦК КПСС – 2-7 июля 1953 года [Текст] // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 1. – С. 190 – 218.

82. Демиденко О. Діяльність української інтелігенції в сфері збереження пам'яток козацтва (друга половина 1950-1960р.) / О. Демиденко [Текст] // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Т. 1. – К., 2006. – С. 385 – 393.

83. Джилас М. Лицо тоталитаризма [Текст] ; [пер. с сербо-хорват.] / М. Джилас. – М. : Новости, 1992. – 541 с.

84. Джон Ретi : День, коли Хрущов засудив Сталiна [Електроний ресурс] // Українська служба радіо ВВС. – Лондон. – 2006. – 21 лютого. – Режим доступу до статті : www.bbc.co.uk/ukrainian

85. Дмитриевский В. Художественная интеллигенция и власть : роли, маски, репутации [Текст] / В. Дмитриевский // Русская интеллигенция. История и судьба. – М. : Наука, 2000. – С. 298 – 326.

86. Довгаль І. Діяльність партійних організацій України по вихованню підростаючого покоління в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму в період будівництва комунізму (1959-1965 рр.) [Текст] / І. Довгаль // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1971. – Вип.47. – С. 89 – 97.

87. Довганич О. Роки лихоліття: Невідомі сторінки і трагічні долі [Текст] / О. Довганич. – Ужгород : Патент, 1995. – 259 с.

88. Достойно освещать большие дела народа [Текст] // Литературная газета. – 1953. – 26 березня.

89. Достойно отображать величие дел советского народа // Правда. – 1965. – 9 січ.

90. Еггелинг В. Политика и культура при Хрущеве и Брежневе. 1953-1970 [Текст] / В. Еггелинг. – М. : АИТО-ХХ, 1999. – 312 с.

91. «Едва раскрылись первые цветы…» «Новый мир» и общественные умонастроения в 1954 году // Дружба народов. – 1993. – № 11. – С. 218 – 219.

92. Елпатьевский С. По поводу разговоров о русской интеллигенции [Текст] / С. Елпатьевский // Рус. богатство. – 1905. – № 3. – С. 57 – 82.

93. Эренбург И. Оттепель / И. Эренбург. – М. : Сов. писатель, 1954. – 142 с.

94. Ермилов В. Во имя правды, во имя жизни [Текст] / В. Ермилов // Правда. – 1962. – 23 ноября.

95. Жданов В. Культурная политика и театр [Текст] / В. Жданов. – М., 1995. – 63 с.

96. Жертвы репрессий [Текст]. – К. : Юринформ, 1993. – 275 с.

97. Живов В. Об оглядывании назад и частично по поводу сборника «Семидесятые как предмет истории русской культуры» [Текст] / В. Живов // Неприкосновенный запас. – 1999. – № 2(4). – С. 51 – 64.

98. Жутовский Б. Групповой портрет в казенном интерьере [Текст] / Б. Жутовский // Литературная газета. – 1989. – 5 июля.

99. З приводу процесу над Погружальським // Сучасність. – 1965. – № 2. – С. 78 –84.

100. За боевую театральную критику [Текст] // Литературная газета. – 1953. – 23 квітня.

101. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х років XX ст. [Текст] / Ю. Зайцев // Сторінки історії України XX століття. – К., 1992. – С. 195 – 235.

102. Зезина М. Советская художественная интеллигенция и власть в 1950-е – 1960-е годы [Текст] / М. Зезина. – М. : Диалог-МГУ, 1999. – 396 с.

103. Земцов И. Частная жизнь советской элиты [Текст] / И. Земцов. – Лондон : Opi.Ltd, 1986. – 209 с.

104. Зубкова Е. Общество и реформы. 1945-1964 [Текст] / Е. Зубкова. – М. : Россия молодая, 1993. – 200 с.

105. Иванов В. Современность и художественное новаторство [Текст] / В. Иванов // Коммунист. – 1961. – № 6. – С. 53 – 62.

106. Иванов А. Неизвестный Дзержинский: Факты и вымыслы [Текст] / А. Иванов. – Минск : Валев,1994. – 395 с.

107. Иванов-Разумник Р. Что такое интеллигенция? [Текст] / Р. Иванов-Разумник // Интеллигенция. Власть. Народ. Антология. – М., 1993. – С. 80–93.

108. Ивинская О. Годы с Пастернаком / О. Ивинская. – М. : Мысль, 1992. – 345 с.

109. Идейность и принципиальность писателя [Текст] // Литературная газета. – 1946. – 22 верес.

110. Ильичов Л. Ф. Искусство принадлежит народу [Текст] / Л. Ф. Ильичов. – М. : Госполитиздат, 1963. – 63 с.

111. Интеллигенция Советской Украины [Текст] (некоторые вопросы историографии и методологии исследования). – К. : Наук. думка, 1988. – 191 с.

112. Исправить ошибки в освещении некоторых вопросов истории Украины [Текст] // Культура и жизнь. – 1946. – 21 июля.

113. Испытанный отряд КПСС: К XXVII съезду Компартии Украины [Текст]. – К. : Политиздат, 1986. – 164 с.

114. История советской политической цензуры. Документы и комментарии [Текст]. – М. : РОССПЭН, 1997. – 672 с.

115. І смерть була, як смолоскип [Текст] // Україна. – 1990. – № 27. – С. 12 – 21.

116. Ідеал і краса – нерозривні [Текст] // Радянська Україна. – 1963. – 6 січня.

117. Ільницький М. Драма без катарсису / М. Ільницький. – Л. : Місіонер, 1999. – 256 с.

118. Кавелин К. Д. Наш умственный строй [Текст] / К. Д. Кавелин. – М. : Правда, 1989. – 656 с.

119. Калинин А. К. Партийно-государственная политика по формированию инженерно-технической интеллигенции во втузах Верхней Волги в 1976–1985 гг. : дис. … канд. ист. наук [Текст] / А. К. Калинин. – Иваново, 2007. – 24 с.

120. Капица П. О науке и власти. Письма / П. Капица. – М. : Правда, 1990. – 48 с.

121. Каралис Я. Интеллигенция в современном мире [Текст] / Я. Каралис // Интеллигенция в условиях общественной нестабильности. – М. : Эдиториал, 1996. – С. 283 – 294.

122. Карлов Н. Интеллигентна ли интеллигенция… [Текст] / Н. Карлов // Вопросы философии. – 1998. – № 3. – С. 3 – 17.

123. Карпинский Л. Утопический коммунизм Хрущова [Електронний ресурс] / Л. Карпинский. – Режим доступу : http: www.yabloko.ru

124. Касьянов Г. Незгодні : українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років [Текст] / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.

125. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років : соціальний портрет і історична доля [Текст] / Г. Касьянов. – К. : Глобус, 1992. – 176 с.

126. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі 19-20 століть : соціально-політичний портрет [Текст] / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 176 с.

127. Каткова Ю. В. Социальное положение и функции гуманитарной интеллигенции в российском обществе [Текст] : автореф. дис. … канд. соц. наук / Ю. В. Каткова. – Н. Новгород, 2009. – 24 с.

128. Ковалев Е. Гуманитарная география России [Текст] / Е. Ковалев. – М., 1995. – 234 с.

129. Ковалева С. В. Формирование интеллигентности: онтологический аспект [Текст] / С. В. Ковалева // Интеллигенция и мир. – 2011. – № 4. – С. 59 – 76.

130. Коган Л. Интеллектуал, интеллигент и отношения с властью [Текст] / Л. Коган // Интеллигенция и власть. – М., 1992. – С. 134 – 145.

131. Кожинов В. Попытка беспристрастного размышления об интеллигенции [Текст] / В. Кожинов // Русская интеллигенция. История и судьба. – М. : Наука, 2000. – С. 108 – 125.

132. Кожинов В. Россия. Век XX (1939-1964) [Текст] / В. Кожинов. – М. : Эксмо-Пресс, 2002. – 448 с.

133. Кожукало І. Ідеологічна робота на Україні в другій половині 40-х – на початку 50-х років: аналіз, уроки [Текст] / І. Кожукало // Укр. іст. журн. – 1989. – № 2. – С. 14 –25.

134. Коллективизм – высший принцип партийного руководства [Текст] // Правда. – 1953. – 16 квіт.

135. Колоницкий Б. Интеллигенция в конце XIX – начале XX века : Самосознание современников и исследовательские подходы [Текст] / Б. Колоницкий // Из истории русской интеллигенции : [сб. матер. и ст. к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской]. – СПб., 2003. – С. 181 – 200.

136. Кондрацький А. М. Хрущов і дисидентський рух в Україні [Текст] / А. Кондрацький // М. Хрущов і Україна. – К., 1995. – С. 98 – 124.

137. Кормер В. Двойное сознание интеллигенции и псевдокультура [Текст] / В. Кормер. – М. : Правда, 1997. – 178 с.

138. Королев А. А. Диссидентство и молодая творческая интеллигенция : К проблеме духовных истоков современных радикально-либеральных реформ / А. А. Королев // Социальные реформы в России: теория и практика. – М., 1996. – С. 238 – 289.

139. Корупаев А. Очерки теории интеллигенции : в 2 ч. [Текст] / А. Корупаев. – М., 1995. – Ч. 1. – 153 с.

140. Костырченко Г. Тайная политика Сталина : власть и антисемитизм [Текст] / Г. Костырченко. – М. : Междунар. отношения, 2001. – 784 с.

141. Костюк Г. Сталінізм в Україні. (Генеза та наслідки) : Дослідження і спостереження сучасника [Текст] / Г. Костюк. – К. : Смолоскип, 1995. – 508 с.

142. Кочесоков Р. Феномен тоталитаризма [Текст] / Р. Кочесоков. – Ростов н/Д. : Изд-во Рост. ун-та, 1992. – 200 с.

143. Кремень В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : ARC-UKRAINE, 1996. – 778 с.

144. Критиці – бойову наснагу [Текст] // Літературна Україна. – 1964. – 21 січ.

145. Крізь пекло ГУЛАГів [Текст] : Документи, спогади, нариси. – Ужгород : Просвіта, 1996. – 187 с.

146. Кувшинчикова-Бондаренко О. За вашу і нашу свободу: Нелегальний часопис «Український вісник» у боротьбі за права людини [Текст] / О. Кувшинчикова-Бондаренко // Вісн. Київ. ун-ту. Серія: Журналістика. – К., 1995. – Вип. 2. – С. 266 – 278.

147. Культура и власть. Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958-1964 : документы / редкол. : К. Аймермахер, В. Афиани, Д. Байрау и др. – М. : РОССПЭН, 1998. – 550 с.

148. Культурная жизнь в СССР. 1951-1965 [Текст] : хроника. – М. : Наука, 1979. – 679 с.

149. Культурная политика и художественная жизнь. – М. : Русский мир, 1996. – 183 с.

150. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду [Текст] : [зб. док. : в 2 т.]. – К. : Держполітвидав, 1961. – Т. 2. – 489 с.

151. Культурне життя в Україні. Західні землі (1952-1966) [Текст] : док. і матер. – Л., 1996. – Т. 2. – 916 с.

152. Кульчицький С. Роковини культу. XX з'їзд КПРС: переломний пункт в історії радянського комунізму [Текст] / С. Кульчицький // День. – 2006. – 23 лют.

153. Кульчицький С. Спроба реформ (1956-1964) [Текст] / С. Кульчицький // Український історичний журнал – 1998. – № 2. – С. 178 – 189.

154. Курносов Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років XX ст.) [Текст] / Ю. Курносов. – К. : Наукова думка, 1994. – 222 с.

155. Курносов Ю. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих [Текст] / Ю. Курносов. – К. : Наукова думка, 1968. – 184 с.

156. Курносов Ю. У навчанні і праці : Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР [Текст] / Ю. Курносов, А. Боднар. – К. : Наукова думка, 1964. – 342 с.

157. Куртуа Стефан, Николя Верт Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии [Текст] : [пер. с фр.] / Куртуа Стефан, Николя Верт, Жан-Луи Панне и др. – М. : Книжная палата, 1999. – 768 с.

158. Лакшин В. «Новый мир» во времена Хрущева. Дневник и попутное (1953-1964) [Текст] / В. Лакшин. – М. : Книжная палата, 1991. – 272 с.

159. Лакшин В. Открытая дверь [Текст] / В. Лакшин. – М. : Книж. палата, 1989. – 378 с.

160. Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин [Текст] / А. Г. Латышев. – М., 1996. – 345 с.

161. Левада Ю. Интеллигенция [Текст] / Ю. Левада // 50/50: Опыт словаря нового мышления. – М. : Прогресс ; Пайо, 1989. – С. 125 – 143.

162. Левада Ю. Интеллигенция [Текст] / Ю. Левада // Статьи по социологии. – М., 1993. – С. 156 – 172.

163. Лейкина-Свирская В. Интеллигенция в России во второй половине XIX века [Текст] / В. Лейкина-Свирская. – М. : Мысль, 1971. – 368 с.

164. Леонтьев К. Н. Избранное / К. Н. Леонтьев. – М. : Моск. рабочий, 1993. – 400 с.

165. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. (Про ідею і організацію українського монархізму) / В. Липинський. – К. : Філадельфія, 1995. – 470 с.

166. Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції [Текст] / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький ; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – С. 361 – 380.

167. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України [Текст] / І. Лисяк-Рудницький. – Л. : Меморіал, 1991. – 101 с.

168. Литвин В. Україна в першому повоєнному десятилітті (1946-1955) [Текст] / В. Литвин. – К. : Лі-Терра, 2004. – 238 с.

169. Лифшиц М. Дневники Мариэтты Шагинян [Текст] / М. Лифшиц // Новый мир. – 1954. – № 2. – С. 206 – 231.

170. Лотман М. Ю. Интеллигенция и свобода [Текст] / М. Ю. Лотман // Россия/Russia. Новая серия / под ред. Н. Г. Охотина. – М. : О.Г.И., 1999. – Вып. 2(10) : Русская интеллигенция и западный интеллектуализм: история и типология. – С. 122 –150.

171. Лузан А. Политическая жизнь общества: вопросы теории [Текст] / А. Лузан. – К. : Вища школа, 1989. – 152 с.

172. Лукашевич М. Інтелігенція радянської України [Текст] / М. Лукашевич. – К. : Освіта, 1985. – 159 с.

173. Маланчук В. Партійна організація і творча інтелігенція [Текст] / В. Маланчук // Комуніст України. – 1963. – № 6. – С. 52 – 64.

174. Малиновский В. Политические элиты – элиты в политике / В. Малиновский // Политология вчера и сегодня. – М., 1991. – Вып. 3. – 109 с.

175. Малишко А. Ближче до людських сердець [Текст] / А. Малишко // Літературна Україна. – 1963. – 23 січня.

176. Мамедов Р. Интеллигенция как социальная общность, её жизнедеятельность и роль в современном мире : автореф. дис. … д-ра филос. наук [Текст] / Р. Мамедов. – М., 1993. – 44 с.

177. Манхейм К. Диагноз нашего времени [Текст] / К. Манхейм. – М. : Юрист, 1994. – 538 с.

178. Манхейм К. Проблема интеллигенции [Текст] / К. Манхейм. – М. : Мысль, 1993. – Ч. 2. – 250 с.

179. Марусик К. Ідеологічне спрямування літературно-мистецької атмосфери часів хрущовської відлиги [Текст] / К. Марусик // Наук. вісн. Одес. держ. екон. ун-ту. Всеукр. асоціація мол. науковців. Науки: економіка, політологія, історія. – 2011. – № 1(126). – С. 127 – 139.

180. Марусик К. Ідеологічні комісії ЦК КПРС (1958-1964 рр.) як механізм тоталітарного контролю за інтелігенцією [Текст] / К. Марусик // Держава і право : зб. наук. пр. – К., 2011. – Вип. 51. – С. 778 – 784.

181. Марусик К. Історико-політичні аспекти модернізації типу вождистського лідерства в умовах кризи радянської партійно-бюрократичної системи правління [Текст] / К. Марусик // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 22. – К., 2012. – Вип. 8. – С. 61 – 67.

182. Марусик К. Діяльність апарату ЦК КПРС як відображення корпоративних відносин у політичній системі СРСР [Текст] / К. Марусик // Панорама політичних студій : наук. вісн. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту. – Рівне : РДГУ, 2011. – Вип. 5/6. – С. 101 – 108.

183. Марусик К. Трансформація культу влади у політичній системі СРСР [Текст] / К. Марусик // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2012. – С. 215 – 224.

184. Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція. Реалії життя та діяльності [Текст] / Т. Марусик. – Чернівці : Рута, 2002. – 462 с.

185. Материалы XXII съезда КПСС. – М. : Госполитиздат, 1961. – 464 с.

186. Меметов В. С. Интеллигенция [Текст] / В. С. Меметов, В. Н. Расторгуев // Большая российская энциклопедия. – М., 2007. – Т. 10. – С. 432 – 433.

187. Меметов В. С. Интеллигентом быть обязан? (К вопросу об учебно-научной дисциплине – «интеллигентоведение» [Текст] / В. С. Меметов, С. С. Садина // Россия XXI века: творческий, духовный и нравственный потенциал интеллигенции. – Иваново, 2002. – С. 37 – 43.

188. Меметов В. С. О некоторых методологичесикх подходах в изучении понятия «интеллигенция» в отечественной историографии [Текст] / В. С. Маметов // Интеллигенция и мир. – 2008. – № 2. – С. 7 – 26.

189. Меньшиков С. О времени и о себе : воспоминания [Текст] / С. Меньшиков. – М. : Международные отношения, 2007. – 576 с.

190. Милюков П. Интеллигенция и историческая традиция / П. Н. Милюков // Вехи. Интеллигенция в России : [сб. статей]. – М., 1991. – С. 278 – 299.

191. Митрохин Н. Заметки о советской социологии (по прочтении книги Бориса Фирсова) [Електронний ресурс] / Н. Митрохин // НЛО. – 2009. – № 98 – Режим доступу : http://www.nlobooks.ru/rus/magazines/nlo/199/

192. Митрохин Н. Интервью с работниками аппарата ЦК КПСС [Текст] / Н. Митрохин // Неприкосновенный запас. – 2007. – № 5 ; 2008. – № 3, 4 ; 2009. – № 3, 6.

193. Митрохин Н. Революция как семейная история: из интервью и мемуаров работников апарата ЦК КПСС 1960 – 1980-х годов [Текст] / Н. Митрохин // Антропология революции : сб. статей. – М. : НЛО, 2009. – С. 245–256.

194. Митрохин Н. Поколение оттепели [Електронний ресурс] / Н. Митрохин, Л. Алексеева, П. Голдберг // Неприкосновенный запас. – 2007. – № 54. – Режим доступу : http://magazines.rass.ru/nz/2007/54/re23.html

195. Млечин Л. И. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы [Текст] / Л. И. Млечин. – М. : Центрополиграф, 2005. – 385 с.

196. Можуховская Е. Место и роль изобразительного искусства в коммунистическом воспитании [Текст] / Е. Можуховская. – М. : Изд-во Акад. художеств СССР, 1963. – 42 с.

197. Моисеева Н. Об интеллигенции, ее судьбе и ответственности [Текст] / Н. Моисеева. – М. : Правда, 1999. – 248 с.

198. Молотов, Маленков, Каганович. 1957 : стенограмма июньского пленума ЦК КПСС и другие документы [Текст]. – М., 1998. – 848 с.

199. Мы собрались для того, чтобы искренне высказать свои мысли. (К истории встреч Н. Хрущева с творческой интеллигенцией в 1962 и 1963 гг. [Текст] // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 11. – С. 210 – 219.

200. На рівень вимог народу [Текст] // Літературна Україна. – 1963. – 11 січня.

201. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.) [Текст] : в 3 кн. – К. : Наук. думка, 1964. – Кн. 3. – 343 с.

202. Наумов В. «Утвердить докладчиком товарища Хрущова» [Текст] / В. Наумов // Московские новости. – 1996. – № 5. – С. 5 – 8.

203. Ніколаєць Ю. Рішення XX з'їзду КПРС в оцінці вітчизняних науковців [Текст] / Ю. Ніколаєць // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика : зб. статей. – К. : Ніко-Центр, 2006. – Вип. 10. – С. 145 – 164.

204. Національні відносини в Україні у XX ст. [Текст] : [зб. док. і матер.]. – К. : Наукова думка, 1994. – 560 с.

205. Новакова О. Політичний процесс: сутність, зміст та сучасні тенденції розвитку / О. Новакова. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – 240 с.

206. Никита Сергеевич Хрущев [Текст] : материалы к биографии. – М. : Госполитиздат, 1989. – 365 с.

207. Нитченко Д. Дещо про сучасну «літературу» в Західній Україні [Текст] / Д. Нитченко // Визв. шлях. – 1955. – № 5. – С. 13 – 109.

208. Новиченко Л. Синхрофазотрони посеред калини (про поезію Івана Драча) [Текст] / Л. Новиченко // Драч І. Вибрані твори : в 2 т. / І. Драч. – К., 1986. – Т. 1. – С. 3 – 29.

209. Об ответственности художника перед народом [Текст] // Правда. – 1963. – 9 марта.

210. Овечкин В. На переднем крае [Текст] / В. Овечкин // Правда. – 1953. – 20, 23 июля.

211. Овчаренко Е. Без права лечь в родную землю [Текст] / Е. Овчаренко // Комсом. правда. – 1990. – 20 июля.

212. Олейник О. Ю. Советская интеллигенция в 30-е годы: (Теоретико-методологический и историографический аспекты) [Текст] / О. Ю. Олейник. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 1997. – 167 с.

213. Опенкин Л. Были ли повороты в развитии советского общества в 50-60-е годы? [Текст] / Л. Опенкин // Вопр. истории КПСС. – 1988. – № 8. – С. 52 – 65.

214. Опенкин Л. Оттепель: как это было [Текст] / Л. Опенкин. – М. : Знание, 1991. – 63 с.

215. Орлов Ю. Опасные мысли [Текст] / Ю. Орлов. – М. : Аргументы и факты, 1992. – 349 с.

216. Осмыслить культ личности Сталина . – М. : Прогрес, 1989. – 651 с.

217. Оттепель.1957-1959. Страницы русской советской литературы [Текст]. – М. : Московский рабочий, 1990. – 545 с.

218. Очерки истории идеологической деятельности КПСС. 1938-1961 гг. [Текст]. – М. : Госполитиздат, 1986. – 445 с.

219. Павличко Д. «Я вірю у невичерпні сили народу» : інтерв'ю з укр. письменником і перекладачем Дмитром Павличком [Текст] / підгот. Микола Рябченко // Всесвіт. – 1989 – № 9. – С. 130 – 143.

220. Панарин А. Российская интеллигенция в мировых войнах и революциях XX века [Текст] / А. Панарин. – М. : Эдиториал, 1998. – 347 с.

221. Партийное руководство литературой и искусством [Текст]. – М. : Мысль, 1986. – 190 с.

222. Партийное руководство общественными организациями интеллигенции в условиях строительства социализма в СССР [Текст]. – Ленинград : Ленингр. гос. ун-т, 1981. – 144 с.

223. Партия и интеллигенция в условиях развитого социализма [Текст]. – М. : Мысль, 1977. – 261 с.

224. Партия и интеллигенция [Текст] // Правда. – 1965. – 21 февр.

225. Паустовский К. Поэзия правды [Текст] / К. Паустовский // Знамя. – 1953. – № 10. – С. 34 – 39.

226. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський і його «Листи до братів-хліборобів» [Текст] / Я. Пеленський // Листи до братів-хліборобів. (Про ідею і організацію українського монархізму) / В. Липинський. – К. ; Філадельфія, 1995. – 470 с.

227. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду» : Спогади, щоденники, документи, матеріали [Текст] / за ред. Юрія Шаповала. – К. : Генеза, 2003. – 803 с.

228. Петров В. Социокультурная динамика и функции интеллигенции [Текст] / В. Петров // Русская интеллигенция. История и судьба. – М. : Наука, 2000. – С. 90 – 108.

229. Пинегина Л. «Короля играет свита» (культ И. В. Сталина и советская интеллигенция [Текст] / Л. Пинегина // Интеллигенция в условиях общественной нестабильности. – М. : Эдиториал УРСС, 1996. – С. 189 – 200.

230. Пихоя Р. Почему Хрущев потерял власть [Електронний ресурс] / Р. Пихоя // Международный исторический журнал. – 2001. – № 16. – Режим доступу : //http // history.machaon.ru /all/number 08 /analiti4 / Khrushchev ex.htm

231. Пихоя Р. Г. Советский Союз: История власти. 1945-1991 [Текст] / Р. Г. Пихоя. – М. : Изд-во РАГС, 1998. – 736 с.

232. Поднять бдительность против проявлений буржуазно-националистической идеологии [Текст] // Литературн. газета. – 1946 – 25 июл.

233. Пожаров А. КГБ и партия (1954-1964) [Текст] / А. Пожаров // Отечественная история. – 1999. – № 4. – С. 162 – 174.

234. Позняк В. Ідеологічна робота парторганізацій України і зростання активності комуністів (1956-1961) [Текст] / В. Позняк // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1967. – Вип. 13. – С. 157.

235. Поликовская Л. Мы предчувствие… предтеча… Площадь Маяковского 1958-1965 [Текст] / Л. Поликовская. – М. : Звенья, 1997. – 398 с.

236. Політична енциклопедія [Текст] / редкол. : Ю. Левенць та ін. ; НАНУ, Ін-т політ. та етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К. : Парлам. вид-во, 2012. – 807 с.

237. Політична історія України XX століття [Текст] : в 6 т. – К. : Генеза, 2003. – Т. 6. – 695 с.

238. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. [Текст] : іст. нариси. – К. : Наук. думка, 2002. – 949 с.

239. Померанцев В. Об искренности в литературе [Текст] / В. Померанцев // Новый мир. – 1953. – № 12. – С. 218 – 235.

240. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «Об опере «Великая дружба» В. Мурадели. 10 февр. 1948 г. // Власть и художественная интеллигенция. Документы. 1917-1953 / сост. : А. Артизов, О. Наумов. – М., 1999. – С. 630–634.

241. Постановление ЦК КПСС «Об антипартийной группе Маленкова, Молотова, Кагановича» [Текст] // Справочник партийного работника. – М., 1957. – С. 121–126.

242. Право и обязанности театра [Текст] // Правда. – 1953. – 27 ноября.

243. Правосудие или расправа? [Текст] : [сб. документов] / под ред. П. Литвинова. – Лондон, 1968. – 158 с.

244. Президиум ЦК КПСС 1954-1964. [Текст] Т. 1 : Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Архивы Кремля. – М., 2004. – 1360 с.

245. Прекрасне воює з потворним [Текст] // Літературна Україна. – 1963. – 18 січ.

246. Против идеологических извращений в литературе [Текст] // Правда. – 1951. – 15 июля.

247. Пугачёв В. П. Субъекты политики : Личность. Элиты. Лидерство [Текст] / В. П. Пугачёв. – М. : Знание, 1991. – 56 с.

248. Пушкарев Б. Ответственность интеллигенции [Текст] / Б. Пушкарев // Интеллигенция в условиях общественной нестабильности. – М. : Эдиториал УРСС, 1996. – С. 41 – 54.

249. Пыжиков А. Хрущовская «оттепель» [Текст] / А. Пыжиков. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 511 с.

250. Пыжиков А. Опыт модернизации советского общества в 1953-1964 гг. [Текст]. – М. : ОЛМА-ПРЕСС,1998. – 278 с.

251. Пыжиков А. Проблема культа личности в годы хрущевской оттепели [Текст] / А. Пыжиков // Вопросы истории. – 2003. – № 4. – С. 46 – 59.

252. Рассекреченные документы XX съезда КПСС [Текст] // Известия. – 2006. – 28 сент.

253. Рашковский Е. Б. Научное знание, институты науки и интеллигенция в странах Востока [Текст] / Е. Б. Рашковский. – М.: Алатея, 1990. – 245 с.

254. Реабилитация : Политические процессы 30-50-х годов [Текст] / под ред. А. Н. Яковлева. – М. : Политиздат, 1991. – 461 с.

255. Редакційна стаття [Текст] // Коммунист. – 1955. – № 1. – С. 4 – 25.

256. Редакційна стаття [Текст] // Литературная газета. – 1963. – 14 июня.

257. Редакційна стаття [Текст] // Жовтень. – 1946. – № 7. – С. 3 – 12.

258. Режимные люди в СССР [Текст] / под ред. Т. Кондратьевой, А. Соколова. – М. : РОССПЭН, 2009. – 368 с.

259. Республіканська нарада з питань ідеологічної роботи [Текст] // Радянська Україна. – 1962. – 20 лют.

260. Рильський М. Серйозна річ – мистецтво [Текст] / М. Рильський // Рад. Україна. – 1962. – 25 січ.

261. Розин В. Культура и культурная политика [Текст] / В. Розин, И. Жешко // Теоретические основы культурной политики : сб. науч. трудов. – М. : РИК,1993. – С. 39 – 46.

262. Роль доклада Хрущева о культе личности в советской истории : мнения экспертов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.grani.ru/Society/History/m.102306.html

263. Романюк О. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій [Текст] / О. Романюк. – Х. : ХДАК, 2011. – 376 с.

264. Ромм М. Четыре встречи с Никитой Хрущовым [Текст] / М. Ромм // Огонек. – 1988. – № 28. – С. 6 – 29.

265. Російський державний архів соціально-політичної історії.

266. Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу : в 2 ч. [Текст] / Ж. Росси. – М. : Просвет, 1991. – Ч. 1. – 269 с.

267. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.

268. С чистым сердцем приняла политику партии. Записка секретаря ЦК Л. Ильичова о творческой интеллигенции // Источник. – 1996. – № 6.

269. Самиздат века [Текст]. – Минск : Полифакт, 1998. – 1192 с.

270. Самченко В. Интеллигенция : понятие и судьба [Текст] / В. Самченко // Интеллигенция в советском обществе. – Кемерово, 1993. – 182 с.

271. Сбытов В. Социальное развитие советской научной интеллигенции [Текст] / В. Сбытов, С. Быкова, В. Чупров. – К. : Вища школа, 1988. – 189 с.

272. Севастьянов А. Н. Диктатура интеллигенции против утопии среднего класса [Текст] / А. Н. Севастьянов. – М. : Книжный мир, 2009. – 192 с.

273. Сибиряков И. В. Интеллигенция и власть: исторический опыт поиска нравственного компромисса [Текст] / И. В. Сибиряков // Интеллигенция и власть на пороге XXI века : итоговые матер. регион. науч.-практ. конф. – Екатеринбург, 1996. – Вып. 3. – С. 68 – 74.

274. Симонов К. О прошлом во имя будущего [Текст] / К. Симонов // Известия. – 1962. – 18 нояб.

275. Скаба А. Комуністичне виховання трудящих – найважливіше завдання партійних організацій / А. Скаба // Комуніст України. – 1963. – № 5. – С. 24–36.

276. Скорино Л. Разговор начистоту [Текст] / Л. Скорино // Знамя. – 1954. – № 2. – С. 52 – 69.

277. Смирнов Г. С. Философия интеллигенции и ноосферная история: синергетический подход [Текст] / Г. С. Смирнов // Интеллигентоведение в системе гуманитарных наук : исследования и учебно-методические разработки / отв. ред. В. С. Меметов. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2008. – С. 98 – 128.

278. Смоляков Л. Об интеллигенции и интеллигентности [Текст] / Л. Смоляков // Коммунист. – 1988. – № 16. – С. 48 – 56.

279. Смоляков Л. Социалистическая интеллигенция: Социально-философский анализ [Текст] / Л. Смоляков. – К. : Политиздат Украины, 1986. – 224 с.

280. Совершенствование форм руководства художественной культурой [Текст] // Культура развитого социализма. Некоторые вопросы теории и истории. – М. : Мысль, 1978. – 212 с.

281. Советская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма [Текст]. – М. : Госполитиздат, 1983. – 289 с.

282. Советская интеллигенция [Текст] : словарь-справочник. – М. : Госполитиздат, 1987. – 227 с.

283. Советская интеллигенция [Текст] : краткий очерк истории (1917-1975 гг.). – Ленинград, 1977. – 381 с.

284. Соколов А. В. Интеллигенты и интеллектуалы в российской истории [Текст] / А. В. Соколов. – СПб., 2007. – 344 с.

285. Соколов К. Мифы об интеллигенции и историческая реальность [Текст] / К. Соколов // Русская интеллигенция. История и судьба. – М. : Наука, 2000. – С. 149 – 208.

286. Соколова Ф. Х. Интеллигенция во власти: российские реалии [Текст] / Ф. Х. Соколова // Интеллигенция и власть. – 2009. – № 2. – С. 9 – 17.

287. Солженицын А. Бодался теленок с дубом : очерки литературной жизни [Текст] / А. Солженицын. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 1996. – 241 с.

288. Солженицын А. Образованщина [Текст] / А. Солженицын // Русская интеллигенция. История и судьба. – М. : Наука, 2000. – С. 125 – 149.

289. Соловейчик В. XX съезд : правда и факты, а не мифы и легенды [Електронний ресурс] / В. Соловейчик. – Режим доступу : http://www.revkom.com/index.htm?/naukaikultura/XXsiezd.htm.

290. Соскин В. Л. Ученые, революция, власть [Текст] / В. Л. Соскин // Интеллигенция и мир. – 2002. – № 1/2. – С. 144–173.

291. Социалистическая революция и искусство. – М. : Мысль, 1977. – 320 с.

292. Социальное развитие советской интеллигенции [Текст] / В. Ф. Сбытов, Р. Г. Яновский, Ф. Р. Филипов и др. – М. : Наука, 1986. – 335 с.

293. Субтельний О. Історія України [Текст] / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.

294. Судоплатов П. Спецоперации и Кремль. 1930-1950 годы [Текст] / П. Судоплатов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 1997. – 295 с.

295. Считаю своим долгом сигнализировать… [Текст] // Источник. – 1994. – № 4. – С. 80 – 89.

296. Талант – народне добро [Текст] // Радянська Україна. – 1963. – 4 січ.

297. Таранов Е. «Раскачаем Ленинские горы!»: Из истории «вольнодумства» в Московском университете [Текст] / Е. Таранов // Свободная мысль. – 1993. – № 10. – С. 90 – 105.

298. Таривердиев М. Уроки музыки [Текст] / М. Таривердиев // Совершенно секретно. – 1991. – № 2. – С. 20 – 28.

299. Таубман У. Хрущев / У. Таубман. – М. : Молодая гвардия, 2005. – 805 с.

300. Твардовский А. Из рабочих тетрадей (1953-1960) [Текст] / А. Твардовский // Знамя. – 1989. – № 7. – С. 139 – 152.

301. Творить для народа – высшая цель художника [Текст] // Коммунист. – 1963. – № 1. – С. 88 – 99.

302. Тезисы ЦК КПСС, посвященные 38 годовщине Великой октябрьской социалистической революции [Текст] // Правда. – 1955. – 5 нояб.

303. Ткачев П. Н. Подрастающие силы [Текст] / П. Н. Ткачев // Сочинения : в 2 т. / П. Н. Ткачев. – Т. 1. – М. : Мысль, 1975. – 655 с.

304. Ткачова Л. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму [Текст] / Л. Ткачова. – К. : Політвидав, 1985. – 191 с.

305. Толстых В. Об интеллигенции и интеллигентности [Текст] / В. Толстых // Вопр. философии. – 1982. – № 10. – С. 83 – 98.

*306.* Туган-Барановский М. И. Интеллигенция и социализм [Текст] / М. И. Туган-Барановский // Интеллигенция, власть и народ : антология. – М., 1993. – С. 210 – 228.

307. Тулеев А. Г. Политическое лидерство. Сущность. Содержание. Функции [Текст] / А. Г. Тулеев // Вестник МГУ. Серия 12 : Полит. науки. – 1999. – № 5. – С. 56 –67.

308. Українська інтелігенція під судом КДБ [Текст] // Сучасність. – 1968. – № 7 – С. 192–198.

309. Українська суспільно-політична думка у 20 столітті [Текст] : документи і матеріали. – Т. 3. – К. : Наук. думка, 1999. – 984 с.

310. Українські юристи під судом КГБ [Текст] // Сучасність. – 1968. – № 9. – С. 93–106.

311. Федотова О. Демократичні зміни та зворотні тенденції хрущовської «відлиги» [Текст] : нарис з історії цензури друкованих видань у 1954-1959 роках (за матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України / О. Федотова // Вісн. Книж. палати. – 2003. – № 9. – С. 89 – 98.

312. Федюкин С. Партия и интеллигенция [Текст] / С. Федюкин. – М. : Госполитиздат, 1983. – 238 с.

313. Фирсов Б. Интеллектуалы, власть, коммуникация [Текст] / Б. Фирсов // Социол. журн. – 1994. – № 4. – С. 18–25.

314. Фрейд З. Тотем и табу / З. Фрейд. – М. : Азбука-классика, 2005. – 256 с.

315. Хейфец М. Українські силуети. В'ячеслав Чорновіл – зеківський генерал [Текст] / Михайло Хейфец // Сучасність. – 1983. – № 4, 5.

316. Хрушов Н. Воспоминания : избранные фрагменты [Текст] / Н. Хрущев. – М. : Варгиус, 1997. – 207 с.

317. Хрущов М. За тривкий мир в ім'я щастя і світлого майбутнього народів : [Текст] : промова на Всесоюз. з'їзді вчителів 9 лип. 1960 р. – К. : Політвидав України, 1960. – 78 с.

318. Хрущов М. С. О культе личности Сталина : доклад на XX съезде КПСС [Текст] / М. С. Хрущев // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 135–161.

319. Хрущов М. С. За тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям народу [Текст] / М. С. Хрущев. – К. : Держполітвидав, 1957. – 32 с.

320. Хрущов Н. С. Время. Люди. Власть : воспоминания [Текст] : в 4 кн. – М. : Моск. новости, 1999. – Кн. 2.– 842 с.

321. XX съезд КПСС и его исторические реальности [Текст] . – М. : Знание, 1991. – 567 с.

322. XXII сьезд КПСС. 17-31 октября 1961 г. [Текст] : [стеногр. отчет]. Т. 1. – М. : Госполитиздат, 1962. – 453 с.

323. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

324. Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України.

325. Чернов П. Преса УРСР за минуле десятиріччя [Текст] / Павло Чернов // Сучасність. – 1962. – № 3. – С. 69–81.

326. Черныш М. Интеллигенция и власть: истоки конфликта [Текст] / М. Черныш // Интеллигенция в социальных процессах современного общества. – М., 1992. – С. 124–138.

327. Чуев Ф. Молотов – полудержавный властелин [Текст] / Ф. Чуев. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 1999. – 450 с.

328. Чуев Ф. Так говорил Каганович. Исповедь сталинского апостола [Текст] / Ф. Чуев. – М. : Отечество, 1992. – 207 с.

329. Чуковский К. Дневник 1930-1969 [Текст] / К. Чуковский. – М. : Наука, 1997. – 384 с.

330. Шаповал Ю. Незакрита доповідь Микити Хрущова [Текст] / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2006. – 11-17 лют.

331. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років : сторінки ненаписаної історії [Текст] / Ю. Шаповал. – К. : Наук. думка, 1993. – 351 с.

332. Шаповал Ю. І. Закрита доповідь Хрущова на XX з'їзді КПРС : мотиви, обставини появи, наслідки [Текст] / Ю. І. Шаповал // Початок десталінізації в Україні. (До 40-річчя закритої доповіді Хрущова на XX з'їзді КПРС). – К. : Ін-т історії України НАН України, 1997. – С. 35 – 44.

333. Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду: Спогади, щоденники, документи, матеріали [Текст] / П. Шелест. – К. : Генеза, 2003. – 586 с.

334. Шелест П. …Да не судимы будете : Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС [Текст]/ П. Шелест. – М. : Оригинал, 1994. – 632 с.

335. Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк [Текст] / Н. Шип. – К. : Наукова думка, 1991. – 172 с.

336. Шмелев Н. П. Интеллигенция и реформы / Н. П. Шмелев // Конгресс российской интеллигенции. Москва, 10-11 дек. 1997 г. – СПб., 1998. – С. 39 – 55.

337. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство та політична культура : теоретичний і прикладний аспекти [Текст] : [монографія] / Г. П. Щедрова. – Луганськ : Елтон-2, 2009. – 308 с.

338. Элбакян Е. С. «Между молотом и наковальней» (Российская интеллигенция в ушедшем столетии) [Текст] / Е. С. Элбакян // Вестн. Московского ун-та. Серия 18 : Социология и политология. – 2003. – № 2. – С. 28 – 66.

339. Юсов С. Вплив українських радянських істориків на формування ідеологічних концептів (на прикладі діяльності В. Голобуцького [Текст] / С. Юсов // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Т. 1. – К. : ЕксОб, 2006. – С. 475 – 485.

340. Юсов С. Генезис світоглядних уявлень В. Голобуцького і шляхи отримання «путівки до життя» [Текст] / С. Юсов // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. праць. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 16, Ч. 2.– С. 370–390.

341. Яремчук В. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність [Текст] / В. Яремчук. – К. : Знання, 1993. – 189 с.

342. Ярославський Є. Про роль інтелігенції в СРСР [Текст] / Є. Ярославський. – К. : Держполітвидав, 1939. – 39 с.

343. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект) [Текст] / Б. Ярош. – Луцьк : Настиря, 1995. – 198 с.

344. Baran P. The Commitment of the Intellectual [Електронний ресурс] / P. Baran // Monthly Review. – 1961. – Vol. 13, № 1. – Режим доступу : www.monthlyreview.org

345. Birch J. The Ukrainian Nationalism Movement in the USSR since 1956 / J. Birch. – London, 1971. – 367 p.

346. Darehndorf R. Modern Social Conflict / R. Darehndorf. – London : Wiedenfeld and Nickolson, 1988. – 398 p.

347. Farmer K. C. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy / K. C. Farmer. – The Hague ; Boston ; London, 1980. – 432 p.

348. Gouldner A. The Dialectics of Ideology and Technology / A. Gouldner. – New York : Seabury, 1976. – 189 p.

349. Gouldner A. The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class / A. Gouldner. – New York : Seabury, 1979. – 121 p.

350. Horbatch A.-G. The Young Generation of Ukrainian Poets / Anna-Galya Horbatch // The Ukrainian Review. – 1965. – Vol. 12. № 4. – P. 23–34.

351. Konrad G. The Intellectuals on the Road to Class Power / G. Konrad, I. Szelenyi. — N. Y. : Harcourt Brace Jovanovich, 1979. – 245 p.

352. Lewitskyj B. Politics and Society in Soviet Ukraine 1953-1980 / B. Lewitskyj. – Edmonton, 1984. – 456 p.

353. Liberalization in the USSR: Facade or Reality? / ed. by D. Richard. – Lexington, 1968. – P. 15–48.

354. Mitrokhin N. «Strange People» in the Politburo: Institutional Problems and the Human Factor in the Economic Collapse of the Soviet Empire / N. Mitrokhin // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. – 2009. – Vol. 10, № 4. – 123 p.

355. Oppenheim S. Rehabilitation in the Post-Stalinism Soviet Union / S. Oppenheim // The Western Political Quargerly. – 1967. – Vol. 20. – P. 58–76.

356. Parfitt T. The real secret of Khrushchevs speech / T. Parfitt // The Guardian. – 2006. – 24 Febr.

357. Posner R. A. Public Intellectuals: A Study of Decline / R. Posner. – Cambrige ; London : Harvard University Press, 2004. – 416 p.

358. Shils E. The Intellectuals and the Power / Edvard Shils. – Chicago : The University of Chicago, 1972. – 267 p.

359. Shlapentokh V. Soviet Intellectuals and Political Power: The Post-Stalin Era / V. Shlapentokh. – Princeton (N. Y) : Princeton University Press, 1990. – 330 p.

360. Strauss Wolfgang. Moscows Achilles, Hill: Ukraine // The Ukrainian Review. – 1966. – Vol. 13, № 2. – P. 68–84.

361. Tismaneanu V. Stalins executioner / V. Tismaneanu // The Wall Street Yournal. – 2006. – 26 Febr.

362. Ukrainian Political Prisoners in USSR // The Ukrainian Review. – 1968. – Vol. 15, № 1. – P. 19–29.